

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2025.

XIX. évfolyam 1–2. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2025. XIX. évfolyam 1–2. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu

Felelős kiadó: Baráth Béla Levente rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)
ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA LEVENTE (főszerkesztő)
OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)
BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

A kéziratokat az alábbi címekre várjuk: lapislydius@gmail.com; vitez.ferenc@drhe.hu
Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

A *Mediárium* digitalizált lapszámai elérhetők a DRHE repozitóriumában:

<https://drhe.hu/kutatas/repozitoriumok/>

és az OSzK Elektronikus Periodika Archívumában: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Műhely

TÁMBA RENÁTÓ

„A te dolgozol a játék, az embernek mindig dolgozni kell”

Gyermekszemlélet és nevelés falun Móricz Zsigmond

Életem regénye című művében

5

Jókai 200

VITÉZ FERENC

A Szerelem bolondjai modernitása

A „romantikus mesemondó” elbeszélés-technikán

túlmutató Jókai Mór

30

Örökség

HORVÁTH TÜNDE

*A női olvasás bizonyítására tett kísérlet egy 1796-os
makói boszorkányper alapján*

59

FORGÁCS HAJNALKA

Levelezőkönyvek a Ghyczy-gyűjteményben

76

Nevelés

SZILÁGYI EDIT – PUSZTAI GABRIELLA

Magyarországi Kolping iskolák és nevelési filozófiájuk

99

Szemle

ADORJÁNI ORSOLYA – JOÓ ANIKÓ

A szülői bevonódás dimenziói az intézményes nevelésben –

Lehetőség vagy felelősség?

A család-iskola partnerség szülői nézőpontból –

Vizsgálatok három országban című tanulmánykötetről

(Szerkesztette: Pusztai Gabriella)

120

VITÉZ FERENC

Megalkotás – kalandozás – megérkezés

Az Emlékek és emlékezések. Munkácsy Mihály Krisztus-képei

című tanulmánykötetről – Válogatott írások Munkácsy Mihály

Trilógiájának keletkezés- és sikertörténetéről, utóéletéről

(Szerkesztette: Fodor Éva Irén)

130

TÁMBA RENÁTÓ

**„A te dolgoz a játék,
az embernek mindig dolgozni kell”**

Gyermekszemlélet és nevelés falun
Móricz Zsigmond Életem regénye című művében

Elbeszélésmód és parasztszemlélet a Móricz-műben

Az *Életem regénye* Móricz Zsigmond természetes hangú „kibeszélése”, melyben egyes szám első személyű narrációval meséli el gyermekora tíz évét, azzal a meggyőződéssel, hogy mindent elmondott (Móricz 2014, 345). Élettörténetét a falusi társadalom rajzával együtt mutatja be, aprólékos képet adva nemcsak a saját osztályából kiszakadt családjáról, az ősről és rokonokról, de néprajzi, szociográfiai alaposággal mutatja be a paraszti világ élet- és lélektanát is. Feltárja a *Hét krajcár* eseményeinek alapját jelentő prügyszüneteket is a család hanyatlásának elbeszélésével együtt.

Művét kiterjedt kutatómunka előzte meg, személyes emlékei mellett újságok, monográfiák, családtörténeti kutatások, szociográfiai írások jelentették forrásait. Ez egy összetett karakterű művet eredményezett, melyben novelisztikus, dokumentatív, társadalomrajzi elemek, statisztikai adatok, történelmi esszé és néprajz igen jól megférnek egymással, de alak- és sorstanulmányoknak, dramatikus jeleneteknek is teret ad (Czine 1965, 200–201). A mű a lélektani ábrázolástól és a drámaiságtól sem mentes (Grendel 2019, 123), a szeretet élményeit és tárgyi emlékeit pedig jó érzékkel ötvözi egymással, miközben stílusa mégis tárgyilagos marad (Bori 1982, 200).

Valóságos emlékfolyam indul el már az első oldaltól, melyben a felidézett élmények nyitogatják, ébresztgetik egymást (Czine 1965, 200–201). A parasztszemléletét, művének társadalomleíró karakterét Darvas Józsefnek, Féja Gézának, Erdei Ferencnek, Veres Péternek és Illyés Gyulának, vagyis a

népi íróknak köszönhetette. Ennek okán valósult meg e regényben egy részvét-teljes, empatikus, a falusi ember örömét-bánatát értő elbeszélő mód, mely beleérző képességéből fakadó drámai zaklatottsága révén válik hitelessé, részben a túlzás és leegyszerűsítés eszközeire építve (Czine 1965, 167).

A mű az életpálya harmadik szakaszában keletkezett, de a kiindulópontot jelentő naturalizmus még mindig érvényesült, az ember életét jobbítani igyekvő tolsztojánizmustól sem mentesen. Móricz művéből a falusi ember-, gyermek- és családszemlélet minden eleme felismerhető, melyek gyakran összhangban állnak a néprajzi szakirodalom megállapításaival. Nyomon követhetjük a polgári modernizáció tudatformáló hatását is az író családjának rajzán keresztül, s annak hátrányait is, a közösség kirekesztő mozzanataival együtt. A falusi ember cselekvési mechanizmusai, a parasztbecsület gyakorlata és a paraszti erkölcs deklarációja közötti ellentét szintén jól kiolvasható a könyvből, ugyanis a *Barbárok* írója nem hallgatja el az erkölcs nélküli vagy a morálra fittyet hányó, a megmaradás ösztönei által vezérelt falusi ember szemléletét, életgyakorlatát sem.

Ezeknek az ösztönrugóknak a megmutatásakor kétségkívül a naturalizmus alapjául szolgáló eszmék hatottak: a gimnazistaként olvasott Hyppolite Taine miliőelmélete, Émile Zola extrém objektivizmusa és társadalmi determinizmus-tétele, Charles Darwin evolucionista szemlélete és Bródy Sándor kíméletlen naturalizmusa. Ám az ember lelkében élő állat naturalista felszínre hozásán túl képes rámutatni a nemes érzelmekre is, melyek ugyancsak formálják eszméit, cselekedeteit. Leíró-részletező törekvése, determinizmusa azonban kétségkívül Taine-től és Darwintól fakadt, akik a naturalizmus eszmei alapját szolgáltatták, hozzájárulva a valóság illúziótlan leírásához. Taine ugyanis a szociális környezet tanulmányozására, Darwin a létért küzdő ember cselekvési motivációjának vizsgálatára készítette az író, a naturalista alkotók pedig elmélyítették az emberi ösztönrugók kutatásának vágyát. Ebből fakadt nála az a determinizmus és pesszimizmus, mely a nyomor nyers ábrázolását megalapozta, egy szigorú társadalomkritika keretében.

Ám pályája során a naturalizmus felfogásától egyre inkább eltávolodott, a realizmushoz közelítette ábrázolásmódját, sőt, elbeszélésmódját tekintve, sokkal inkább Mikszáthtal rokonítható. Móricz a társadalmi típusokat ke-reste, nem az átlagosat – ez is realistává teszi, a miliőelmélet érvényesülése ellenére is (Czine 1965, 167). Móricz társadalomszemléletét továbbá protes-

tantizmusa is messzemenően meghatározta (Bori 1982, 5), illetve időnként érzelmi dühvel juttatta kifejezésre neheztelését a társadalmi visszasságok miatt, modern parabolákba öntve mondanivalóját (Bori 1982, 15).

Az *Életem regényében* is felismerhető e hatás a társadalmi környezet alapos megfigyelése, részletező leírása okán, miközben megidézett karakterei típuszerűségük ellenére is élő-lélegző organizmusok, sőt személyiségek. S mindez együtt egy kutató irányú, a társadalmi összefüggéseket feltárni képes, drámai parasztrealizmussal megírt regényt eredményezett, mely hű képet ad a falu mentalitásáról, erkölcséről, gyermekkoráról és gyermekszemléletéről egyaránt.

A regényben egyrészt szó esik a falusi közösségre általában vonatkozó, merevebb, konvencionálisabb erkölcsi értékekről, szokásrendről és nevelési elvekről, másfelől viszont a Móricz családot jellemző oldottabb szemléletről, mind a gyermekkorról való vélekedés, mind a pedagógiai gyakorlat, valamint az ember- és társasalomszemléleti mintázatok terén. Móricz ugyanis lágyabb, melegebb érzelmeiktől áthatott, gyermekcentrikusabb nevelésben részesült, melyben a gyermek önértékénél fogva képvisel jelentős értéket, nem pedig a falu gazdasági folytonosságának szavatolása céljából. Ám ezen elvek leginkább a gyermek csécsői időszakában, hat éves koráig érvényesülhettek, onnantól már – Túristvándon és Prügyn, a család elszegényedéséből és periférikusabb társadalmi pozíciójából fakadóan – mind jelentősebb frusztráció vegyült a családi mikroklímába, s ez hatást gyakorolt a nevelési éthoszra és praxisra egyaránt: a gyermek spontán késztetései, szeszélyességei, dacossága és egocentrikussága immár egy türelmetlenebb, a fenyegetéssel, s olykor az enyhébb testi fenytéssel is élő nevelői attitűddel találta magát szemben. (Ennek ellenére a prügyni időszak ihletésére keletkezett a *Hét krajcár* is [Móricz 2009, 13–17], mely az örömteli gyermekkor és a nélkülözés ellenére is tréfálkozó, ám nagybeteg édesanya képét festette le, érzékelte a közelgő veszteség élményét is.)

A negatív irányú változás Móricz Bálint lecsúszásának köszönhető, hiszen a túristvándi Pallagi László kovácműhelyében nyomorogtak, majd az apa Prügyn napszámosként dolgozott, hogy gyermekeiket – különösen a lelkészleány feleség, Pallaghy Erzsébet kérésére – taníttatni tudják (Szilágyi 2013). Bár a család nyomorba és szegénysorba került, a törekvés a mobilitásra továbbra is élt a szülőkben.

Összességében egy a falusi neveléshez képest demokratikusabb, megengedőbb, szeretetteljesebb és a társadalmi felemelkedést, a társadalmi feltörekvést elősegítő családi pedagógiai gyakorlat rajzolódik ki a könyv lapjain, részletes szemlét adva a falusi mentalitásról is – ekképpen érthetőbbé válik Móricz első tíz évének története.

A falusi erkölcs és életideál az *Életem regényében*¹

A hagyományos paraszti közösségek élete a földművelés köré szerveződött, a parasztembert hiedelmek, misztikus érzelmek fűzték a földhöz (Jávor 2000, 643; 646–647). Ehhez egy szigorú, egytörvényű erkölcs kapcsolódott, melyet a közösség igyekezett betartani és betartatni. A falu zárt társadalmi egységként működött más falvak lakosaival szemben (Tomori 2004, 196), hiszen a parasztember számára gyakorlatilag saját faluja jelentette a világot. A közvélemény lépten-nyomon figyelt és ítéletet alkotott, legfőbb lesújtó eszköze, a pletyka (a kibeszélés) pedig nagyon szigorú, „fegyelmező” erejű volt (Balázs Kovács 2004, 193).

Móricz az *Életem regénye* című művében a falusi társadalom egyik legalapvetőbb jellemzőjének az „egyenlő életmódot” teszi meg, mely „végzetesen s megváltoztathatatlanul egyenlővé teszi az életeket” (Móricz 2014, 10). Ugyanakkor megállapítást tesz a szerep-predesztináció jelenségével kapcsolatban, amikor így ír: „A falusi ember köteles azzá válni, amivé a falu lelke őt eredetileg elrendeli” (Móricz 2014, 10). Ugyanitt szigorúan hierarchikus társadalmi rendről és a mobilitás csekély lehetőségéről tesz megállapítást: „úgy van elrendelve, hogy senki soha többre ne vihesse, s lehetőleg senki le ne szállítsa azt a pályáivet, amit örökölt elődeitől” (Móricz 2014, 11).

A cél tehát nem az egyéni előrehaladás, a feltörekvés, hanem az „életben maradás” (Móricz 2014, 11), amelynek eszköze nem más, mint a rutinmunka (a mindennapi robot), melynek monotonijában manifesztálódik a szakadatlan munkavégzésben realizálódó közösségi morál. A hierarchikus rend stabilitását szavatolja a táplálkozási szokáshoz való ragaszkodás is: „grammra

¹ Írásom jelen fejezete részbeni átfedéseket mutat doktori disszertációm könyvváltozatának szövegével (Támba 2017).

le van mérve a közerkölcs által, hogy kinek mit, mennyit, s milyet szabad, sőt kell fogyasztania" (Móricz 2014, 10). A paraszti erkölcs nem hagyott teret az egyéniség elismerésének sem, miután „csak pontos, egymásba illő szerves lények fértek el" (Móricz 2014, 44) a falu világában; épp ezért tekinti szerencsés kivételnek apja esetét, aki „nem kapta meg a szabályszerű nevelést" (Móricz 2014, 44), így később, vállalkozó szellemű, autonóm egyénként ő maga is egyéniségnek nevelte gyermekeit.

Falun általános volt az éhezés, de nem volt szabad, hogy az éhségig vagy éhhalálig fajuljon. Ezért volt szükség a takarékoskodásra és a spórolásra is, melyek a paraszti életgyakorlat organikus részei voltak. „A paraszterkölcs nem ismeri a tékozlást", hiszen itt „semmiségekből kell vagyont teremteni, elkallódó szalmaszálakból, miket úriember képtelen felértékelni" (Móricz 2014, 18). A spórolás Móricz megfogalmazásában az élelemmel való mértéktartó, beosztó, kiporciózó kezelésmód: a „[s]pórolás azt jelenti, hogy ki van szabva, hogy miből mennyit szabad enni" (Móricz 2014, 255).

A spórolás eszménye (mint Móricz megfogalmazásából kitűnik) a puritán-protestáns etika bélyegét viseli magán, s ezzel a szellemiséggel függ össze a szegénység megbélyegzése is: „A falu felfogása szerint az Isten mindenkinek juttat annyit, ami őt megilleti: ha már most valakinek nincs kenyere, az minden megértést megérdemel, mert elvesztegette az Isten áldását: lomha, dologtalan, piszkos, becsstelen, aljas, undok ember, aki nemcsak minden megvetést megérdemel, de még ki is illene az ilyet verni a faluból" (Móricz 2014, 256). A nélkülözésig szegényedett ember tehát a falu közösségének szemében azért ilyen szegény, „mert nem hajlandó eleget dolgozni" (Móricz 2014, 256). A paraszti munkaerkölcs lényege ezért a szorgalom erényében foglalható össze (Balázs Kovács 2004, 184–185.); azt vallották, hogy Isten azzal a lehetőséggel ajándékozta meg az embert, hogy a földön élvezze munkája gyümölcsét, az anyagilag tönkrement emberről pedig azt tartották, hogy Isten büntetése van rajta.

E felfogás eredetét, miképp arra Max Weber (1982, 141–143) rámutatott, a kálvinizmusban találjuk meg, mely a nagyalföldi paraszti mentalitást alapvetően áthatotta. Kálvin szerint a munka adósság Istennel szemben, s ezt az adósságot egész életünkön át törleszteniünk kell (Németh 2004, 44). A munkakerülés és az időfecsérlés pedig a „legsúlyosabb bűn" (Weber 1982, 235), és „minden eltékozolt munkaóra Isten dicsőségének szolgálatából vész el"

(Weber 1982, 236). Ez az életszemlélet híveitől „e világi aszkézist” és „fáradhatatlan hivatásvégezést” (Weber 1982, 149; 153) követelt, ezért a legfőbb kötelesség a szüntelen munkálkodás. A meggyőződéses kálvinista távol tartja magát az evilági hívságoktól és rendszeres önvizsgálatot gyakorol (Weber 1982, 157), hogy meggyőződjön saját értékeiről. Mindez racionális, szenvedélymentes életvezetést eredményezett (Németh 2004, 44).

A munkamorál tehát a protestáns valláserkölcson vonásait hordozta magán a Nagyalföld paraszti világában is, ugyanakkor nem volt mentes bizonyos feudális tartalmaktól sem, mivel megjelent az olcsó munkavégzés kitétele, mely gátját képezte a mobilitásnak. A szegény embernek ugyanis „a legrövidebb idő alatt, a legkönnyebben és a legolcsóbban” kellett elvégeznie a munkát (Móricz 2014, 256). Hiába nyitotta meg a jobbágyfelszabadítás az utat a tőkés gazdasági fejlődés előtt a 19. században (Jávorszky 2000, 672), a tiszántúli régiókban (és máshol is) erősen tartották magukat a félf feudális viszonyok, hiszen a parasztság ragaszkodott a jelen állapothoz: a mobilitás ellen dolgozott. Itt a kisparasztok megmaradtak az önellátásnál, noha ezen a vidéken is bekapcsolódtak az áruterelésbe (Pölöskei – Gergely – Izsák 1997, 49). Ráadásul az új, óra-orientált időfelfogás nyomán átformálódó mentalitás egy új, az önkizsákmányolásig fajuló szorgalmeszményhez vezetett, különösen ott, ahol tőkebefektetés híján erre kényszerültek a gazdálkodók (Dobszay–Kocsis 2001). Móricz apja azonban már a vállalkozó szellemű paraszt példája a tárgyalt regényben, s az is a polgári modernizáció bizonyítéka, hogy gyermekeit taníttatja, fontos számukra ismereteik gyarapodása, hiába jelentette ki a gyermek, hogy ő paraszt szeretne lenni.

A protestáns valláserkölcson fontos eleme a lelkiismeretesség, mely a középosztállyal szemben a paraszterkölcsonban Móricz szerint nem jelenik meg hangsúlyosan – a szegényparaszti erkölcs nem tiltja a gyilkosságot sem. „A paraszt ellenkezőleg, akkor él meg, ha egyénisége szabad és független. A parasztot korántsem köti annyi szabály, mint a kisurakat. [...] Az egyéniséget a nagy keretekben szabadon hagyja, sőt szabad utat enged az erők versengésének, annyira, hogy az emberlés például nem is tartozik a falu törvénye alá: ezt kizárólag a BTK bünteti” (Móricz 2014, 320). Az „ember” fogalmát is „alternatív” módon definiálja, kivonva azt az általános jócselekedet imperatívusza alól. Az ember mibenlétét nem fedi le a polgári értelemben vett törvényesség és erényesség. Ehelyett ember az, aki erős, élhető, ravasz, s meg-

maradása érdekében még hazudnia, csálnia, ravaszkodnia is kell. „A gazdának s pláne lejjebb, a pásztornak, pusztai embernek, dohányosnak az az emberi kötelessége, hogy ember legyen. Nem angyal, ember. Tehát erősnek kell lennie fizikumában s élhetősnak lelke szerint. Nemcsak szabad tehát ravasznak lennie, hanem parancs. Ravaszkodni, hazudni, csálni, például lovat előkészíteni, eladásnál a másikat becsapni, a barázdát elszántani, a másik szeretőjét elszerezni, ellenségét titkon leütni, Tiszába dobni, mindent szabad, ami főbűn a középosztálynál: más dolog, hogy vigyázni kell, csendőrkékre ne kerülhessen a história” (Móricz 2014, 320).

Ebben a fenti leírásban a parasztszerep imperatívusza tükröződik, mely ellentmond a felebaráti szeretet parancsának, ugyanis ennek értelmében, ha a paraszt becsületén folt esik, fizikai erejének hangsúlyozásával kell azt megvédenie (Jávor 2000, 622; 642). A „megbocsátás” és a „felebaráti szeretet” keresztényi erénye, de a deklaráció szintjén hangsúlyos egyéb evangéliumi gyökerű alapértékek (irgalmasság, jámborság, jóindulat) sem érvényesültek jól a paraszti erkölcsben (Jávor 2000, 641), azonban a versengés („virtus”) és az együttműködés mégiscsak együttesen jelentették a paraszti együttélés alaptörvényeit (Jávor 2000, 636; ld. még: Móricz 2014, 320). (A móríci leírás a *Barbárok* című novellát is eszünkbe juttatja, melyben a tanyavilág civilizáció nélküli állapotában az elkövető Veres juhász tudatában eredetileg fel sem merült, hogy az általa elkövetett gyilkosság bűn.)

Ezzel szemben mégis az olyan „romantikus” eszményeket, „nemes érzelmeket” tanították „az iskolában, a prédikálószéken”, mint a „szeretet, becsület, barátság, jóság, önfeláldozás” (Móricz 2014, 27). – A deklaráció szintjén tehát a szegényparaszti morállal ellentétes elvek érvényesültek, a keresztyén nevelés szellemében pedig a tilalom pedagógiája volt érvényben. Miután a keresztyénség nagy hangsúlyt helyezett az ember testi természetéből fakadó bűnös ösztönkésztetések elkerülésére, elfojtására, a pedagógiát is áthatotta megannyi tiltás, miután a „keresztyennevelés valósággal bűnügyi ellenőrzést iktat a gyermek lelkébe” (Móricz 2014, 320). E szerint a gyermeket „arra kell bedresszírozni, hogy állandóan benne éljen, mi a nem szabad”, annál is inkább, mert a kisgyermek még mindent szabadnak érez, „amit megkíván”. Ezeket a természetes ösztönkésztetéseket kívánja visszaszorítani az elfojtásra épülő nevelési módszertár fő eleme, a fizikai és verbális fenytetés: „a sok verés, szidás, kínozás” (Móricz 2014, 320). Egyedül a testi fenytetés alkalmas

arra a szegényparaszti felfogás szerint, hogy belekondicionálja a gyermekbe a tiltott viselkedésformák repertoárját. „Már a féléves gyermeket meg kell verni, másképp soha nem tanulja meg, mi a nem szabad...” (Móricz 2014, 320). Mindazonáltal Móricz a bűntudat, a lelkiismereti késztetések (a lelki ismeret-furdalás) és büntetéstől való félelem kultúráját „a középosztály átkának” tartja – az sokkal inkább a polgárságra jellemző, semmint a szegényparasztságra; a „természeti emberből” szerinte hiányzik a „jólneveltség” (Móricz 2014, 321).

A paraszti világban (a szegényparaszti környezetben) megfogalmazódó emberideál értelmében a parasztember mentalitásának fő ismérve a saját társadalmi pozíciójába és annak megváltoztathatatlan voltának elfogadása a hierarchia rendjébe való beletörődéssel együtt, az egyéniség tilalma vagy eltakarása az egytörvényű társadalom szövetébe való maradéktalan beolvadás végett, a spórolás és a takarékoskodás eszménye, a fáradhatatlan munkabírás erénye, s ezzel együtt olyan tulajdonságok, mint a ravaszság, a család, a fizikai erő, a leleményesség. Mindez szemben állt a középosztályi polgári etikával, a becsület parancsolatával, s a nevelés során rátermett, furfangos, életerős, de közben takarékos, determinista szemléletű fiatalember kifermélődését irányozta elő. Ez a leírás nem mentes az ellentmondástól, hiszen a javak erőnek erejével való elvétele és az életrend elfogadása között érzékelhető némi szakadék, de alapvetően elmondható, hogy a legszegényebb rétegek – s különösen a tanyavilág szegényparaszti – erkölce a móríci barbár erkölcs nélküli állapottal jellemezhető, ami nem az erkölcs megtagadását, hanem az erkölcsöt nem ismerő, a civilizált állapottól elszakadt, primitív tudás- és tapasztalathálózatot jelenti.

Móricz külön is megemlíttette a Nagyalföld puritán-protestáns életszemléletét, melyet áthatott a „kálvinista puritanizmus”. Ennélfogva „kiirtotta a népi vallásos játékokat” (Móricz 2014, 299) a templomból, üresen, dísztelenségben tartotta annak falait, s még a karácsonyfa-állítás sem volt szokásban. A protestáns szemlélet eltávolodott a hívő érzékeire ható, a dogmákra és a bibliai mitológiára alapozó, ceremóniában és ünnepi elemekben bővelkedő gyakorlattól. A nagyalföldi parasztember tehát puritán, dísztelen életet él, gondolkodása is egyszerű, s a nevelésben is az egyszerűséget, gyakorlatiaságot tartja szem előtt.

Gyermekfelfogás és nevelői attitűd

A falusi földművelő társadalomban a szorgalom és a „kíméletlen életre nevelés” gyakorlata határozta meg a nevelést. Úgy vélték, hogy ahogy a kenyérrel, úgy a szeretettel is spórolni kell: „Szeresd a gyereket, de úgy, hogy ne tudja. A csók hideg ruha” (Fügedi 1988, 49; ld. még: Bodovics 2011, 11; Jávör 2000, 673). A kényeztetést, dédelgetést és engedékenységet kártékonynak tartották, s úgy vélték, hogy a paraszti élet rendjébe történő belenevelést már a bölcsőben kell kezdeni (Fügedi 1988, 49). A hagyományos paraszti társadalomban, különösen szegényparaszti környezetben tehát az érzelmek elleplezése, a szeretetnyilvánítás korlátozása pedagógiai megfontolásból eredt. A legfőbb tanítónak a földet tartották, valamint a munkát és a közösséget (Erdei 1973, 18–19). Úgy vélték, hogy a gyermeknek meg kell tanulnia alkalmazkodni a földművelő élet kíméletlen rendjéhez, így a nevelésben kevés helye volt az érzelmeknek (Csekő 2000).

Mindezzel szemben Móricz visszaemlékezéséből kitűnik: az ő gyermekkorát gondoskodás és szeretet övezte. Édesapja feltehetően kisebbségi komplexussal rendelkező, alacsonynövésű, sokak által lenézett ember volt, aki a nagyívű vállalkozásaival (földműves, építési vállalkozó, parasztgazda volt) kívánta kompenzálni hátrányait, viszont megfogadta, hogy az ő gyermekeiből nem lesz paraszt: a földművelő életrend fölé fognak nőni – s így is lett. Pallaghy Erzsébettel közös gyermekei közül hét felnőtt, igazgató és író is kikerült közülük, tanult emberek lettek. Pedig a paraszti társadalomban nem dívott a taníttatás, a cél a társadalmi rendbe való betagolódás volt. Viszont Móricz Bálint vállalkozó szelleme, modern nevelési elképzelései és Pallaghy Erzsébet taníttatási szándéka már a polgári átalakulás folyamatába illik. A szeretetlen, hideg paraszti bánásmód helyett szeretet- és gyermekközpontú, a gyermeknek minden figyelmet megadó nevelés gyakorlatát valósította meg a család. A gyermek érték volt, mert ösztönösen szerették, a jövőt, a jelen társadalmi rendjéből való kitörés lehetőségét látták bennük, ezért is investáltak személyükbe erkölcsi, érzelmi, kulturális és gazdasági tőkét egyaránt.

Móriczék már lényegében polgári nevelésben részesültek, melyre jellemző a magasabb aspirációs szint, a jövő-orientáltság, a szeretet kimutatása és a gyermeki fejlődés iránti érzékenység növekedése. Igaz ugyan, hogy a gyermeket szegényparaszti közegben is „Isten ajándékának” (Tátrai 1997, 41)

tartották, de ennek oka a gazdálkodásba való becsatlakozás, a gazdálkodási folytonosság garantálása volt, ráadásul a bőséges gyermekáldásból fakadóan személyének nem volt jelentős értéke (Tátrai 1997, 40–43), s nem voltak fogékonyak gyermekeik természetes megnyilvánulásaival szemben (Balassa – Ortutay 1982, 46; 48). Szegényebb családoknál keserű kifakadásokra és verésre is „több ok” volt. Tornyai János például így vall a gyermekkoráról: „Minálunk, szegény parasztnál, már hozzá voltunk ahhoz szokva, hogy minden percben elverődhetünk” (idézi: Bodnár 1986, 34). Móriczék prügii elszegényedésekor is jellemzőbbé váltak a frusztráció jelei a gyermekkel való kommunikációban, sőt, a testi fenyíték alkalmazása is. A Móricz családban is mérvadó volt a tekintély és a személyes példa a nevelésben, mint faluhelyen általában, de a prügii évektől eltekintve összességében nem volt kifejezetten jellemző a félelem- és szigor-alapú nevelés (Vasas 1993, 36; ld. még: Portik 2013).

Látható tehát: faluhelyen a paraszti életideál egytörvényűsége ellenére többféle nevelési gyakorlat realizálódott. Móricz regényéből is kirajzolódnak ilyen ellentétek. A paraszti nevelés kíméletlen oldalát ecseteli, amikor anyai nagyapja jellemét fősვნისისénél fogva ragadja meg, hiszen pusztán nyolc szem szilvát számolt ki a kenyérhez a rengetegből gyermekeinek, ami a fán termett (Móricz 2014, 24). Elbeszélése szerint a hagyományos paraszti társadalomban az állat fontosabb volt, mint a gyermek (Móricz 2014, 71), és ebből a gyermekkor „csökkent-értékűségére” következtethetünk.

Ám ezzel szemben Móricz édesapja nagy értéknek tekintette gyermekeit, ami azzal is magyarázható, hogy ő maga „nem volt igazi és tökéletesen nevelt parasztgazda” (Móricz 2014, 71). A gyermek értékes volta fejeződik ki a karon cipelés mozzanatában, s egyáltalán abban, hogy értékesebbnek tartotta egy „bornyúnál”: „édesapám szavajárása az volt, mikor felkapott és magára emelt, hogy: »Nem adnálak egy esztendő bornyúért sem«,” márpedig „egy esztendő borjú, az sokat ér” (Móricz 2014, 71). Ez azért történhetett, mert az ő édesapja nem tipikus paraszti nevelést kapott – így a kis Móriczot nem is fogta munkára, pedig ő maga paraszt akart lenni. (Ellenben a Pallaghy vonalon dédapja mezei munkára használta a fiúkat, akik „ész nélkül szaladtak kapával, gereblyével a vállukon s állottak a munkába” – Móricz 2014, 14.)

Apja igen büszke volt gyermekére. Egy alkalommal például, mikor katonának öltözött, így kiáltott: „Katona lesz a fiamból” (Móricz 2014, 103), míg

a többiek középre állították őt „és úgy kardosan, csákósan verset szavaltattak” (Móricz 2014, 104) vele. Mutatványának, ahogy kihúzta kis kardját és megvillogtatta, „még az öreg emberek is hallatlanul tudtak örülni” (Móricz 2014, 104), amit az író „a magyar falu militarista érzelműségével” (Móricz 2014, 104) magyaráz. Felnőtt környezete elismerte őt, s ettől aztán rendkívülinek és kiválóbbnak érezte magát: „A falu szelleme szerint valónak s elsőnek hittem magam” (Móricz 2014, 105).

A kis Móricz „előkelőségéhez” az is hozzátartozott, hogy nem hagyták gyalog menni a hosszú úton, sőt, hogy „karon vigyék, s ne háton” (Móricz 2014, 127). Ugyanis a parasztok vitték háton „a bocsait” (Móricz 2014, 127), de ők már-már nem is számítottak parasztnak. Ám az ölben cipelés szokása valószínűleg azért volt megengedett az édesapának, mert „leborult körülötte a falu” (Csécse), tehát igen nagy tekintélye volt s ezért tudta őt, „a csúnya kis betegest” ünnepelni. „Mert ez persze hogy mind neki szólt, s én még azt is érzem, hogy ő milyen úri, nagyúri, vezéri fölénnnyel, s természetességgel fogadta el ezt a tömjénezést, amit nekem nyújtottak, s ami nyilván csak kis része volt annak, amit ő kapott” (Móricz 2014, 124). Viszont ő, a gyermek, öntudatlanul fordult a „dicsőítés részegítő borának” (Móricz 2014, 124) forrása felé: az idegenekhez, akik valósággal körülünnepelték apja fiát. Mindenestre a gyermek Móricz nagy értéként jelent meg a családban; mindenki szerette őt. Erről árulkodik a már említett ölben hordás mozzanata is: „többet volt az ölben, mint a földön” (Czine 1992, 11).

Később azonban már nem kapott meg minden figyelmet a felnőtt környezettől, ami arra sarkallta, hogy minden módon magára irányítsa a figyelmet: „Odavittem nekik a játékaikat, s azt is megdicsértettem, az anyám új kendőjét, azt is meg kellett dicsérni” (Móricz 2014, 126), de még azt is, hogy képes felemelni kistestvéreit. Istvándiban pedig már gyakran kikapott, „azokkal a pici legyintésekkel és a sok sűrű szidalmazó szavakkal” (Móricz 2014, 191) – édesnagyanja olykor például „haszontalannak”, „istenátkának” nevezte őt kisöccse miatt (Móricz 2014, 191). Ám ennek ellenére a vesszőzést elkerülte, noha az azzal való fenyegetés hatására a követelőző Móriczot el tudták „kergetni” (Móricz 2014, 126). Míg Móricz csécsei időszakát mintegy édenkerti állapotként jellemzi (Szilágyi 2013, 38), addig a hatéves kora utáni istvándi, majd prügnyi periódust már a nélkülözés jellemezte, ezért a fegyelmezés is szigorúbb volt: „kurta parancsokat adott [...]: Ülj egyenesen... ne

szeleskedj... ne bosszants" (Móricz 2014, 147). Prügyön már a büntetés, a testi fenyíték is gyakoribb volt (Móricz 2014, 191).

A regényből megismerjük az író szemléletét a gyermek lelki-testi szükségleteivel kapcsolatban, amely mintha a reformpedagógiából ismert naturalista hatásszervezési felfogás elfogadásának irányába mutatna, utalva a rousseau-i eudaimonista (boldogságelvű) etikára. „A gyermek boldog, ha testi közérzése jó. Boldog, mert a boldogság: a vágytalanság. A gyermek lelki igényei oly kicsinyek, hogy saját maga minden pillanatban ki tudja elégíteni. Játékká válik neki a legparányibb megmozdulás, mint a kismacskának” (Móricz 2014, 296). Ez a mozzanat a játékfogalom kiterjesztését is magában foglalja, leginkább a bühleri értelemben vett funkciójátékra utalva. (E sorok eszünkbe juttatják Tölgyessy Artúr *Pancsoló* című festményét, Deák-Ébner Lajos *A kis kíváncsiskodó* vagy Tornyai János *Fiúcska a tornácon* című képét. E képeken is a gyermeki viselkedés nüanszai jelennek meg, gyermekközpontú attitűddel, akár az idézett szövegrészletben.)

Móricz visszaemlékezése felszínre hozza azt is, hogy ő maga a figyelmet kikövetelő fiú volt, aki „a dicsőítés részeg borát” szeretne volna megkapni a felnőttektől, s ebben nem is akadályozta senki nagyanyján kívül, noha irigyek voltak rá (Móricz 2014, 124). Becsvágyának korábban volt helye Csécsén, de a prügyi évek nyomorában kevésbé. De mindent összevetve: a családi szeretet harmóniája hatotta át gyermekkorát: „Én mint ragályt kaptam az apámtól, az anyámtól, a ragályt melegágyában, a családban, azt, hogy a világon semmi gazdagság, semmi dicsőség és semmi hatalom nem ér fel avval, amit én ebben a parányi kis házban élveztem: a családi szeretet melegében való sütkérezés.” (Móricz 2014, 343). – Ehhez hasonló élményvilág tükröződik Bihari Sándor *Boldog család* című festményén is.

A közösség nevelésre gyakorolt hatása

A paraszti nevelésben a közösségnek nagy szerepe volt: rá is szólhattak, meg is verhették a gyermeket. A nevelés ideáljához tartozott az engedelmességre és függőségre nevelés, illetve az átlagosság eszménye (Jávor 2000, 672; 675). Ám mindez nem volt jellemző a Móricz családra: nem tartottak a közösség ítéletétől – a nevelés a család saját ügye, és az átlagosság helyett a kitűnést,

kiemelkedést szorgalmazták. (Erre utalnak az általam kiemelt szövegrészek is az *Életem regényéből*.) Móricz visszaemlékezése szerint Csécsén környezete valósággal ünnepelte őt: „Ha egy új ruhát adtak rám, megfogdosták a lányok, tapogatták, s engem is benne, hogy az milyen szép, milyen gyönyörű, ilyen gyönyörű ruhája a faluban senkinek sincs, csapkodták a kezüket és sikoltottak a kacagástól, ahogy mutogattam magam” (Móricz 2014, 101). Ugyanakkor mindaz a hódolat, amit mutattak felé valójában édesapja tekintélyének szólt (Móricz 2014, 124), míg ő rendkívülinek, kiválónak érezte magát ettől (Móricz 2014, 103), ám megjegyezte, hogy ez a büszkeség „kéjenc és buja kis zsarnokká” tette (Móricz 2014, 101).

Mindeközben igazán parasztnak érezte magát, szeretett kint, a szabadban lenni, ahol kedvére ordíthatott, érezve tüdeje tágulását. Ellenben otthon mindig csendesnek és szelídnek kellett lenni. Ez a szülők óvó-féltő attitűdjét jelzi: nem szerették volna, ha a nyers és durva falusi észjárás rájuk ragad. Ezt jelzi az is, hogy nem vitték az újlaki vásárra gyermekeiket, de mindig hoztak nekik onnan valamit; a kis Móricznak például könyvet, kistestvérének, Pistának pedig falovat (Móricz 2014, 192). A gyermeket kiskorában más családban sem vitték vásárra (Markos 1995, 80), hiába biztosított lehetőséget a személyiségfejlődésre és a szocializációra, a társas érintkezési módok és a népszokások elsajátítására.

Faluhelyen a közösség előtt zajlott a nevelés: a becsületesség, a család iránti felelősség és a tekintélytisztület jegyében (Jávor 2000, 671). Ezeket az értékeket rögzíti a *Protestáns arany ABC* című népiskolai tankönyv is, amelyben követendő erényként fogalmazódik meg a nyájasság, a béke, a tiszta lelkiismeret, a mértékletesség, a fegyelmezettség, a szorgalom, a szófogadás, a rendszeresség és a templomba járás imperatívusza (Szuhai 1899, 948–952). Ezen túl a családban kellett tanítani a közösségi együttélés normáit, formáit, a gyermeknek már korán „be kell idegeznie azt a hogyan és mikéntet, amivel a falu tagjai együtt, egy közösséget alkotva élik a közéletet. Meg kell tanulni a paraszttörvényt, hogy el bírja viselni holtig ezt a rabéletet” (Móricz 2014, 26). Móricz rabéletnek nevezi a paraszti életet, ezzel utalva az egytörvényű falusi életrendbe való beletagolódás követelményére, mert ezek a normák alapvetően Móricz kálvinista családjában is érvényesültek, ha nem is oly fokozott mértékben, s náluk mindez kiegészült a gyermekcentrikuság attitűdjével.

Anya-gyermek kapcsolat

A gyermek faluhelyen szoros, ám mértéktartó kapcsolatot ápolt anyjával, de ennek része volt a fegyelmezés is (Lackovits 1980, 259). Az emocionális vezetés az anya keze alatt összpontosult, ahogyan az értékszocializáció számos mozzanata, így a jó modor megtanítása, az illemszabályok elsajátíttatása – összefoglalóan: „a nyilvánosság előtti viselkedés alapszabályainak” közvetítése (Jávor 2000, 671) az ő személyétől függött. A falusi társadalomban az anyaság ideáljához hozzátartozott a valláserkölcsi eredetű morális tisztaság. Móricz édesanyja is biztosította ezt: „Az az anyai lélek mindig éber volt, és soha meg nem engedett legparányibb kilengést sem a valláserkölcsi áhítat köréből. De nem volt pietista, és nem volt szemforgató és túlzó. Ő csak éppen egyszerűen nem engedte, hogy a tisztaságot elfelejtsük” (Móricz 2014, 308–309). Móricz az anyai nevelés kapcsán kiemelte tehát az erkölcsösségre való nevelést, s az ezzel összefüggő puritán szigort.

Móricz édesanyja – alapvető gyöngédsége, törekenysége ellenére – határozott elveket vallott a nevelésben, melyekhez következetesen tartotta magát. Egyfajta „civilizátor” (Szilágyi 2013, 36) hajlam élt benne, melyet édesapjától örökölt. Erőtlennek és gyengének tűnt bár, de képes volt legyőzni a „parasztistent”, hogy gyermekeit kiszabadítsa „a kapa-kasza rabságából”, hogy fölemelje a kultúra magaslatába (Szilágyi 2013, 34). Továbbá idealista volt, hiszen csak a legnemesebb eszményekben hitt, ráadásul fanatikusan, s erkölcsileg megróhatót soha nem cselekedett (Móricz 2014, 304). Ugyanakkor az édesanya személye vezette a falu lelkeségének, szellemiségének megértésére is gyermekeit, s annak elfogadásához, hogy falun a babonák mintegy „szellemi törvények”, s szintén az anya segít megtanulni „a társadalmi élet összes formaságát, a köszönésmódokat, a rangokat és különbségeket az emberek között” (Móricz 2014, 26).

Móricz kapcsolata édesanyjával bensőséges volt, akárcsak Joó György az övével, de szegényparaszti körben, különösen az édesapa halála után, a gyermek segítő szerepe fokozódott. Ezt olvassuk *A boldog ember* (1935) című regényben: „Édesanyámnak én vótam a segítsége, mindig velem beszélt meg szegény, hogy mit hogy csináljunk. Mán a házat is én fedtettem be tizenkét esztendő koromba, mert édesapám után úgy maradt, hogy mindenfele csorgott az eső” (Móricz 1985, 18). Joó Györgynél az alá-fölérendelt vi-

szony is megszűnt az anya-gyermek kapcsolatban, ahogyan a testi fenyíték és a fegyelmezés is elmaradt: „édesanyám szeretett; soha meg se szidott, csak féltett, és aggódott értem” (Móricz 1985, 19). Ezzel szemben a néprajzi szakirodalomban tekintélyelvű szülői kommunikációról olvashatunk a legtöbbször, s azzal együtt hideg-korlátozó nevelői attitűdről (ld. a Baumrind-modellt: Vajda-Kósa 2005, 223–229). Mindenesetre Móricz regényeiben gyengébb, meleg-korlátozó nevelői attitűd vagy partnerien demokratikus kapcsolat körvonalazódik.

Családi kapcsolatok, családi mikroklíma és annak nevelő hatása

Móricz leírása szerint a kálvinista szellemiség azt diktálja, hogy „A parasztházasság alapja az anyagi érdek” (Móricz 2014, 76), de közben a feleség nincs minden téren háttérbe szorítva (Móricz 2014, 75). Móricz apjának is határozott elképzelése volt az ideális feleségről: erősnek, izmosnak, munkabírónak, hűségesnek, alázatosnak, gazdagnak, kielégítőnek, beleegyezőnek, méltóság-teljesnek szeretne volna tudni, s olyannak, akinek lehet parancsolni, akár a kutyának (Móricz 2014, 81). Azonban a túlzott elvárásokból sokat engedett, s felesége is belenyugodott, „[h]a a férfi nem tudott oly nemes és magasztos lenni” (Móricz 2014, 81); a férfi pedig nem neheztelt, ha a feleség olykor beteg volt, nem tett érte szemrehányást (Móricz 2014, 81) – pedig a falu nőideáljához szervesen hozzátartozott az is, hogy szinte bűn volt megbetegedni. A feleség gyakran dicsérte férjét, a férjnek pedig nem volt szabad kifogásolni felesége munkáját. A két fél függetlenítette magát egymástól: a férj a nagyvilági, üzleti életben és a munkában, a feleség pedig otthon találta meg saját kis „lelki szigetét” (Móricz 2014, 82). Azonban a tudat, hogy házasok, „életformáló, életépítő és életüket együvé forrasztó” varázslatként élt bennük (Móricz 2014, 82).

Az író szerint szülei nem illettek egymáshoz: a papkisasszony a világtól elvágódó széplélek volt, míg Móricz Bálint vállalkozó szellemű, gyakorlatias észjárású parasztleány (Czine 1992, 8). A feleség lényegében „a ház megtartó lelke” (Czine 1992, 12) volt a családban; a háztartáson túl még a férfi munkába is besegített, bár feladatai főleg a prűgyi válságos periódusban hatványozódtak. „Főz, mos, takarít a nagy családra, kavarja a moslékot, segít

az urának az ácsmunkában, varrja a prűgyi lányok kötényeit, s fiainak a nadrágot meg a sapkát, s tanítja őket latinra" (Czine 1992, 12).

E családban a nő egyenrangú társa volt férjének, szemben a *pater familias* elvén nyugvó hagyományos paraszti társadalommal, ahol az apa szava a végső, ahol „a nőstény élettárs nem társ, csak kiszolgáló lény” (Móricz 2014, 75). Ám Móricz úgy vélte: „[a] kálvinista papi házakban [...] ez a parasztgőg már egészen megszűnt. Ott a feleség, főleg gazdasági dolgokban, teljesen egyenrangú s felszabadult társi viszonyba került” (Móricz 2014, 75). Így volt ez náluk is, dacára apja kezdeti autoriter, a nőt szolgáskorba utaló fantáziájának, mely később sokat oldódott, sőt, függetlenítették magukat egymástól, így harmóniában élhettek (Móricz 2014, 82).

Apai nevelés

Bár a paraszti nevelés javarészt az édesanyára esett, a családfő az apa volt (Nagy 1998; Portik 2013), akinek egyetlen elítélő pillantása is ijedelmet váltott ki a gyerekekből (Belov 1987, 46). Az apa legtöbbször a háttérben maradt, s bár fontosak voltak számára gyermekei, nem az individuumot látta bennük, hanem a leendő földművest vagy gazdálkodó asszonyt mint a családi folytonosság letéteményesét. Számára a föld jelentette az életet (ld. Jávor 2000, 601; 643; 646–647), s gyermekétől várta a föld („közös élet”) továbbvitelét. Az apa feladata volt a gazdasági élet feladataira nevelni fiát, így megtanította neki a „mezei és házi munkát. A szántás-vetés-aratást és a színben faragást. S a magvak kezelését s az üzemtervcsinálást és a szigorú takarékosságot” (Móricz 2014, 26).

Az apának ügyelnie kellett arra is, hogy gyermeke viselkedése ne adjon okot becsületsértő megjegyzésekre, ezért szóval, veréssel egyaránt fegyelmezte (ld. Fügedi 1988, 50; Gazda 1980, 68). Ezzel szemben az *Életem regénye* című könyvéből egy kevésbé szigorú, szerető apa képe rajzolódik ki, azonban sokat volt távol otthonról: „édesapám kint volt, odatartozott a világhoz, szinte idegen dolog volt, hogy bejöjjön a házba. Megette az ételt, s ment” (Móricz 2014, 101). Ebből szintén az édesapa instrumentális vezető szerepe következik, amely egyenesen ered a gazdálkodó-kenyérkereső funkcióból. S mivel a kis Móricz is parasztgazda szeretett volna lenni, folyton az apja után

futott, hogy ellessesse az apai mintákat. Őt követte tehát folyton, „de csak messziről, mert nem volt tanácsos közel lenni hozzá” (Móricz 2014, 101). S mivel a parasztgazdai léttel együtt járt a hatalomgyakorlási technikák elsajátítása, azokat korán eltanulta édesapjától: „Már négyéves koromban beideg-zettem a parancsolgatást, a kíméletlenséget, a nyersességet” (Móricz 2014, 101). Édesanyja ölében sosem ült, folyton apja térdére telepedett, mert az a biztonság érzését nyújtotta számára: „Micsoda bátorság és biztonság s erő volt az, apám térdére telepedni. Olyan jó meleg teste volt, s oly kemény, mint a fa, a karja, ahogy ölelve feküdt s a térde, ahogy megringatott, s a hangja, az is olyan egyéni volt” (Móricz 2014, 235). Előfordult tehát, hogy a gyermek közel került apjához, ám Móricz családja – a magasabb presztízse okán – kivételnek számított.

Móricz Bálint öntörvényű, durva modorú, káromkodó férfi lehetett, aki nem kapott szabályszerű paraszti nevelést, így gyermekeit is szabadabban nevelte, nem épp a paraszti elvek szerint (Szilágyi 2013, 36). Fiai úgy emlékeztek rá, hogy hét házat vett, de egyet sem tudott megtartani, mégis tanította gyermekeit (Czine 1992, 12), hogy kiemelkedhessenek. A család vándorló életmódot folytatott, ráadásul az apának Prügyön át kellett élnie a megaláztatást is: macskahúst etettek vele, aztán ráragasztották a „cicmóric” csúfnevet; ezt a kirekesztő gesztust Móricz a zsidótörvényekkel hozta párhuzamba (Szilágyi 2013, 14). Prügyön a család tekintélye is megfogyatkozott a kapcsolati tőkéjével együtt.

Nagyszülői nevelés

Móricz Zsigmond tisztelte és szerette „édesnagymamáját” (Móricz 2014, 97), minden tekintélyével és szigorúságával együtt. Így emlékezik róla: „sovány magas nő volt, fekete ruhában, simán hátrafésült fekete hajjal és folyton ütésre kész kezekkel járt. Nem ütött nagyokat, de mindig. Olyan asszony volt, aki örökké dolgozott, ha semmi oka nem is volt rá, ha mást nem tehetett, leült egy kisszékre és harisnyát kötött. Olyankor még legbarátságosabb volt a közelében lenni, s én sokszor Pista elől hozzá menekültem, s néztem a kötőtűk villogását. Különben hallgatag asszony volt, mindig gondolatokkal volt tele, csak néha szólalt meg, hogy megintsen: »Ne ülj olyan görbén, görbe

lesz a hátad...«" (Móricz 2014, 97). A visszaemlékezésből egy szigorú, ám szeretetteljes, fegyelmező, de pusztán lényével biztonságot és nyugalmat adó, jó példát közvetítő nagymama képe tűnik föl, aki „mindig igen tiszta fekete ruhában volt, egy haja szála sem makrancosodott, úgy meg volt fésülve, hogy feszült a homlokán" (Móricz 2014, 97). Ugyanakkor nemcsak megjelenése miatt keltett nyugalmat a gyermekben, hanem azért is, mert mindenki tisztelte, tekintéllyel övezte, „tiszteletes asszonynak hívták" (Móricz 2014, 98), s még az édesapja is tisztelettel, szeretettel, „mosolygósan és csendesén" szólt hozzá (Móricz 2014, 97), pedig ő minden emberrel hangosan beszélt.

Egyik szavajárása a gyermeket mintegy a gyermekkorban tartotta: „Eredj játszani, mit bámulsz rám annyit. A te dolgod a játék, az embernek mindig dolgozni kell..." (Móricz 2014, 97). Ezzel már-már kijelölte helyét a játékok között, s elválasztotta őt a felnőttek világától. Az efféle megjegyzések nem a paraszti gyermekkor irodalmából gyakran kiolvasható „miniatűr felnőtt" képerőkről tanúskodnak, viszont itt módosabb parasztszaládról van szó, szinte már nem is számított igazi parasztszaládnak. Ilyen környezetben nem volt olyan nagy hangsúly a szerves nevelésen, avagy a belenevelés törekvésén, így a gyermeklét univerzális motívumainak is nagyobb szerepet juttattak. A gyermek mégis érezte, hogy a paraszti világhoz tartozik, s mivel látta apja példáját, maga is olyan parasztgazda szeretett volna lenni, aki parancsolgathat másoknak. Ily módon vágyott a hatalomra, a körülrajongásra, ezért nem esett jól neki az sem, ha gyereknek nézték, s ha pusztán a játszó gyermek szerepét szánták neki. Az édesnagyanja iránti tiszteletből fejlődhetett ki a tiszteletteljesség attitűdje; „magasabb lénynek" (Móricz 2014, 98) tekintette, ő pedig szerette az unokáját, s parancsolgatva gondoskodott róla: „Ne ülj a földre, felfázol, most is annyira nyavalyás vagy, elvisz a szél. [...] Felkeltem. Hova üljek? A szék magas volt. Édesnagyanóm berakott az ágy végébe: Üljetek itt, de le ne mássz" (Móricz 2014, 148).

A nagyapját csak megemlítette: „a Papó obsitos katonához illő förtelmes szájjával a legrosszabb nevelőatyja volt, az semmi munkára, rendre, fegyelmre nem nevelte a mostohafiát, csak az egy káromkodásra" (Móricz 2014, 13). Talán igaza is volt: Bálint valóban megtanult káromkodni a nagyapjától, de rá és unokájára sem gyakorolt különösebben konstruktív hatást, szemben a nagymamával, aki a szorgalom és az önuralom erényét ültette el a rá bízottakban a biztonságos kötődés alapjainak megteremtése mellett.

Testvérkapcsolat

A falusi gyermekek több időt töltöttek testvéreikkel, játszottak velük, vigyáztak rájuk (Somlai 1997, 154); kapcsolatuk alapjai a vérségi összetartozás tudata, a kötelező szolidaritás és az érzelmi kötelék voltak (Deáky 2011, 83).

Érzékletes leírást ad a testvérkapcsolatról Móricz Zsigmond is: „Pistának hívtunk egy kis, gömböcforma fiút, aki nálam is kisebb volt, és mindig ott lábatlankodott körülöttem. Nem lehetett tőle szabadulni. Bele kellett nyugodni, hogy akármit csináltam, jött és elrontotta. De ha nekem lóra volt szükségem, nem engedte magát befogni. Ha én várat építettem, jött és beült, de ha nekem kedvem volt őt megverni, úgy bőgött, hogy édesnagymam kijött a házból, mint a kakukk az órából, és ütött” (Móricz 2014, 95).

A helyzet akkor mérgesedett el az ötéves Móricz számára, mikor „otthon nagyon elszaporodott a gyerek, s egyre több zavart okozott az öcsém követelése” (Móricz 2014, 124). Pista folyton sírt, s a nyomában járt, ennek ellenére szerette, mert együtt töltötték életük legérzékenyebb részét, „a testvériség közös börtönében” (Móricz 2014, 200).

Bár faluhelyen a legidősebb fiútestvért már kiskorától családfői szerepre nevelték (Deáky 2011, 83), s a neveléslélektani szakirodalom szerint az elsőszülött fiúk szociábilisabbak testvéreiknél (Vajda-Kósa 2005, 263), Móricz zsarnokian bánt Pistával. Meg is ütötte őt, mire anyja testi fenytétkkel válaszolt a lelkiismeretre ható számonkérés kíséretében: „Szeressétek egymást! Mi lesz belőletek?! Az embereknek az a kötelességük, hogy szeressék a testvért! Akik nem szeretik egymást, megölik egymást. Hát meg akarod ölni az öcsédet?” (Móricz 2014, 95).

Azonban a legidősebb fiútestvér egyúttal lehet gyanakvó és agresszív is (Vajda-Kósa 2005, 263), ami megfelel a regényben írtaknak. A gyermek Móricz ugyanakkor terhesnek érezte testvérét, mert „[o]lyan volt, mint az árnyék, folyton utánam mászott. [...] Fogalma sem volt az enyém, tiéd, övéről: minden az övé volt, s mivel neki sohase jutott eszébe semmi, abból élt, amit én kitaláltam” (Móricz 2014, 95).

Iskolai élet

A földművelő társadalomban a szülők nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az iskolának, mivel a falusi élet a munka és a szorgalom morálja köré szerveződött. A legszegényebb családokban csak télen küldték iskolába a gyermeket, a többi évszakban a földeken volt rá szükségük, innen ered a „téli iskola” elnevezés (Bodovics 2011, 11). A szegényparaszti közegben megszólították a feltörekvő, tanulmányaira koncentráló gyermeket „urizálása” miatt (Erdei 1973, 5), hiszen a rurális kultúra az immobilitás irányába hatott – úgy vélték: „Ki miben született, abban maradjon” (Kiss 1939, 8). Az iskolát a szülők „távoli, az ügyeket közlőről nem ismerő hatalom okvetlenkedésének tartották” (Illyés 2003, 199), s elmarasztalták, mert nem hajt közvetlen gazdasági hasznot. Ezt ecseteli Móricz is az *Életem regényében*: az iskola „nem a falusi lakosság gondolata, találmánya és követelése. Ez állami divat, az európai kultúrfokkal vált kötelezővé [...] az én időmben még a leghatározottabb ellenszenv volt a népiskola ellen, s ha nem büntették volna a szülőket, akkor minden ürügyet felhasználtak volna, [...] hogy ne küldjék a gyereket az iskolába. [...] Ha otthon munka volt, szó nélkül otthon tartották a gyereket, akinek a falu törvényei szerint minden napra s minden percre megvan a maga beosztása” (Móricz 2014, 291).

A szülő szívesebben látta gyermekét a földön dolgozni, mint az iskolapadban tanulni, a népiskolát az állam kényszerítette a gazdálkodó paraszti társadalomra, melynek értékrendje, sőt, „törvénye” nem fért össze a magasabb műveltségi szintet megvalósítani kívánó iskolapedagógiával. Többnyire csak az alfabetikus ismeretek miatt látták jelentőségét, amit zsoldárok memorizálásával, erkölcsi szabályokat közvetítő mondókák, versikék, történetek olvasásával fejlesztettek (ld. *Protestáns arany ABC* – Szuhai 1899, 948–952). Ráadásul az iskolában is gyakran dolgozni küldték a gyereket tanulás helyett – Joó György, *A boldog ember főhőse* vallja: „Nem is voltam valami jó tanuló, azt elismerem, de az első tanítónk, Kallós tanító, mikor édesanyám elvitt az iskolába, azt mondta: ez nagyon ügyes gyerek, és mingyárt kiküldött a libáit őrizni a többi kis iskolással” (Móricz 1985, 236–237). Az *Életem regénye* szerint „a tanítói kar [...] tanultságnélküliekből állott”, s bár „Tamás tanító már okleveles volt, de az utóda nem készült a tanítói pályára” és „a gazdálkodásban használt fel bennünket” (Móricz 2014, 291–292). Az iskola itt célirányo-

san is a háztartási és gazdasági ismeretek közvetítésére törekedett (Gazda 1980, 101); s elkülönítették egymástól a nemeket, részben a társadalmi nemi szerepeknek megfelelő feladatok könnyebb elosztása végett: „Jobbról ültek az iskolában a lányok, balról ültünk mi, a fiúk” (Móricz 2014, 177).

Az iskola – rigmusokban, mondásokban, versikékben tanítva – hozzájárult olyan közösségi értékek megerősítéséhez is, mint a takarékoság, az engedelmesség, a szorgalom és az idősök tisztelete. A tanár tekintélyelvű vezető volt, hibacentrikus nézőpontja, autoriter vezetési stílusa nem kedvezett az individuális törekvéseknek, sokkal inkább közösségi értékek interiorizálását szolgálta (Gazda 1980, 101). A testi fenyítéktől sem tartózkodott, engedelmes-ségre, függőségre kívánt nevelni (Jávor 2000, 603–604) a „komisz tanító”, és a szülők úgy vélték, ha gyermekük kikapott, biztosan megérdemelte (Gazda 1980, 101). Illyés szerint számtan helyett inkább fegyelmezással, munkával vagy vallásos szövegek memorizálásával foglalkoztak: „Hanák bácsi alatt főleg a gyónási imát gyakoroltuk, hihetetlen gyors ütemben” (Illyés 2003, 193).

Ám az iskola minden vidéken más-más élményt adott a gyerekeknek, akik maguk is másképp élték meg az iskolát, akár ugyanazon közeget belül. Móriczot a csécsi iskolában becézték, mulattatták és dicsőítették, s ennél fogva az ő emlékezetében „csupa édes és elbűvölő érzésként” (Móricz 2014, 123) maradt meg, a szabadság színtereként. „Az iskola nekem az udvar volt. Nagy fák, eperfalevelnek kemény zöldje nekem az iskola. A szobára, a tanteremre nem is emlékszem: abban az iskolában mintha nem is lett volna zárt helyiség. A görögök sétáló tanítása, a peripatétikus élet itt az udvar porában s a sövénykerítés tövében játszó, csibét rakó és folyton szelíd napsugárban fürdő boldogság” (Móricz 2014, 123–124). Ám amikor a család szorult anyagi helyzetbe került, a gyermek az istvándi iskolába járt, amire már így emlékezett. „A csécsi iskoláról csak a nyár és a vidámság árad bennem, az istvándi mindig tél volt, hideg volt, fázós és savanyú szagú. [...] Amint beléptem a tanterembe s ott voltam a nyüzsgő, zsivajgó, bűdös és szuszogó gyerektömegben, úgy magamban maradtam, betegen, sértődötten, szédülten” (Móricz 2014, 171–172).

Móricz a csécsi iskolát érezte örömtelinek, hiszen a zárt terek helyett a szabad ég alatti játék pillanatai maradtak meg benne; az istvándi iskolából inkább a szorongató, nyomasztó légkört őrizte meg, illetve az általános feszültséget, diszharmóniát. Említést tesz az iskolai higiénia elégtelen volta-

ról, de a fűtés hiányáról is: „Alig emlékszem valami másra, csak, hogy fát kellett vinnem a hónom alatt az iskolába. [...] Hogy az iskolai tanítás az életben mily kevés eredménnyel jár, mutatja, hogy máig sem tudok tüzet rakni, se latinul olvasni” (Móricz 2014, 173).

Az iskolában a gyermekek között szokás volt ételt vagy finomságot hozni, s azokból falatokat osztogatni a többieknek; akinek nem volt mit szétosztani, azt lenézték. Aki soha nem hozott magával ennivalót, azzal szinte már szóba sem lehetett állni; az ilyet „tolvajnak” nevezték (Móricz 2014, 254), s a tanárok is rögtön rajta keresték az elveszett holmit. Móricz maga is beletörődött „abba az iszonyatba, hogy az éhesektől el kell húzódni, azokkal nem szabad még beszélni sem, mert az nagyon rosszféle, mind egytől egyig. Pizkosak és gonoszak, nincs ennivalójuk se, nem is volna szabad őket be sem ereszteni az iskolába, egyáltalán az iskolában csak a jó ruhába öltözött, minden reggel tisztára mosdott, megfésült és jó szagú kislányoknak s fiúknak volna igazság szerint helye. De hogy jön be oda, micsoda szemtelenség, az éhes, amék mindig borzas, fésűje sincs, »honnan lenne, mikor kenyere sincs«, és tele van sebbel, varral, tetűvel” (Móricz 2014, 255). – Itt a gyermek nézőpontja érvényesül, a társadalmi egyenlőtlenségre való érzéketlensége is hiteles: a gyermek kiskorában még nem képes decentralálni, átérezni a hátrányos helyzetű, üres zsebű, ápolatlan szegények szociális kiszolgáltatottságát.

Mint fentebb említettük: a Móricz családban értéknek számított a tanulás, Móricz Bálint a gyermekeiből nem parasztot, hanem a falu társadalmi rendjéből kiemelkedő tehetséget szeretett volna nevelni. S ha „magasabb iskolába vittek” egy gyereket, az nem „hatósági kényszer” hatására, hanem a családok „felfelé törekvéséből támadt” (Móricz 2014, 292). A kitaníttatásra törekvés Pallagi József nagyapai öröksége volt, ezt a hagyományt folytatta Móricz édesanyja is. Móricz szerint a magasabb iskolázottsági fok elérésének szándéka mind elterjedtebbé vált faluhelyen is, mert ráébredtek, hogy a parasztnak nincs becsülete, s jobb úrnak lenni, így aztán jellemzőbbé vált a parasztok gyermekeit polgáriba és középiskolába járatni. Ugyanakkor a falusi iskolák színvonala is javult, szakképzett tanítókat kaptak (Móricz 2014, 292).

A századelőtől fogva tehát mind jellemzőbb lett az a polgári átalakulásról tanúskodó tendencia, hogy a falusi családok szerették volna minél magasabb fokon beiskolázni gyermekeiket. Móricz megemlégett egy, az ismeretségi körében tapasztalt sajátos átmenetről a polgári és paraszti lét között, ami a magyar

falú átalakulását is jól szemléltette: „Trézi olyan iparosasszonynak látszott, városias, de még ő is parasztasszony volt a lányaihoz képest. Trézi még kapált a mezőn s a kertet maga művelte, mosott, súrolt, tapasztott, felmázolta a földet, szóval az volt, aminek élete kerete rendelte. De a lányai mintha mind budapesti trafikos kisasszony vagy manikűr-, vagy pénztárosnő, tehát tisztán városi ízlésben nőtt, s meglepően harmatosan finom jelenség lett.” (Móricz 2014, 293) Transzgenerációs mobilitásról ír itt a szerző; Trézi kapcsán még egy sajátosan átmeneti létmódról, de lányainál már kispolgári életmódról tesz említést, melyet az iskoláztatás biztosított, ha annak épp nem is a legmagasabb foka. Találunk továbbá utalást más szakmákra is a rokoni és testvéri körből: Laci kovács, Józsi suszter, Gyula teológus lett, majd fizika-matematika szakos bölcsész, maga pedig író, szerkesztő (Móricz 2014, 329).

Összegzés

A gyermekben a családon belül fejlődnek ki a társadalmi ítéletalkotás motívumai, melyek majd társas megnyilvánulásait szabályozzák (Vasas 1993, 11). A közös étkezések és munka alkalmával is megtanulhatta az altruizmus etikáját, mi szerint „mindenekelőtt a közérdeket kell szem előtt tartania” (Vasas 1993, 15). Ezt részben a szegénység kényszerítette ki, mely a beletörődés és takarékoskodás szellemével társult, valamint a fáradhatatlan munkavégzés erényével, mely az egyént beépíti a közösségbe, azt pedig a természet rendjébe (Móricz 2014, 10–11; 256; 320). A falu gyermekének mind jobban be kellett illeszkednie a közösségbe, s már-már véteknek számított az oktatás útján történő feltörekvés vágya (Kresz 1949, 64); a szegényparaszti társadalom konformista volt (Somlai 1987, 162). Ezzel szemben a városi és a falusi polgárosuló családok arra törekedtek, hogy a gyermek kiválják a közösségből, legyen „különb”. Móriczot és testvéreit is ezen elvek szerint nevelték, a mobilitás elősegítésére törekedve. Ebből fakadóan a család kissé kilógott a falusi közösség képéből, de az íróvá érett Móricz jó kedélyűen tekinthetett vissza a csécsői évek személyiségformáló hatásaira, részletezve szülei és nagyszülei nevelési módszereit, illetve az őt hozzájuk kapcsoló érzelmi szálakat is. Láttelepet adott mindeközben a kor falusi társadalmának mentalitásáról, nevelési elveiről és gyermekszemléletéről is.

FELHASZNÁLT SZÉPIRODALOM

- ILLYÉS Gyula (2003): *Puszták népe*. Osiris, Bp.
 MÓRICZ Zsigmond (1961): *A boldog ember*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
 MÓRICZ Zsigmond (2009): *Szegény emberek*. Hét Krajcár Kiadó, Bp.
 MÓRICZ Zsigmond (2014): *Életem regénye*. Kossuth Kiadó, Bp.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula (1982): *Magyar néprajz*. Dürer Nyomda, Békéscsaba.
 BALÁZS KOVÁCS Sándor (2004): *Protestáns etika – paraszti erkölcs*. In: FARACÓ Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században* 2. Dico Kiadó – Új Mandátum Kiadó, Bp., 183–194.
 BELOV, Vaszilij (1987): A paraszti élet rendje. In: *Szovjet Irodalom*, 1987/9., 6–71.
 BODNÁR Éva (1986): *Az újra felfedezett Tornyai*. Gondolat, Bp.
 BODOVICS Éva (2011): Gyermekélet és gyermekhalál a paraszti társadalomban. *Zempléni Múzsá*, 2011/1., 5–19.
 BORI Imre (1982): *Móricz Zsigmond prózája*. Fórum, Újvidék.
 CZINE Mihály (1965): *Móricz Zsigmond*. In: BODNÁR György et al (szerk.): *A magyar irodalom története V*. Akadémiai Kiadó, Bp., 151–215.
 CZINE Mihály (1992): *Móricz Zsigmond*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
 CSEKŐ Csilla (2000): *A gyermeknevelés néhány aspektusa hagyományos falusi közösségekben*. In: KÉRI Katalin szerk.: *Ezerszínű világ: mozaikok a nevelés történetéből V*. Pécsi Tudományegyetem – Tanárképző Intézet, Pécs.
<http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz05.htm> (2024. 09. 02.)
 DEÁKY Zita (2011): *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég, Bp.
 DOBSZAY Tamás – KOCSIS Gyula (2001): *Mindennapi élet*. In: SZAKÁCS Margit – SZÉKELY Júlia (szerk.): *Kettős kötődés. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867-1918)*. Enciklopédia Humana Egyesület, Bp.
<http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/> (2024. 09. 19.)
 ERDEI Ferenc (1973): *Parasztok*. Akadémiai Kiadó, Bp.
 FÜGEDI Márta (1988): *A gyermek a matyó családban*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
 GAZDA Klára (1980): *Gyermekvilág Esztelneken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 GREDEL Lajos (2019): *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században*. Kalligram, Bp.
 JÁVOR Kata (2000): *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*. In: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Bp., 601–692.
 KISS Lajos (1939): *A szegény ember élete*. Atheneum, Bp.

- KRESZ Mária (1949): *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Bp., 53–92.
- LACKOVITS Emőke (1980): *Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében, 1868–1945*. In: K. PALÁGYI Sylvia (szerk.): *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 15., 237–272.
- MARKOS Gyöngyi (1995): *Gyermekelet Makón és környékén a XX. század első felében*. In: BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor – SZALONTAI Csaba (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 69–83.
- NAGY Olga (1998): *A nők szerepe és helyzete a paraszti társadalomban*. In: POZSONY Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6., 1998, 52–66.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_06/pages/004_A_nok_szerepe_es_helyzete.htm (2015. 11. 11.)
- NÉMETH András (2004): *Az ember – és „világának” változásai*. In: NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Bp., 11–98.
- PORTIK Erzsébet Edit (2013): *Gyermekevelés az erdélyi kultúrkörben a 19-20. század fordulóján*. *Keresztény szó*, 2013/10.
https://epa.oszk.hu/00900/00939/00155/EPA00939_kereszteny_szo_2013_10_1.html (2015. 11. 11.)
- PÖLÖSKEI Ferenc – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos szerk., (1997): *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Egyetemi tankönyv. Korona, Bp.
- SOMLAI Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Bp.
- SZILÁGYI Zsófia (2023): *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Bp.
- SZUHAI Benedek (1899): *Arany ÁBC*. *Sárospataki Lapok*, 1899/46., 948–952.
- TÁMBA Renátó (2017): *Gyermekkor a vásznanon. A dualizmus kori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében*. Storming Brain, Bp.
- TÁTRAI Zsuzsanna (1997): *Falusi gyermekélet Magyarországon*. *História* 1997/5–6., 40–44.
- TOMORI Viola (2004): *A magyar parasztság lélektana*. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században* 2. Dico – Új Mandátum, Bp., 195–203.
- VAJDA Zsuzsanna – KÓSA Éva (2005): *Neveléslélektan*. Osiris, Bp.
- VASAS Samu (1993): *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen*. Kráter Kiadó – Colirom Rt., Bp.
- WEBER, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Bp.

VITÉZ FERENC

A Szerelm bolondjai modernitása

A „romantikus mesemondó” elbeszélés-technikán túlmutató Jókai Mór

Bevezetés

Jókai Mór születésének bicentenáriumi ünnepe alkalmából tovább gyarapodtak „a legnagyobb magyar mesemondó” címet máig őrző író regényeit, elbeszéléseit, cikkeit, színműveit újraolvasó tanulmányok. Erre egyrészt a jubileumi megemlékezések kínálnak teret, másrészt a változó irodalomtudományi nézetek és módszerek alakítják az értelmezést. Ugyanakkor a száznál is több kötetet számláló hatalmas életmű „felfedezetlen” értékei – így például a Jókai-„fénykor” által elhományosított elbeszélések és kisregények területén – szintén tartogatnak újabb kontextusokba helyezhető olvasati és megközelítési módokat. Ezekből az alábbi, a – „posztmodern” eszközökkel való párhuzamokra is referáló – Jókai modernsége, illetve narratív technikáit tekintve is előremutató jellege mellett érvelő tanulmányban természetesen csupán néhányat tudunk megemlíteni.

A Jókai-mű és az újraértelmezések

1.

A teljesebb (ám így csak is vázlatos) áttekintés végett említsük meg: a Jókai-fogadtatás-történetet Margócsy István (2022) tematikai és kronológiai rendben, gazdag szakirodalmi idézetapparátussal mutatta be. Ő is utalt például a kései Jókai-regények Fried István (és az újvidéki Bori Imre) által elvégzett tüzetes elemzésekre (Margócsy 2022, 23).

Fried a Jókai-életmű kritikai megítélésében folyton ismétlődő hanyatlás-tézissel száll szembe, mikor azt állítja, hogy az európai modernség tendenciáit

– akár rejtetten is – követő szokatlan narratív megoldások nem azt mutatják, hogy az író tévedt volna el, hanem épp a kritikusok („valamint az irodalomtörténet tetemes hányada”) nem tudtak mit kezdeni azokkal. Nem méltányos, de nem is korrekt tudományos elemzés eredménye volt a „hanyatlás-tézis”, és nem számolt a kései regényekkel sem. Majd Fried fölveti a kérdést: „vajon a »fénykor« Jókaiját fogadó, értékelő kritika együtthaladt-e az íróval, követte-e pályafordulatait, az egykor alkalmasnak bizonyult bírálói közelítés nem kívánt volna-e legalább oly mértékű újra/újjágondolást, mint Jókai író-ságának megújuló-módosuló prózaformái?” (Fried, 2025, 7). Ezekben a művekben az író tőle korábban szokatlan szöveghelyeken is ironizál, regényalakjaiban jóval több a szkepszis környezetükkel szemben, és a torzuló figurák a személyiség fenyegetettségére mutatnak.

Jókai kései művei „a hanyatlás-tézist fordítják át prózai epikus formába, az emberi sorsra váró veszélyekre nem egyszer a jellem ellenállása felel, máskor a jellem megalkuvása, rossz döntése, egy felületes életélvezés könnyed felelete jelzi az egykor jobb sorsot ígérő, de rendszeresen felelőtlen ségről tanúszkodó magatartásformák széthullását, bűnbe esését (és bűnhődését). A korábbi regényekből ismerős kiegyenlítődés esélye megszűnik [...], személyiség és társadalom között hasonlóan alakul a viszony.” (Fried 2025, 7–8)

S mindaz a történetmondói átalakulás, amit Fried István *A mi lengyelünk* (Fried 2025) vagy *A Kráó és a Téggy jót* című kisregényekkel kapcsolatban megfogalmazott (Fried 2018) – illetve korábban a „való” és „igaz” közötti elbeszélői viszonyról állapított meg (Fried 2003; 2022) –, véleményünk szerint már a *Szerellem bolondjaival* megkezdődött, 1869-ben.

A „tényleges” történet csupán a negyedik fejezetben kezdődik el, a bevezető részeknek pedig egyrészt az allegóriai „keretbe” helyezés a funkciója, másrészt Jókai itt már egy újfajta írói „szerep” előkészítésével is foglalkozik. Maga a cselekmény még szerves módon illeszkedik a „fénykor” regényeinek eszmei üzeneteihez és azok kalandos találásához. Az 1890-es *A tengerszemű hölgyig* ott áll például az *Egy magyar nábob*, a Kárpáthy Zoltán (1854), *Az elátkozott család* (1858), *Az új földesúr* (1862), a *Mire megvénülünk* (1865), *A kőszívű ember fiai* (1869), a *Fekete gyémántok* (1870), az *Eppur si muove* és *Az arany ember* (1872), a *Névtelen vár* (1876) vagy a *Szeretve mind a vérpadig* (1882). S megszületett közben *A jövő század regénye* (1872), mely szintén az alternatív történetmondás lehetőségét mutatta föl. A *Szerellem bolondjai* is a 13 műből álló

„nagy ciklus” (tehát a kanonikus életmű) része, mégis a kevésbé ismert Jókai-művek közé tartozik. Viszonylag korán kitűnt belőle a szándék, hogy a fikciót „hitelesítő” narratív eszközök mellett az író a korabeli magaskultúrában „normasértó” tartalmi elemekkel is dolgozzon (ld. bővebben: Hajdu 2019), vagy a modernségig vezető úton induljon el (vö.: Szilágyi 2025, 190–191).

2.

A fenti néhány példa is fölhívja a figyemet az újraolvasás lehetőségére, ami Jókai esetében az életmű megítélésének (íróságának és szerepének) alapvető változásához, kanonizációs újragondolásához is vezethet. Mindenesetre írói „sikere és hatása ellenére Jókai életműve [...] feloldhatatlan konfliktusok forrása olvasók és műbírálok között” – fogalmazott irodalomtörténetében Nemeskürty István (1993, 573), aki a feladatot nem a fogyatékoságok sorolásában látta, hanem annak a rejtélynek a feloldásában, hogy mi lehet az oka a Jókait-olvasás örömeinek. A Jókai elbeszélőművészetét illető kritikák Gyulai Pállal (és Péterfy Jenővel) megkezdődtek már az 1850-es években, a „hamis arc” vonásai tovább éltek a két világháború között is (lásd például Schöpflin Aladár 1937-es irodalomtörténetét), amit mások mellett Szerb Antal, Benedek Marcell majd a fiatal Sőtér István ellensúlyozott.

Sőtér elsősorban Jókai modernségét méltatta, bizonyítva, hogy nincs helye nála a realizmuskényszernek, mert a regényírás folytonos látomásvalósága – „álom és révület, melynek határain oly gyakran járt regényeiben”; s élete is szinte „a káprázat és az álom [...] személytelen révület[é]ben” telt, amiből alakjai és történetei merítettek – felmenti őt ez alól, noha minden ízében realista megoldásokkal is gyakran találkozunk (Sőtér 1941, 30–31).

Kimutatta továbbá azt is, hogy a Jókai-hatás (vagy Jókai-rokonság) nemcsak Krúdynál, hanem Szabó Dezsőnél s még Márainál is fölfedezhető; hogy hősiessége nem annyira romantikus, mint inkább a klasszicista gyökerű és modern miszticizmus táplálja azt (Sőtér 1941, 21; 39). Ugyanakkor szerinte „az álom és képzelet határtalanságával a józanság mérséklete áll szemben, fantáziával a humor, hősiességgel a komikum [...]. Egyfelől szertelen csapongás, másfelől a hatások tudatos, számító latolgatása, egyik oldalon a mítosz, a legenda világa, másikon egy nem kevésbé festői valóság, mely azonban titkos, nemes ízeivel, tájainak sokféleségével, anyagának változatosságával bármelyik realista író legotthonosabb birodalma lehetne.” (Sőtér 1941, 51)

Sőtér ugyan a mítoszi ihletést és szerkezetet, *A kőszívű ember fiai* alaphelyzetében a „népmesei visszhangot” emelte ki – s bár nem volna szabad mögötte írói szándékosságot keresnünk, a népmesei „észjárás” és képzelet elemei Jókai több regényében felbukkannak (Sőtér 1941, 75) –, Benedek Marcell éppen a „mesemondó” címke félrevezető voltára hívta fel a figyelmet. Ő úgy vélte, hogy Jókainál nem a mese szabályai érvényesülnek, s a tiszta romantika helyett a valóság hiteles ábrázolását is kereshetjük, noha ez még inkább az idealizmus és realizmus keveredése volt, mert a történelmi adatolás és társadalmi rajz mellett leginkább „az olvasó belső lelki tájainak hű ábrázolásáról” van szó (vö.: Nemeskürty 1993, 573–574).

3.

Margócsy példa nélkülinek látja, ahogy életében és halála után – legyen szó bármely korszakról – a legnagyobb elismerés és a legnagyobb fanyalgás hangján szóltak Jókairól. A recepcióban ugyanis „a legszélsőségesebb kijelentések élnek egymás mellett: a legszakmaibbnak tekinthető irodalomtörténeti leírás is átcsaphat a kultikus áhitat istenítő retorikájába [...]; máshol a kritika szakmai hangja összekeveredhetik a pamfletével [...]; gyakran egész világát s művészetét a valóságtól távol tartó mesévé transzponálták [...]; mások viszont épp valóságérzékét, s történeti-kritikai állásfoglalásának »realizmusát« vélték dicsérendőnek” (Margócsy 2022, 9–10). Sokáig kulcsmozzanat volt a megítélésében a romantika és a realizmus szembeállítás, majd a világnézeti központú irodalomszemlélet érvényesült, a 20. század végétől pedig nemcsak a vizsgált szövegtörzset szélesedett ki, hanem a kultuszkutatók vagy a narratív stratégia szempontjából való értelmezés is teret kapott, nem beszélve a mediális meghatározottság sajátosságainak felmutatásától. (Utóbbi esetében az újságírói és szépirodalmi művek egymásra hatása, az önéletrajzi elemek és fikciós mozzanatok keveredése, a jogi képesítés, illetve a botanikai érdeklődés, a tudományos tájékozottság irodalmi szövegekben való tükröződése lehet a megközelítésünk szempontja.)

Az újraolvasás sokféle lehetőségét az is magyarázza, amit Szilasi László a kultusz szempontjából vizsgált Jókai-recepció revíziójával kapcsolatban állapított meg a 19–20. század fordulóján született monografikus szövegek alapján. Ő az olvasási irányok három fő fajtáját azonosította: „voltak olyanok, amelyek maradéktalanul elfogadták és dicsőítették az életművet, voltak

olyanok, amelyek valamilyen nyugati mércéhez mérték Jókai műveit, s úgy látták, így mérlegelve könnyűnek találtatnak, s végül voltak olyan olvasói, akik azon elvek szerint olvasták, ahogyan azt Jókai műveinek elő- és utószavaiban előírta az olvasók számára” (Szilasi 2002, 799).

Mivel a korpuszt nagyon sok mű alkotja (regények, elbeszélések, novellák és tárcák, drámák, versek, portrék, újságcikkek és visszaemlékezések stb.), még a legszélsőségesebb kritika sem tudja az egész életművet felszámolni, ezért Jókai mindig a kánon része volt, és mindig is ott fog maradni. Ráadásul nemcsak különböző típusú szövegekről van szó, hanem ugyanaz a szöveg is sokféleképp olvasható. Jókai „kultikus olvasói”, akik fenntartások nélkül fogadják szövegeit, „úgy olvassák, mint a Szentírást”, ami érdekes, sőt izgalmas jelentéseket is létrehozhat. Azoknak a kritikusoknak, „akik úgy gondolják, hogy a nyugatiakhoz képest ez egy elmaradott, archaikus, kissé érdektelen és jórészt értéktelen szövegvilág, mire kifejtik ezt a kritikát, szintén végig kell olvasniuk a műveket.” Ez szintén egy sajátos olvasási mód, mert a kritika olvasása ugyan kirekesztő, „de mire a kirekesztést végrehajtja, érdekes jelentéseket hoz létre”. Végül, Jókai előírásait követve, a kísérőszövegek (például a bevezetők vagy az új kiadáshoz készült utószók) intenciója is mintha az volna, „hogy e fiktív szövegvilágot olyannak fogadjuk el, amely képes a valóság helyére állni” (Szilasi 2002, 799–800).

4.

Gyakran fölmerülő kérdés, hogy mennyiben része az írás a nyilvánosságnak szánt imázs megalkotásának. Jókai – Petőfihez (majd később Adyhoz) hasonlóan – tudatosan munkálkodott azon, hogy a róla alkotott kép megfeleljen saját szándékainak. Írásaiban szerette volna úgy feltüntetni magát, mintha „a nemzet összes gondolatát” hordozná – nem véletlenül társítjuk hozzá az „eszmeregény” fogalmát –, így az újraolvasás egyik lehetősége az is, ha ezt a magáról kínált képet elvetjük, illetve inkább szembesítjük a valóságos tényt a fikcióba emelt önéletrajzi mozzanattal. Érdekes ugyanis megfigyelni, hogyan játszik az elbeszélés narratív technikáival: hogyan keveredik a fiktív beszélő a valóságos íróval. Szilasi (2002, 800) szerint Jókai „hamar átlátta, hogy az irodalmi szöveg mindig értelmezett formában jelenik meg az olvasókban”, „összes trükkje” közül ezt tartva az egyik legérdekesebbnek, hiszen „az olvasó nagyon erősen formálja a mű teljes sorsát”.

Ráadásul nemcsak az életrajz és a fikció, hanem a regényszöveg és a „kritika” is keveredett – Jókai a kísérszövegeiben, de sokszor az elbeszélésbe ékelt betétekben is reflektált magára az írásra, így el tudta érni, hogy a szépirodalmi szövegbe legyen kódolva egyúttal annak olvasási módja is. Ha a Jókai-regények modernitását – főleg a kései művek regényalakzatainak differenciáltságát vagy az európai regénnyel tartott rokonságát (Fried 2018), illetve a humort, az elégikus hangvételt, a drámaiságot, helyenként a groteszk hangokat ötvöző sokszólamúságot (Fried 2025) – vizsgáljuk, akkor ez a jelenség is megkerülhetetlenné válik.¹

„Jókai tisztában volt az olvasási szokásokkal. Tudta, hogy egy szöveghez elvileg nagyon nagy számú, abszolút lehatárolhatatlan jelentést lehet hozzárendelni. Az értelmezés mindig ösvényvágás ebben a dzsungelben. Tisztában volt azzal, hogy saját korának olvasói a dzsungelben az ösvényt elsősorban a szerző személye szerint vágják meg, ez a legfontosabb irányadó. Emiatt nagyon sokat dolgozott az életrajzán” – fogalmaz Szilasi László (2002, 801), aki röviden össze is foglalja, hogy az önéletrajziva emelt regényszöveg alapján milyen életrajz körvonalazódik előttünk. Hangsúlyos szöveghelyeken erős gesztusokkal „költötte át” ifjúkorát (az *Eppur si muove* még szimbolikusan ötvözi egyetlen, leginkább Jókaival azonosítható alakba a reformkori szereplőket), majd főleg a forradalom és szabadságharc, illetve a közvetlenül Világos utáni időszakot (pl. a *Hétköznapiak*, *A tengerszemű hölgy*). Önéletrajzi reprezentációk tűnnek föl más művei mellett az *Öreg ember nem vén ember*, a *De kár megvénülni* vagy *A lélekidomár* lapjain; s ezt a regényesített Jókai-képet aztán Mikszáth Kálmán is erősítette a *Jókai Mór élete és kora* című könyvében.

¹ A Jókai-művek önéletrajziságáról, az „önéletrajzi elbeszélések” kanonizálódásáról lásd bővebben: Kiss A. 2020. Itt nemcsak a szakirodalom által számon tartott önéletrajzi elbeszéléskötetek – *Emlékeim* (1875), *Életemből* (1886–87), *Az én életem regénye* (1901) – és azok autobiografikus olvasatai kerülnek az érdeklődés fókuszába, hanem a szövegcsoportok szerinti vizsgálat is tanulságos. Közülük az az elbeszélői mód kerül át a regényszövegekbe, amely önéletrajzi szituációból indul ki, „de az elbeszélés olvasása során hamar kiderül, hogy ez a kiindulópont csak álca arra, hogy elmesélhessen egy fikciós szálakkal átszőtt történetet vagy elmélkedjen egy téma felett” (Kiss A 2020, 415). Az eleve fikciós szöveggént működő regényekben a viszony éppen fordított: a fiktív szituációba keveredik önéletrajzi elem, ami egyrészt a fikció hitelességét „igazolja”, másrészt az életrajz fiktív elemei is a valóságos biográfia részévé emelkednek.

Újabban a Jókai-nyelvezettel foglalkozó tanulmányok is a figyelem középpontjába kerültek. Talán azért is, mert gyakran éri az íróat az a vád, hogy korszerűtlen, ma már nehezen érthető, noha erre a már idézett Benedek Marcell (1928) is utalt, s írói mesterségének titka „a nyelv performatív erejének könnyed alkalmazása: az elbeszélés könnyedsége, öröme”, és háttérbe kerülése „nem Jókai stílusának, hanem magának az olvasásnak a viaszszorulásával függ össze” (Balázs 2025, 13). Adamikné Jászó Anna pedig nemcsak Jókai nyelvművészetét mutatta be, hanem „nyelvőr” szerepét is, hiszen műveiben a magyar nyelv szinte minden változatát felidézi, „a nyelvi változatokat mindig funkcióban, a retorikai illőség fogalmának megfelelően alkalmazza” (Adamikné 2025, 24; ld. még: Uő. 2016, 2021).

Az olvasó fikciós elbizonytalanítása

1.

A modern elbeszélés-technikák megjelenése nem a kései regényekben kezdődött, hanem már az 1860-as évek végén. Fried István az 1895-ös, a *Tégy jót* társaságában megjelent *A Kráó* című kisregény narrációs technikái közt megemlíti a történet kétféle befejezési lehetősége² mellett azt a megoldást, hogy

² A kétféle befejezési lehetőségen túl Jókait a történet négyféle elbeszélési módozata szintén foglalkoztatta. Az *Öreg ember nem vén ember* című regény (vagy elbeszélés-füzér) – melynek hírlapi közlése (kisebb-nagyobb megszakításokkal) 1898. elejétől egy éven át tartott – csak 1899-ben lett „szenzáció”: az 1886-ban megözvegyült író feleségül vette a nála 54 évvel fiatalabb, akkor húszéves Nagy (Grósz) Bellát. Mivel ebben is sok önéletrajzi párhuzam van, a közönség azt gondolta: saját magát írta meg benne, és 1900-ban a mű könyv formában is megjelent. Jókai egyébként a „Kedves Barátném” megszólítással indított *Előszó*-ban kitért az életkor és a vágyak közé ékelődő dilemmára, amely egy „furcsa irodalmi válfajt” eredményezett. Így nevezte a füzérszerűen megírt „képzelt regényt”. „Hát vannak nem képzelt regények is? Ennek értelme az – magyarázta Jókai –, hogy ezek a történetek csak az írójukra nézve képzeltek; de valósággal mind emlékezetben élő történetek, amikbe aztán a szerző beleképzelte magát.” A megözvegyült, de magát még jó erőben érző férfi – aki „gyakorlati kivitelben” érvényesíteti a mondást: „Öreg ember nem vén ember” – több módon kereshet párt magának, s Jókai ebből az ötletből képzelte magát a négy „regénykébe” – négyféle módon írva meg a tárgyat. Ismerteti a négy változat rezüméjét, majd levelét így zárja: „És mármint engedje meg kegyed, kedves barátném, hogy bele-

miféle előnyökkel járhat, ha egy regényt a végén kezd el, így az első lapokra bevezetesként kerül a befejezés, „mintegy összegzőképpen előlegez meg kétféle regényfigurát, akiknek összefonódó, szétágazó, majd összefont történetét kívánja elbeszélni” (Fried 2018, 234–235).

S folyton szétágazik és összefonódik *A tengerszemű hölgy* című (a folytatásos közlés után 1890-ben könyv alakban is megjelent) regénye egyes szám első személyű elbeszélőjének és a „tengerszemű” Erzsikének az élete is. Ezt a regényt sem lehet ugyan fikcióba helyezett önéletrajznak nevezni, mindenestre sok vonás jellemezheti a Jókai-arcképet is. „Párhuzamos életrajzként” emlegetik, sőt – „festői” megjelenítő ereje miatt – kettősportréként. Önéletírói vonatkozásai mellett a sok valódi modellből összegyűrt, az író útját itt is, ott is keresztező „tengerszemű”, változatos pályafutását a márianosztrai női fegyházban befejező Erzsike ugyanúgy cserélgeti arcképvonásait, mint az elbeszélő. A komáromi pályakezdő, a Bükkben bujdosó, majd a beérkezett, ünnepelt íróból is kölcsönöz egy-egy vonást az elbeszélő a regénybeli narrátornak, aki (bármilyen hasonlatossága is van a festészetben szintén ügyes Jókaival – itt csupán egy szereplő (lásd bővebben: Vitéz 2025b).

2.

Nos, mikor a Jókai Mór születésének 200. évfordulóján kezdett „újraolvasó” program keretében a *Szerelem bolondjai* című regényhez jutottam, több alkalommal is elbizonytalanodtam.³ Előbb úgy tűnt, mintha az író az 1868-ban, az általa szerkesztett *A Hon* című hírlapban kilencvenöt folytatásban közölt (majd 1869-ben könyv formában is – a címében immár névelő nélkül – megjelent) művében elveszítette volna a korábban megszokott történetvezetési fonalát. A több szálon elinduló, olykor időben is elkülönülő cselekménybontás, majd azok találkoztatása, kanyargóssá tétele kisebb-nagyobb epizódokkal, két szál összefuttatása, majd váratlanul erős kötése egy harmadikkal: nem szokatlan. Az sem, hogy egy-egy elbeszélő jelenetnek csak később találjuk meg a történetbeli helyét, közben újabb varázsos-romantikus epizód-

képzeljem magamat ebbe a négyféle esélybe, s kiválasszam magamnak belőlük azt, amelyiktől legjobban irtózom.” (JÓKAI 1976, 5–8)

³ A regényről rövidebb esszét közöltem a *Magyar Hírlap* Jókai-újraolvasó sorozatában, mely nem mutat mérvadó tartalmi átfedést a jelen tanulmányrésszel (ld.: VITÉZ 2025a).

dokat vagy realista-realisztikus életképeket kapunk, melyeknek a regénykomponáló virtuozitás jelöli ki a szerepét. Előfordul, hogy az író elragadja az epizód ereje, az elbeszélés, a kaland heve, s az a végkifejlet szempontjából funkció nélkül marad, vagy épp fordítva: hiányzik még valami, ami a szereplő tetteinek lélektani motivációit indokolja.

Mindez tehát nem meglepő, hiszen Jókainál szinte mindegyik elbeszélői, cselekménybonyolítási módra lehet példát találni – a *Szerelem bolondjainak* felütése, a történet fikciós keretbe helyezése vagy a mesének való többszöri nekibuzdulás ezért természetes önreflektív írói gesztus. Jókai olyan érzést kelt az első két epizóddal, mintha valamilyen Dekameron-féle novellafüzért adna. Aztán felvilágosít, hogy mindez csak a történet kerete, most következik a fő cselekmény.

Abban pedig kapunk egy önálló elbeszélésként remeklő hosszabb betét-történetet, majd elkezdjük keresni a kapcsolódási pontokat. De Jókai nem mindig hagyja – előáll vele ő. Nemcsak mesél, hanem beleszól saját szavaiba, elárulja, mit és miért mond el, hogyan, és honnan származik erről az információja. A forrás vagy valódi, vagy sem – nem tudhatjuk biztosan, ellenőrizni kellene, de mi éppen regényt olvasunk. (Hajdu Péter [2019, 327] jegyzi meg *A jövő század regénye* „adatolásával” kapcsolatban azt, hogy bár az ide vonatkozó regényrész igen nagy apparátussal igyekszik elhíttetni az olvasóval: az ősi kínai történeti gyűjteményből származó hivatkozott szöveg valóban létezik, szinte azonnal tagadja is szavahihetőségét, mikor kijelenti: „ha hazudik, azt a legautentikusabb adatok nyomán cselekszi”.)

Tudjuk, hogy fikció, mégis valóságosnak tűnik. Vagy valóság, mégis fikciónak tűnik? A második kötetben rájövünk, hogy Jókai nem a lecsengő romantika képviselője a magyar prózai epikában, s nem is pusztán a következő fél évszázad hazai prózaújtásait előlegezte meg, hanem (némi túlzással ugyan, de) a posztmodernként értelmezett irodalmat is a huszadik század második feléből. Így kell az újraolvasást megint elkezdni – pedig még be sem fejeztük!

3.

„Micsoda cím ez már?” – kérdi az *Előszó* első mondatában, bevonva a kérdésbe olvasóját is az író. „Minő blaszfémia! – kiált fel a szentimentalizmus. Hisz a szerelemnek még a boldogsága is nagyobb bölcsesség, mint a filozó-

fok minden tudománya.” (Jókai 1963, 5)⁴ Folytatva a cím értelmezéseit: a szatirikus merő szóhalmaznak (pleonazmus) nevezi, mert a szerelemnek csak bolondjai lehetnek; a „koreszmék embere” antitézisnek titulálná, hiszen: „a szerelem nem szerelem többé, mihelyt bolondság; s a bolondság sem bolondság, mihelyt szerelem”. Aki egyszerűen „csak” kíváncsi, az arra vár, hogy „rendkívüli történetek rakhelye lesz itt.”

De Jókai, mielőtt fölnyitná a „raktárát”, már a mesélés előtt késleltetésbe kezd. Felidézi a klasszikusok misztériumait; a 16. századi szerelmesek furcsa (szimbolikus) öltözködési szokásait; a „szeretők sziklájának” legendáját; a féltékenységi különböző fokozatait illusztrálandó: „etnográfiai” (kulturális antropológiai) különösségeket említ. Majd „a világtörténelem nagy kísérteit” idézi meg: Semiramis és az ő halott férjeinek a sírkertjét (ami a mai kor delnőinek az imádók arcképeivel tele fotóalbumaihoz hasonlít, s az „örült Johanna” királyné, Dzsehángir kalifa, valamint a tündérek szerelmére vágyó János király históriáit (vö.: 5–8). Mindegyik szerepel a világtörténet margóján, az író azonban nem innen válogat. „Közönséges, mindennapi történeteket írok le; olyanokat, amik minden időben, minden égalj alatt megtörténhettek; [... a] szemünk láttára végbement dolgokat, [...] történeteket, mikben akik szerepelnek, derék, okos, nevezetes emberek, s talán egész életükön át titokban tudják tartani, hogy – ők voltak az első pályadíjnyertesek azok között, akiknek a neve: »szerelem bolondjai«” (9).

Az első két „bolond” története allegória, Jókai zárójelben mind a két cím alatt jelezte, hogy „önéletírás”. De ez még nem a regény, s kiderül, hogy a főzérnek nem is lesz folytatása. A második bolond története így fejeződik be: „És most ez idáig a képnek a kerete volt – az arabeszkeket láttuk. Most következik a kép, itt kezdődik a regény; a szerelem bolondjainak a regénye. Egyszerű, mindennapi történet, aminőt eleget szőtt keresztül a sors életutainkon; egyik-másik szemlélő játszott és szerepelt benne – anélkül, hogy tudta volna.” (48)

⁴ A Jókaitól idézett részek az első könyvkiadásban 1869-ben napvilágot látott *Szerelem bolondjai* HARSÁNYI Zoltán által sajtó alá rendezett kritikai kiadás 1963-as (Akadémiai, Bp.) alapján azonosíthatók. Ezeknél az idézeteknél a továbbiakban zárójelben csak az oldalszámot tüntetem fel.

A kettős kontextus lehetősége – a fikció és a realitás egymásba szövődése

1.

Posztmodern megoldás – a később még említendő eszközök mellett (de már Kármán József levélregényében, a *Fanni hagyományai*ban is használt „trükk”) – a fikció külső hitelesítése, csakúgy, mint a keletkezés körülményeit vagy a regényírás indítékait magyarázó *Utószó*. Ez nem föltétlenül hasonlít Eco *A rózsza nevéhez* fűzött *Széljegyzetei*hez, mégis találunk némi párhuzamot. Jóval több idő telt el a regény és az írói kommentár között, mint Eco esetében: Jókai az 1896-os, a Révai testvérek által gondozott (s az 1900-as párizsi világi kiállításon Grand Prix-vel jutalmazott) *Nemzeti kiadás*ban megjelent változathoz csatolta magyarázatát. (Az 1862-es *Az új földesúrhoz* szintén kaptunk egy hasonló visszatekintést). A kommentár szerint ez a különcöket felvonultató kerettörténet nem más volt, mint a tulajdonképpeni cselekményről való „figyelemelterelő hadművelet” része.

Megismétli az *Előszó* kitételét a „közönséges, mindennapi történetekről”, mert „a regény egészen reális alapon van fölépítve”.⁵ Sokan ráismertek az önnön vaksága miatt elbukó Harter Nándor- és az erkölcstelen haszonhalmozás miatt bukásra ítélt Lemming-félékre, az osztrák hatalmat szolgáló és a népet könyörtelenül zsigerelő Gierigekre és Konyeczekre, csak a lovagi becsületet nem tévesztő Föhnwald kapitányt nem azonosították. „No, hát én azt is ismerem: valamint az egész háttérnek, a korszaknak az élethűségéért elvállalom a szavatosságot” (446) – írta Jókai, s „realisztikus” regénynek nevezte a művét. Épp ezért kérdezheti az olvasó joggal, hogy miért kellett „még két egzotikus novellát is hozzá ragasztani a »szerelem bolondjai klubjáról«, hitegető fikció révén?” (446) – Kimondottan is fikcióba helyezi tehát a való-

⁵ A „talált kézirat” ötletével dolgozik *A véres kenyér* (1872) című elbeszélés is; a fikciós játékot erősíti föl az *Egy ifjú hős naplója* alcím; továbbá (magyarázatként) rövid „kiadói” megjegyzéseket ad közre. Ebben a művében Jókainak az ötlethez kellett alkalmas formát keresni (ez vezette őt a gazdag világirodalmi hagyománnyal rendelkező „kópé-novella felé), a formai kísérletezésre pedig a tárcanovella alakzata mutatkozott leginkább megfelelőnek – ld. bővebben: FRIED 2021. Szintén a „hozott” történet adja meg a fiktív–valós játék lehetőségét a *De kár megvénülni* (1896) című Jókai-regényben, melynek alcíme: *Egy vén öcsémuram élményei után*.

ságot, ugyanakkor maga a regény is a képzelet műve – szintén posztmodern jelenség a fikciókkal való játék, miközben Jókai épp az imént példálózott a realisztikus jelzővel. Tehát nem realista, de olyan, mintha az lenne, realisztikus meseerejében valóságteremtő.)

2.

„Hát egy kis politika volt a dologban” – magyarázza ravaszságát, s kettős kontextust kínál: egyrészt a regényen belüli viszonyokat, illetve a regényközi összefüggéseket (a kapcsolatot más műveivel) magyarázva. „Az »Új földesúr«-ban leírtam a »Bach-korszakot«, ez a regény a »Schmerling-korszak« alatt látott napvilágot. A Schmerling-provizórium alatt lehetett a Bach-provizóriumról historizálni. Mikor azután ennek is véget vetett a kiegyezés, új fázisa kezdődött a nemzeti etikának, ezzel a jelszóval: »vessünk fátyolt a múltakra«”. (446)

1862-ben jelent meg *Az új földesúr*, s abban az időben már a második ún. „ideiglenes állapot” volt érvényben. A Bach-féle – melyre *Az új földesúr* reflektál – 1850-től 1859-ig tartott. Az országot öt közigazgatási területre osztották, helytartósági vezetés alatt, a biztosok pedig hierarchikus rendben szolgálták a császári érdekeket. A Schmerling-provizórium 1861 őszétől 1865 nyaráig volt érvényben, és az államminiszter életbe léptette a katonai bíraskodást is. Ebben az időszakban főleg a középbirtokosok közt erősödött meg a kiegyezés vágya, megkezdődött ugyanis az elszegényedésük, amit a regényben is részletesen leírt 1863–64. évi rossz mezőgazdasági termés miatti vidéki éhínség fölgyorsított.

A Deák-féle passzív ellenállás politikája – amit *Az új földesúr*-ban még erőteljesnek láttunk – lassan erejét veszítette, a kormányhivatalok ígérete sokakat megalkuvásra késztetett. Az első kiegyezési tervezet már 1863-ban elkészült, s igaz ugyan, hogy a negyvennyolcas törvényeket revideálták, a végső cél viszont a kizárólag az udvarhoz hű gazdagoknak kedvező Schmerling-provizórium megbuktatása volt. Ebben az időszakban játszódik tehát Jókai *Szerelm bolondjai* című regénye, s az író ismét a közelmúlthoz fordult, mikor öt év távlatából tekintett rá – a nem kevés fordulatot hordozó cselekmény álcája alatt – a politikai viszonyokra.

1867 után, a regény megírása idején, a nemzeti politikához hasonlóan az irodalom is két irányt választva tagozódott ketté: a Deák- és a Tisza-pártok

valamelyikéhez sorolódott. Jókai a Tisza-párthoz tartozott, s ennek következményét abban látta, hogy mivel a kritika Deák-párti volt, „írói gyarlóságait” rögtön a fejére is olvasták: eddig a nemzeti szellem ébresztését szolgálta, most pedig épp annyi kárt tesz „a kiegyezésben föltámasztott új korszak idején”. Jókai itt megkísérelte – mint fogalmazott –, hogy „annak a »múltakra vetett fátyol«-nak egy csücskét fellebbentse[...]: ami azt a bizonyos ínséges provizóriumot takarja”. Ha rögtön ezzel indít – s a tartalomhoz alkalmasabb címmel –, tüstént indexre teszik, „ezért lett kigondolva az a két egzotikus novella a regény bevezetéséül. Igazi fantasztikus, extravagáns mesék. Amilyenekért engem összeszidnak; de elolvassák. S azután, ha egyszer valaki az elejét elolvassa valami munkámnak, erős a reménységem, hogy tovább is fogja olvasni.” (447)

Így aztán sikeres lett a könyv (a politikai ellenfelek szerint az olvasónők harcoltak érte, hogy az első terézvárosi választásnál győzelmet arasson egy miniszter fölött), még a „felséges királynénk” is megrendelte, és „a politikai anatómia le volt véve a fejéről”. Ennek a regénynek köszönhette a Németországban kiadott fordításokat – ekkor közel százhatvan kötetnyi szépirodalmi munkája került német olvasóközönség elé, tisztességes írói díjazás mellett. S Jókai nemcsak anekdotikus elemeket elevenített föl, hanem megemléített néhány – „történeti tényként” kezelhető – adatot is, melyekből alább csak néhányat idézünk (448–450).

3.

1861-ben az egész magyar – mintegy kilencezer fős – tisztikar egyszerre köszönt le, „nem akarva a Schmerling által oktrojált osztrák összalkotmány keresztülvitelében segédkezni” (448). Jókai is ott volt, mikor a pesti megyeházától végigvonultak az utcán, a Szózatot énekelve. Az országnak nem volt kormánya, csak „kormányzója” ebben az időben. „A rettenetes év” és a „szárazföldi nyolckezű” leírásánál csak az akkor (1863–64-ben) megjelent hírlapi tudósítások szolgáltak forrásként. „A kiosztott vetőmag” példátlan panamájának minden, a regényben is előadott részletét jól ismerte a közönség; „de a lapokban nem volt szabad arról beszélni”.

Az amerikai polgárháborúban („*A föld másik oldalán*”) több magyar fiatal szolgált önkéntesként az északi hadseregben, „s fényes lovas rohamokat végeztek a döntő ütközetben”, itt sebesült meg a regénybeli Harter Elemér is

(az ő mintája egy másik magyar volt, aki a tábornokságig vitte). Az 1865. évi, május derekán érkező fagyot Jókai is átélte: „rettenetes volt: ahogy közeledett a hévmérő minden reggel a fagyponthoz [...]. 1867-ben a kiegyezés tárgyalásakor éppen így szállt a kéneseő alább-alább. Az eldöntő nap estéjén csak négy fok volt a plusz. Nyáry Pál azt mondá Deáknak: »Imádkozzatok, hogy reggel négy fok mínuszra ne ébredjünk; mert ha még egy májusi fagy éri az országot, vége a kiegyezésnek.« [...] Reggelre 8 fokot mutatott a hévmérő. A kiegyezés létrejött, s abban az évben lett áldott esztendő az egész hazában: húsz magot adott a búza s tizennégy forintos árat a külföld. Isten akarta így!” (450)

A „beleértett” szerző

1.

Adatolva lett tehát a regény, ami egyszerre fikció és a jótékony fátyol alól kibúvó valóság. Bármennyire ingoványos terület a posztmodernként értelmezett irodalom (és irodalomtudomány) kereteinek alkalmazása, röviden ki kell térnünk itt – Tarján Tamás (1997) szófordulatát használva – e „képlékeny irányzattal” kapcsolatos alapokhoz, megerősödvén abban: a posztmodern végeredményben egy filozófiai átvevő irodalomtudományi konstrukció.

A latin előtag, a „*post*” azt jelenti, hogy valami után van. A magyar „*után*” azonban azt is jelenti, hogy *valami helyett*. Így a posztmodern egyszerre jelenti azt, hogy a modern(ség) után(i), illetve, mint Tarján is magyarázza: „modern nélküli, elleni, helyetti, melletti irányzat”. Képlékeny, többértelmű, ingatag a kifejezés, különösen, ha a klasszikus irányzatok „neo” (új, megújuló, ahhoz más formában visszatérő) változatait vagy az avantgárd (sőt neoavantgárd) mozgalmakat nézzük. Ezeknek a mozgalmaknak voltak kiáltványai, viszont a posztmodernnek nincs manifesztumba fogalmazott programja és elmélete, csak elsősorban francia és amerikai teoretikusai vannak. Civilizációs válság-jelenség szülte, s menekülési útként a meghatározottság helyett a sokértelműséget választotta.

Az egyszerűség kedvéért alább nem a könyvtárnyi terjedelmű szakirodalomhoz, hanem az idézett másodlagos forráshoz (Tarján 1997) fordulok.

2.

A zárt és autonóm alkotás helyébe a „nyitott mű” lépett; a rendszerébe a „rendszerek rendszere”, a meta-narráció. A posztmodern epika is a sokféle értelmezhetőséget, az elbeszélői alternatívák szélesítését kedveli. „Ismérve: a történet dekonstrukciója, minimalizálása, meg-megszakítottsága, a variatív újraírás gyakorisága, a nyelvi (és nem nyelvi) jelek önállósodása. A posztmodern szövegbe beépül a szöveg keletkezéstörténete, önreflexiója, magamagyarázata. Ezt a heterogén szöveg-együttest az intertextualitás járja át: a vendég-szövegeknek a plágiumig szabados alkalmazása, a jelölt vagy jelöletlen idézetek intarziája, az alapanyagtól idegen textusformák (nem irodalmi, irodalmilag alacsonyabb rendűek tekintett, tömeges fogyasztásra szánt szövegtörmelékek) beékelése.” (Tarján 1997)

S ráadásként: eszköztára a vulgáristól a patetikusig, a szójátéktól a barokkos megformáltságig, a köznapitól a tudományosig stb. terjed; a paródia „másodlagos, elősködő ábrázolásmódból elsődleges, funkcionális témaközelítéssé válik”. Feladni látszik az elbeszélői „mindentudást” és a világábrázolás vagy -közvetítés elvét, de nem mond le a kritikáról, véletlenszerűnek láttatja a megtervezettet, az alkotásba bevonja az olvasót, s az értelmezést, a „továbbírást” is rábízza (vö.: Tarján 1997). Nem kívánjuk tovább részletezni a „posztmodern képlékenységet”, ám azon belül az elbeszélői technikák reflektív és intertextuális jellegét, így magát az elbeszélőmódot alaposabban is érdemes szemügyre vennünk – így jutunk vissza végül Jókai posztromantikus modernitásához.

A narráció alapesetben nem más, mint egy történet elmondásának vagy bemutatásának aktusa, a narratívában pedig az a viszony áll a középpontban, ami a nyelvi kijelentés és annak tárgya között jön létre. Ebben az értelemben a narráció a történet megszólaltatásának működés módjára, míg a narratíva a történet lehetséges jelentéseire vonatkozik. A narratíva ezért magában rejti azokat a narrációs eszközöket (történetmondásban alkalmazott jelölési módokat) is, melyek a jelentések létrejöttét irányítják.

A modern regény újabb (s még inkább a „posztmodernként” értelmezett) változataiban a történet és a történetmondó szerepe összekeveredik. Nem fölcserélődik (mint amire az „önmagát író” vagy a „szerzőjét létrehozó szöveg” fordulatai utalnak), hanem az a státusz válik bizonytalanná, amit a szerző a történet előadásában betölt. Így nemcsak a megbízható és megbízhatatlan, a

mindentudó (a történetben nem szereplő „heterodiegetikus”) és a történetet az olvasóval együtt megismerő, a cselekmény egyik tényleges szereplőjeként mutatkozó („homodiegetikus”) narrátorról kell beszélni, hanem a grammatikai én-t egy bizonyos beszédpozícióhoz rendelő „beleértett szerző” azonosítása és a szöveg címzettje, az olvasónak tulajdonított szerep (pragmatikai aspektus) kérdésének vizsgálata ugyancsak izgalmas következtetések levonására alkalmas.

3.

Füzi Izabella és Török Ervin (2006) – az epikai szövegek és a narratív film viszonyát elemző (a témánk szempontjából is megfelelő analógiát kínáló) tanulmányában – az úgynevezett „narratív szintezés” kérdéseire is kitért. Ennek alappontja szerint nem maga a történet változik, hanem a történetmondás szintjén tapasztalható változás. A narrátor és a címzett változásával módosulnak a befogadás keretfeltételei is, ennek általános esete a „történet a történetben”. Ezért a Szindbád-típusú (*Az ezeregyéjszaka meséi*) történetmesélés szintézisigénye nem a cselekmény bonyolultságából fakad, hanem az elmondott történetek összekapcsolódásából, összekapcsolási (relációs) módjából. Minden elbeszélő narrációs és jelentésképző narratív elem – az egész keret s az egymással is kapcsolatban álló kisebb egységek sora – a végső viszonyteremtést szolgálja.

Umberto Eco „nyitott mű” elmélete – egy 1958-as nemzetközi filozófiai kongresszus előadásából kinőve 1962-ig, a *„Forma és meghatározatlanság a kortárs poétikákban”* címjavaslattal ellentétben *Nyitott mű* címmel megjelenve – önálló értelmezési móddá fejlődött, közben látott napvilágot Wayne Booth 1961-es műve, *A fikció retorikája*. Itt találkozhatunk a „beleértett szerző” fogalmával, aki a történeti szerzővel szemben állva, az értelmezés történetileg változó elvét testesíti meg. Edward Branigan a beleértett szerzőt „extra-fikcionális narrátornak” nevezte, mely (vö.: Füzi – Török 2006) pontosabb titulusz az előzőnél, mert nyilvánvalóbb a közvetítő szerepe a szövegen belüli „mesélői” és a szövegen kívüli „értelmezői” szándék között. A „beleértett szerző” mindenesetre egy olyan „titkos ironikus üzenetből” indul ki, amely felfüggeszti a narratori kijelentés érvényét, lehetővé téve ezzel annak eredetileg szándékolt olvasatát.

„Branigan (1992, 94–95; idézi: Füzi – Török 2006) szerint az extra-fikcionális narrátor számlájára írható, hogy miért nem kérjük számon a szövegen a »való világ« törvényeit, hanem fikcióként fogadjuk el; ez a funkció közvetíti a fikció és nem-fikció között és magyarázatot ad a fikció eredetére. Ezen a szinten indokolható, hogy mi számít lényegesnek és lényegtelennek, véletlennek vagy törvényszerűnek az adott fikciós világban.” A szövegen kívüli narrátori pozíció úgy veszi föl a fikción belüli szerzői pozíciót, hogy „az írás általa tematizált módozatai (reflexió a kezdés nehézségeire, a lehetséges stilisztikai, retorikai megoldások számbavétele, az olvasó »befolyásolásának« hangsúlyozása) mintegy bekeretezik a szövegbeli fikciót.” (Füzi – Török 2006)

A heterodiegetikus narráció megjelenése

1.

Az idézett tanulmány további tanulságai helyett immár rögzítsük, hogy ezt az utóbbi megközelítési módot tapasztaljuk a *Szerelm bolondja*iban is. A szereplők saját történetük értelmezői szándékát felülírja a pozíció: a szövegen kívüli narrátor a szöveg alakulásába az olvasót is tájékoztató módon szól bele. Azzal, hogy a szerző a történetmesélés részeként reflektál szövegére, annak keletkezését is a cselekmény részévé teszi. Létrejön egy meta-narratív pozíció és értelmezés: a cselekmény maga nem az elbeszélte történet, hanem a meséhez való szerzői és olvasói viszony. A szerző így tudatosan „közvetítő” lesz, mert noha a cselekmény a fikció szintjén valósul meg, az a valóság része vagy legalábbis allegóriája.

A heterodiegetikus narráció reflexiói és szövegreferenciái egyszerre teszik a szerzőt szövegen kívülivé és beleértett szerzővé. Reflexió például az, hogy hová helyezi el a műfajt; miért ezt és így mondja el; hol lép ki a történetből és miért stb.); szövegreferenciának pedig az tekinthető, mikor közli, hogy honnan származnak az információi; mit írtak az újságok ugyanerről; vagy visszaüt a regényének egy korábbi fejezetére.

(Jókai későbbi „képzelt” regényében, az *Öreg ember nem vén ember* [1900] harmadik fejezetében, egy látszólag a történetbe nem illő történetet is elmesél, melynek végén közli az olvasóval: „Hogy mi oka volt ennek az epizódnak ebbe az »én« regényembe magát befészkelni? az még egyelőre homályban

hagyandó kérdés, később ki fog derülni.” [Jókai 1976, 127] Ugyanennek a regénynek – mely szintén bővelkedik a már kipróbált narrátori kiszólásokban – a negyedik fejezetében pedig ezt jegyzi meg, a tárca közvetlenségével, írói önoróniával tartva fenn a párbeszédet az olvasóval: „Regényt ígértem, s folyvást csak értekezéseket tartok. A tisztelt közönség unja már a sok léfélélet, »húst! húst!« akar látni. Jön az is.” [Jókai 1976, 186]⁶

Mindezekkel együtt a narrátor nemcsak elmesél, hanem egy úgynevezett „olvasási kódot” is fölkinál arra vonatkozóan, hogy miként (milyen típusú szöveggént) értelmezzük az írottakat. S ez ráadásul még olyan rejtett játék-lehetőségre is módot ad, hogy az olvasó kérdőjelezze meg: fikciót vagy valóságot olvasott-e a korábbiakban.

A kettőzött fikcióra (vagy a két szövegszint párhuzamos, egymást kiegészítő jelenlétére) is példát kínált Jókai – ennek egyik bevált módja a levél, de még „hitelesebbé” teszi a cselekmény valóságát a napló. (Kérdés viszont, hogy a naplószöveg minek a helyettesítője: az emlékezet „meghosszabbítása”, vagy a valóság megmásítása?) Harter naplóját titokban olvasva Angyaldy, a személyi titkár nemcsak az abban írt „magánügyekről”, Harter érzéseiről, a

⁶ A *De kár megvénülni!* – köszönhetően a megkettőzött narrátori szerepnek (az író csupán a „vén öcsémuram” elbeszélését veti papírra) – szinte tobzódik az írásra, a műfajra vagy a történet megszerkesztésére vonatkozó kiszólásokban. Olykor nehéz eldönteni, hogy az író vagy a „diktáló” szólal-e meg (Jókai az egyértelműen az írónak tulajdonítandó szövegrészeket gyakran zárójelbe teszi, pontosítását, magyarázatát mintegy „szerzői utasításként” közli). A mesélő „öcsémuram” szabadkozik: „Hogyan is szedjem csak össze a gubancba szakadt fonalat? Mert hát én nem értek a regényíráshoz; sohasem próbáltam. Csak úgy historizálok a történt dolgokat, ahogy egymás után következnek. De hát azt nem tudom éppen, hogy miképpen következnek egymás után?” (JÓKAI 1971, 135) Zavaró lehet, hogy az említett zárójeles megjegyzések szerzősége nem egyértelmű. A kalandmese része, de vajon Jókainak is tulajdonítható-e – vagy éppen az olvasóknak szánt kritika-e) a következő kitétel? „(Én nem szeretem regényben a nagyon aprólékos részletezést; azt rendesen olvasatlan átalapozom; de ezek mind hozzátartoznak az én történetemhez.)” (JÓKAI 1971, 144) Ez viszont egyértelműen az olvasási szokások kritikája: „(Mintha csak ismerném az olvasónóknak azt a szokását, hogy legelőbb is a végét olvassák el a regénynek.)” (JÓKAI 1971, 177) Előfordul, hogy a zárójeles szövegrészben az „öcsémuram” úgy szól az íróhoz, mintha az író fordulna önmagához, vagy egyszerre szólítaná meg magát és olvasóját: „(Látom, hogy vakarod az orrodát! »No ez szép kis regény lesz! Philemon és Baucis!« – No csak légy nyugton. Lesz itt meglepetés, cselszövény, nevetnivaló elég!)” (JÓKAI 1971, 226)

terveiről, magyarázatairól értesül, de – a rész és egész természetes kapcsolata miatt – az olvasó is megismerheti azokat a hiányzó epizódokat, melyeket az író addig nem osztott meg vele.

Az olvasóra vár ezzel az a feladat, hogy egyszerre legalább négy nézőpontot fűzzön egybe: az elbeszélő regényíróét; a szövegen belüli másik narrátorét, a levélíróét; a levelet olvasó szereplőét; valamint a sajátját, aki a regénybeli naplót olvassa.

2.

Az önreflexió egyik módja a saját szövegre való visszautalás. A *názárenus* fejezetben például ezzel a – Jókainál addig kevésbé megszokott – megoldással találkozunk: „Harter Nándor ez inséges esztendőben egész apartement-ját [lakását] újra bútoroztatta; az ócska képek helyébe (ócska hazafiak; lásd IV. fejezet) szerzett híres művészek remekét” (292). Itt tehát – az írói utasítást követve – vissza kellene lapoznunk a regény egy korábbi fejezetéhez, az *Egy nagy férfiú pongyolában* című részhez. Ezzel a motivációval egyéssz az olvasó már-már kilép az olvasói szerepből, befogadó mellett „végrehajtvá” is válik, másrészt a szöveg olyan teremtet univerzumként viselkedik, melynek külön szabályai vannak arra, miképpen kell eligazodni benne.

A *De kár megvénülni!* című 1896-os regényben később is alkalmazott ehhez hasonló, az előre- és visszautalásokkal játszó – a humort és öniróniát sem nélkülöző – auto-referenciális elemeket.⁷ Ebben az itt hivatkozott részben

⁷ A *De kár megvénülni! Passiflora* című fejezetének III. részében (*A hű barát*) ezt olvassuk: „Az ilyen féltékeny férj vagy szerető álljon be maga is színésznek, játsszon szerelmes szerepeket, akkor a színpadon is maga fogja ölelgetni, csókolgatni a drága kincsét, és senki más. (Ezt a három sort húzd alá [kurzív], mert ebből még lesz valami.) (JÓKAI 1971, 104) S a IV. rész (*Komoly szándékok*) így kezdődik: „Ugyan mik lehettek azok a komoly szándékok, amik szoros kapcsolatba fűztek egy még gyámi hatóság alatt levő diákot meg egy állandó engagement nélkül való vidéki primadonnát? Olvasd csak el, amit a megelőző fejezetben az aláhúzott sorokban megörökíték.” (JÓKAI 1971, 107) – A regényszöveg része továbbá a nyomdai szedő számára adott lábjegyzetes utasítás: „Erre megint odahúzta a fejemet magához, valamit akart a fülembe sügni: »az a doktor egy nagy számár;« * (Ezt ugyan fennhangon is mondhatta volna.)” S a lábjegyzetben – a felkiáltás és suttogás ellentétét szinte groteszk gesztussá téve az írásjellel – ez áll: „* (Betűszedő úrnak: Kérem a felkiáltójelet lefelé fordítani, hogy suttogó jel legyen belőle.) (J. M.)” (JÓKAI 1971, 113) Az önironikus

Harter Nándor dolgozószobáját mutatta be az író, bevezetve azt saját céljait jelölő kommentárjával, miszerint a szoba azért érdemli meg a leírást, mert „lakójának lelkületére” enged rápillantást. Egyúttal a jellemzés eszközét is megnevezve: valaki belső világát annak külső környezetével láttatja.

„Körül a falon a nemzeti történet gyásznapijából vett képek. Itt egy lefejezett hős, kit a királyi eskü dacára végeztek ki, letakarva fehér szemfedővel, lábainál a megőrült ara; amott egy vérbosszút terelő apa, mellette a tört szívű leány, kit egy királyi herceg gyalázott meg; [...] ismét másik fekete keretben két halálra készülő magyar főúr, ki börtönében utoljára szorít egymással kezét. Emitt egy gyászruhás királyleány, ki atyja sírjánál keres oltalmat a bitorló idegen ellen. Aztán tizenhárom arckép egy sorban, gyászfátyolos babérral koszorúzva. Majd meg egy véres csatakép a legsötétebb történelmi háttérrel. [...] Itt egy magyar miniszter, ki tavaly főbe lőtte magát. Ott egy magyar ellenzéki vezér, ki nemrég lőtte magát agyon. Amott ismét egy büszke homlok; az is magyar miniszter: azt főbe lőtték. Azután egy nagynevű magyar költő: ezt nem tudni, hol lőtték agyon.” (61)⁸

önreferencia másik változata a saját szöveg eredetitől eltérő kontextusban való idézete. A *Heroikus kúra* című részben olvassuk. „Hát ha már akkor meg lett volna írva a *Kőszívű ember fia*i regény, azt hihetné valaki, hogy abból plagizálom ezt a jelenetet, ami akkurát úgy folyt le (részemről), ahogy ott le van írva egy halálra sebesült vitéz kétségbeesésének tüneteivel, aki könnyelmű anyjától elhagyott porontyát pajtása védelmébe ajánlja. »Ennek a gyermeknek a sírása még a föld alatt sem enged nyugodnom!« No, de én ezt nem loptam Palvitz Ottótól; mert ez két évvel előbb történt, mint az említett regény íródott; ez énnekem saját szájából szakadt mondásom, s az egész jelenet az én eredeti invencióm.” (JÓKAI 1971, 156) Az „ismétlésnek” nem feltétlenül a kimerülés (vagy feledékenység) az oka – ugyanúgy lehet az új lehetőségek kipróbálása is. Erre Fried István mutat rá részletekbe menően, miként arra is, hogy a fönt idézett rész legalább öt ponton mutat apróbb eltéréseket az eredetivel, ezzel szemben a történet „meghatározott irodalmi időbe” kerül, s „így végképpen egymásba gabalyodik hitelességre törő beszámoló, regénybe író szándék, olvasmány, kronológia. Ezáltal realizálódik a regényben helyet kapó regény, a regény sugallta regény »kettős« kódja” (FRIED 2022, 57).

⁸ A kritikai kiadás jegyzetei között a regény szövegét sajtó alá rendező HARSÁNYI a leírások alapján azonosítja is a festményeket. „Körül a falon a nemzeti történet gyásznapijából vett képek – Az itt és a következő sorokban említett képek Harter Nándor dolgozószobájának falán Madarász Viktor festményei: Hunyadi László siratása (1859); Zách Felicián (1859), Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben (1864); Zrínyi Ilona Munkács várában (1859), és Liezen-Mayer Sándor: Mária és Erzsébet királyné Nagy Lajos sírjánál (1862) című képe.

Jókai újra (a regényben szereplő saját jogú s a festészethez is szorosan kötődő)⁹ íróként szólal meg, kijelentve: alig van olyan nemzeti képzőművészet, mely ennyi gyászjelenettel ékesíti a lakóházak falait, de a korrajzhoz nemzeti mártírkultusz is hozzátartozik. Ezekről a „nehéz gondolatokról beszélnek a könyvtár ódon kötetei, titkos, rejtegetett könyvek, a hajdan és az újkor szomorú revelációi, a falon függő kardok, buzogányok, az asztalokon a papírnymtatóul heverő emlékezetes kövek, a szögletbe támasztott pálca, [...] egész az óraláncról lefüggő aranyba foglalt rézpénzig, melynek zöldrozsdás alapjából e szó tűnik elő: »Libertas«. E szoba lakója nem vetheti olyan helyre szemét, ahol meg ne szólítsa egy nagy, elnyomott panasz.” (62)

3.

Maradva a názárénus-fejezetnél (a dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé az egyes példák részletes bemutatását), ennek kezdetén ismét megszólítja Jókai az olvasót. (Az amerikai polgárháborúba kitekintő, *A föld másik oldalán* című fejezetben egyébként kifejezetten a „magyar olvasót” szólítja meg: „Itt végy, óh magyar olvasó, egy szabad lélegzetet, mert ez a hely az, ahol egy szabad nemzet a szolgaság hada felett első győzelmét kivívta! [...] A föld legelső nemzete! – Óh, édes népem, ne hízelegtes magadnak! Lehetnél volna egykor te is ugyanaz, lehetsz még tán egykor az; de most a föld túlsó oldalán keresd.” [295])

Érdekes, hogy Jókai 1861-ben [a regény cselekményének idejében] olyan képeket is elhelyez Harter Nándor szobája falán, amelyek még ekkor nem készültek el, de a regény írásakor már megvoltak. – A nemzeti mártírok képei: az aradi tizenhárom; a magyar miniszter, aki főbe lőtte magát: Széchenyi István (1860); az ellenzéki vezér, aki nemrég (1861-ben) lőtte főbe magát: Teleki László; a magyar miniszter, akit főbe lőttek: Batthyány Lajos; a nagynevű költő, akit nem tudni hol lőttek agyon: Petőfi Sándor.” (513)

⁹ A festészet motívuma megjelenik a többi közt például az *Eppur si muove, A tengerszemű hölgy* vagy az *Öreg ember nem vén ember* című regényekben is – utóbbiban az elbeszélő festőtanítványokat fogad, s köztük a tizenhat éves lány a következő szavakkal állított be hozzá: „csúnya vagyok, szegény vagyok”. „Láttam bizony – írja Jókai. – Sovány, nyurga termete volt, arca fakó, barna, ajkai kicserepesedve, haja csitri: csak a két nagy fekete-kék szem adott valami szokatlan kifejezést a tekintetének. [...] Amit a bemutatáskor mondott, az csak indokolása volt a kívánságának: „tanulni akarok; de fizetni nem tudok.” (JÓKAI 1976, 186) Az író itt a szépség viszonylagos („kontextusfüggő”) voltára is visszatér, amit FRIED (2018) értekezése bontott ki: *A Kráóban* a szépség is csak „álarc”, s a rút „természete” is lehet szép.

Jókai úgy tesz, mint az éloszóban mesélő, aki kikalandozik kissé a történetből, egyúttal egy jelentéktelennek tűnő megjegyzéssel reflektál a fikció és valóság regénybeli viszonyára is. A *nazarénus* című fejezetet ezekkel a szavakkal kezdi: „Megbocsát a tisztelt olvasó, ha most egy időre lekantározom a pegazust, s elkezdem azt vezetni fékénél fogva a megtörtént dolgok tarlóin keresztül.” (276) A pegazus a költői fantázia jelképe, mely olykor az alkotó szándékától függetlenül szabadon szárnyal – de most az író veszi kézbe az irányítást (vezeti „fékénél fogva”), és „megtörtént dolgok” előadásába kezd.

Tehát az iménti események nem történtek volna meg?! De bizony, megtörténtek, pegazus (a költő, a szöveg és valóság megalkotója) is igazat beszél, és az újságok (a valóság közvetítői) is hitelesen szólnak. „Csak azt szedem sorba, amit az akkor tudósítások egybehalmoztak” arról rendkívüli évről, az aszályról, az éhínségről: „Több mint kétmillió embernek nem volt egy falat kenyere a tél kezdetén. Az egész alföldön egyedüli tüzelőszer a szalma, tehát fűtőszere sem volt; háziállatai rég túlادott, hitelbe nem kapott senkitől” stb. (276) – s Jókai ezúttal több mint négy oldalon keresztül idézett az újságcikkekből, itt-ott szó szerint az országgyűlési felszólalásokból, műfaját tekintve (regénybetétként) tárcacikket, avagy cikkriportot készített. A fejezetnek címet adó nazarénusok megjelenése egyszerre kedélyes és szomorú realista életkép – aztán visszatér a publicista Jókai a regénybe, immár a vezércikkíró hangján.

„Önök odafenn politikát csináltak a vallásból, s ezek ideleenn vallást csinálnak a politikából. Minden, amit önök hímeztek a szőnyeg egyik oldalán, a túlsó oldalán, mint megfordított torzalak tűnik elő.

Minden, ami abban örültség, csak felelet egy örült kérdésre. Vallássá van benne emelve az a tan, hogy az egyéni jólét az élet egyedüli célja; a haza, a közügyek, a szabadság iránti tartozásokért nem kell lelkesülni senkinek.

Nem önök vetették-e el azt az átkozott magot, melyből ez a tan felburjánzott? Nem önök irtották-e ki a haza iránti szerelmet, a közügyekérti buzgalmat, a szabadság utáni vágyat?

[...] A názárénus azt mondja: »A nép ne adjon az államnak semmit!« Nem az önök tétele-e ez megfordítva: »Az állam ne adjon a népnek semmit?«

A názárénus azt mondja: »Az állam nem a mienk.« Nem visszhang-e ez az erdőből az önök kiáltására: »Az állam egyedül a mienk?«

Megcsalni, megkárosítani az államot, ahol lehet; eldugni, eltitkolni, eltagadni előle, amit lehet; ellenségnek tekinteni azt, s mindenütt sáncot, árkot,

farkasvermet húzni ellene: rettenetes tan! Lázadás ez a haza ellen. De a tanítványokat ítéljük-e el előbb vagy a mestereket?” (291–292)

A kritikai szövegkiadást gondozó Harsányi Zoltán jegyzi meg, hogy Jókai „sok regényének van újságírói időszerűsége vagy legalábbis kapcsolata a publicisztikával, de a *Szerelm bolondjai* talán a legtöbb hírlapi aktualitást feldolgozó regénye valamennyi között. A megjelenés időpontját közvetlenül megelőző évek, a sötét Schmerling-korszak bemutatásával publicisztikai hatást is akart elérni” (Jókai [Harsányi] 1963, 462).

Az elbeszélés és a jelentések többszörös rétegződése

1.

Jókai elsősorban még elmesélte a szerelem legnagyobb bolondja címre törő Harter Nándor történetét – nevezetesen, hogy miképpen próbálta az visszaszerezni Malvinát, a feleségét az új férjtől, Lemmingtől –, ám ebbe többszintű, egymást keretező és egymással láncszerűen (olykor csupán laza szemekben) összekapcsolódó történetet illesztett bele.

Említjük egyrészt az ifjú Harter Elemér szerelmét és viszontagságait Világosi Ilonkáért; ennek a betéttörténetnek a része egy szinte önálló elbeszélés-ként remekművé lett újabb betét: az 1863-as nagy alföldi aszály miként tette földönfutóvá az osztrák kormány ellen tiltakozva, kényszerűségből gazdálkodásba, haszonbérletbe fogó családot. A végrehajtók megjelenése *Az új földesúr* árvízi jelenetét is fölülmuló drámai módon vezet a családapa bénult szelűtéséig, majd a betéttörténet összekapcsolódik a kerettörténettel (amiről tudjuk, hogy nem az a kijelölt narrátori keret, hanem a „Szerelm bolondjai” klubjának az író által megkomponált története).

S még egy „posztmodern” fordulatként: a többszörösen rétegzett cselekmény nem is a szerelem, hanem a honszerelm „bolondjairól” szól, akik látzólag egy asszonyt vagy egy lányt szeretnének meghódítani, de Jókai maga is történetének szereplőjévé válik, mikor – az elbeszélt szövegből kilépve – íróként szól hol az olvasóhoz, hol a szereplővé tett bécsi kormányzathoz.

Mindegyik cselekményelem és a megkettőzött kerettörténet is más narratíva lehetőségét kínálja, amit akár a műfajra is rá lehet vetíteni: a műfaj egyrészt meghatározza az olvasatot, ám az értelmezés is változtat a műfajon.

2.

Jókai a korábbi irodalomtörténetekben „hanyatlásként” jellemzet korszaka előtt közvetlenül az elbeszélői és regényformabeli megújulás időszakát élte. Ezt a „hanyatlási” folyamatot ugyan az 1870-es évek második felére teszik, hangsúlyozzuk ismét, hogy az első „igazi” megújulási kísérlet a hatvanas évek végén született *Szerelm bolondjai*. Közvetlenül előtte *A kőszívű ember fiai*, rögtön utána a *Fekete gyémántok*, az *Eppur si muove* és *Az arany ember*, majd az *Enyim, tied, övé* (1875-ből) – ezek a regények a korszak tetőpontját jelölik.

Harsányi Zoltán szintén kiemeli a kritikai kiadás szöveggondozói jegyzetei között, felsorolva a következő évek „legismertebb, legtöbbet emlegetett, legjellemzőbbnek tartott” Jókai-műveit, hogy a *Szerelm bolondjai* „második írói fénykorának nyitánya” (Jókai [Harsányi] 1963, 463). „Ekkortájt írott műveiben válik hangsúlyossá a kételkedés, a vívódás, s ez az, ami jól érzékelhetően megkülönbözteti a *Szerelm bolondjait* is a megelőző korszak alkotásaitól, így mindenekelőtt a hozzá időben és témában egyaránt közel álló *Az új földesúrtól*. Immár nemcsak az idegen elnyomó rendszert és annak kiszolgálóit ábrázolja satirikus éllel, hanem végtelen keserűséggel mutatja be a magyar társadalom majd minden rétegét, nem kímélve a felső tízezret és nem idealizálva túlságosan a pórnépet sem.” (Pongrácz 1992, 215)

Ha a cselekményelemeket nem többszintű szövegrétegződésként, hanem lazán összefonódó epizódokként tekintjük: a regény megmarad a romantikus-anekdotikus Jókai meséjeként. Fried István amúgy formai kísérleteivel együtt is (ha van értelme egyáltalán az efféle kategóriába sorolásnak) „élete végéig romantikus regényíró”-nak tartja Jókait, nem kérhető számon rajta például az európai „polifonikus” regény, s noha Zola közelébe ért, és „»világirodalmi« viszonyulásai” is hozzájárulhattak a romantika maga megszabta határainak kitágításához, ezeknek a kitágított határoknak a keretein belül maradt (Fried 236; 242). Ha a *Szerelm bolondjai* allegória: az *Eppur si muove* eszmeregény kísérletének egyik előzményeként is értékelhetjük. Ha kiemeljük belőle a realiztikus részeket, a korszerű, szociografikus hitelességű műfaj felé mutat, s a párhuzamos, de ellentétes irányú „fejlődésregény” lehetősége is benne van. Hogyan teszi tönkre magát, karrierjét, tisztességét – szándékai ellenére bekövetkező „véletlen” fordulatok folytán – a „bolond” elhatározástól hajtott Harter Nándor; és hogyan próbál felnőni Harter Elemér a romantikusan tiszta jellemű, de realista lélekábrázolással elevenné tett Világosi Ilonka mellé.

3.

Harter Nándor megbocsát fiának, a fiú is az apának, Ilonka édesanyja szintén megbocsát (noha csak a mű végén derül ki a friggyel szembeni ellenállás igazi oka: neki ő menyasszonya volt egykor).

Ilonka eleve példaszerűen (vagy példátlanul) tiszta és erős lélek, család-főként viselkedik, az apa és az anya szerepét is vállalva, Elemér pedig megtisztul, így a fiatalok teszik jóvá a régi bűnöket, kettőjük jövője „tabula rasa”-ként kezdődhet el. Itt is allegóriai párhuzamot látunk a szerelmesek és az ország sorsa között: a Világosi vezetéknev egyértelmű, „beszélő” utalás a szabadságharc bukására.

Harter Nándor (akinek nevében a német „kemény” szó rejlik) bár lemond a főispáni székről, viszont nemsokára a még magasabb tanácsosi rangban szolgálja ki az idegen hatalmat. (Igaz, hogy nem politikai ambíciók vezetik, hanem egzisztenciális javait a felesége visszaszerzésére fordítja, meglátjuk benne így is az önérdekért feladott közérdek háttérbe szorulását. Ekképp lesz ő a „szerelem bolondjai” közt a legnagyobb, aki látszólag vidáman jár-keel a világon, de „mosolygó tekintettel visel a homlokán egy sötét foltot, melyet mindenki lát – egyedül ő maga nem”).

Morális hanyatlása elkerülhetetlennek tűnik, és büntetése nem jogi vagy erkölcsi, hanem (romantikusan) sorsszerű: mikor Elemér lemond a fiúi örökségről, meg tudja ugyan váltani végre Lemmingtől a feleségét, mikor azonban kifizeti az ötezer aranyat, addigra az asszony öngyilkos lesz.

Harterrel szemben Világosi (a szabadságharc bukása utáni meg nem alkuvó, minden csapás vagy kísértés ellenére az elvei mellett kitartó attitűdöt idézve) nem erkölcsileg semmisül meg, hanem teljes egzisztenciális, lelki és fizikai összeomlás a sorsrésze. A család koldusbotra jut, felesége megbetegszik, maga gutaütést kapván beszéd- és mozgásképtelen – szinte magában hordozza a negyvennyolchoz hűséges ország sorsát. Ez az allegorikus ábrázolás is felemás ugyanakkor, mert az 1863-as alföldi aszály és a nyomában keletkező állapotban karakterizálódó viselkedésmódokkal nem a szembe szálló hősiességet mutatja be az író, hanem az ország erkölcsi hanyatlásának a szimbólumát látjuk abban (vö.: Pongrácz 1992, 216).

A sziget-lét variációi

Mindezek a műfaj- és jelentés-értelmező kísérletek nem fedik föl egészében a *Szerelem bolondjai* újdonságát, sőt modernségét. A romantikus igazságtétel mozzanata csak nyomaiban van jelen, s ez az indirekt jelleg egyúttal többszintűvé is teszi az olvasatot.

Jókai lemondott az igazságosztó író ideáljáról. A patkányszerű Lemming, a vállalkozó bankár tisztázódik a jogos korrupciós vádak alól; a nincstelenek közül sokan a nazarénus szektához menekülnek; az ifjú hozományvadász Bélteky szinte már Noszty-előkép; a kettős életet élő, manipulatív Angyaldy (mint Julien Sorel) mindent elveszít, pártfogóját, szeretőjét, kilátásait, s erkölcsi hullaként, az éjszakai Pest utcáit járó zombiként tűnik föl a regény végén. A jóvátétel (vagy a remény) az unoka (a következő generáció) „csendéletében” fogalmazódik meg. Elemér (aki Szívósra változtatta a nevét) és Világosi Ilonka kisfia tanítja újra beszélni és járni a nagyapját, aki (és szimbólumként: ami) a tisztességes ország és a tisztas élet reménye.

A „sziget-lét” egyszerre romantikus és posztmodern toposz, és már Jókai regényében (nem elsősorban *Az arany emberben*, hanem a *Szerelem bolondjai*-ban) a többféle életlehetőség variációs írói terepe. Megjelenik a motívum az *Egész az északi pólusig* vagy az *Ahol a pénz nem Isten* című regényekben, illetve a korai művekben (*A Nepean-sziget*, 1845; *A mocsárok szigete*, 1850). A sziget nemcsak menedék, hanem egy olyan modell, amely „izolációs” voltában is megtartja kapcsolódási pontjait a külvilággal.

A Jókai-recepció kitért a sziget-motívum előfordulásaira, s megkülönböztette azokban az utópikus vagy idilli „heterotópiákat” (Pintér 2022, 335; Nagy 2000). A sziget helyszíne lehet akár az emberek által elrontott Teremtésnek, de a kiszolgáltatottságnak is, ha egy izolált tájról a szereplő önmaga erejéből a civilizációba nem tud visszajutni. (Vö.: Pintér 2022, 335; ld. még Szilágyi Márton tanulmányát: *Az elhibázott Teremtés* [Szilágyi 2025, 190–203].) A sziget lehet a sorscsapások utáni egyéni és közösségi helyreállítás jelképes tere, illetve az Otthon vagy a Haza fogalmi párja (mint az 1877-es *Egy az Isten* című regényében). Ezek a szigetek a mindennapinál magasabb erkölcsiséget hordoznak, máskor egészen hétköznapi célokat szolgálnak, például az *Öreg ember nem vén ember* egy egész fejezetében vagy *A tengerszemű hölgy* lapjain, ahol a kis sziget az íráshoz való elvonulás terepe (ld. bővebben: Nagy 2000).

Angyaldy és Malvina „szerelmi fészke” kissé elkülönül a többitől, mert mindketten álnevet használnak, az író is igyekszik homályban hagyni valódi kilétüket, noha a polgári szintéren való találkozásaik alkalmával ébren tartja a gyanút az olvasóban. Ez a „sziget” nem a tiszta szerelem helyszíne, hanem az erkölcstelenség búvóhelye, s szinte egyenes út vezet innen az öngyilkosságig, illetve a teljes züllésig.

A másik „sziget” az önként vállalt visszavonulás, az új életkezdet lehetősége, de mikor Világosi a tanyai haszonbérloői gazdálkodást választja, látszólag ugyan független marad ő és a családja, egyszerre három tényezőnek is ki van szolgáltatva. Egyrészt a gazdálkodást könyvekből nem lehet megtanulni; tapasztalnia kell, hogy a természet erőinek nem lehet parancsolni; s végül: a provizóriumnak nem lehet ellentmondani.

A külföldre menekülés szintén „szigethelyzet”. Elemér Bécsben és Párizsban egyaránt a tékozló ifjak felelőtlen életét folytatja, igyekszik minél inkább tökélyre vinni ezt az életformát. Az amerikai polgárháborúban, a Potomacnál aratott győzelem után viszont, mikor immár másodszor hiszik halottnak, egy sebesülés miatt, a szabadság szellemétől testben és lélekben, nemkülönben világnézetében megújulva, megbékélő attitűdjével idealizált családapa- és jövőkép lesz belőle. A szerelem és a család kötöttségét az önállóság eszméjével sikerül neki kibékítenie.

Ilonka pedig tulajdonképpen ezek között a „szigetek” között vándorol, mindegyikkel kapcsolatba kerül (még a bűnös szigettel is, Malvina társalkodónőjeként és vívómestereként, mely szerepe során szembesülnie kell az ön- és közveszélyes, elemi, felelőtlen dühvel is). De az ő igazi izolációját (többségtől való elkülönülését) a hűség és a kitartás, a munka és a felelősségvállalás, a lelki és szellemi intelligencia, az élet valódi ismerete és az erkölcsi alapozású eszményekben való hit egyszerre jelenti.

Összegzés: a „romantikus társadalomrajz” valósága

Jókai tehát már a *Szerelm bolondjai* című regénnyel megkezdte „modern” írói útját: nagyrészt még a romantika alakjaival ugyan, de realista és költői (allegorikus) társadalomrajzot adott, korszerű (s korának magyar irodalmát meghaladó) írói eszközökkel. Narrációs megoldásai a romantika írói elképzelé-

sein nyugszanak, s már romantikus fénykorában megkezdte a regény lehetőségeinek újragondolását. Ez vonatkozik a tematikára ugyanúgy, mint a 19. század utolsó harmadában egymás mellett jelentkező szellemi áramlatokhoz való igazodásra, melyek szinte kikényszerítették a kísérletezést (vö.: Fried 2018, 247–248). A főttebb bemutatott elbeszélői technika és írói viselkedésmód a romantika modernizálását látszik leginkább igazolni, ami a téma és a nyelvezet, a szerkezet és előadásmód egymásra hatásának gazdagon árnyalt változatát teremtette meg. Mindeközben az elbeszélői én folytonos tudatosítása az olvasó számára két újabb szerepet eredményezett a regényben: az író Íróét és az olvasó Olvasóét.

IRODALOM

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2016): *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó, Bp.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2021): *Humor és retorika az irodalomoktatásban. Az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben*. Anyanyelvápolók Szövetsége – IKU, Bp.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2025): Jókai, a nyelvőr és a nyelvművész. *Magyar Nyelvőr* (149. évf.), 2025/január–március, 24–46.
- BALÁZS Géza (2025): „Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban”. Jókai Mór és a magyar nyelv. *Magyar Nyelvőr* (149. évf.), 2025/január–március, 13–23.
- BRANIGAN, Edward (1992): *Narrative Comprehension and Film*. London és New York, Routledge [Magyarul lásd egyik fejezetét: Edward BRANIGAN: *Narráció*. Ford. Füzi Izabella. In: FÜZI Izabella, szerk. (2011): *Verbális és vizuális narráció (szöveggyűjtemény)*. Pompeji Alapítvány, Szeged, 39–70.]
- FRIED István (2003): A „való” és az „igaz” között. In. Uő.: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister Kiadó, Bp., 57–75. Utánközlés: In: MARGÓCSY István, szerk. (2022): *Jókai Mór emlékezete*. Osiris Kiadó, Bp., 333–345.
- FRIED István (2018): Jókai Mór és a századfordulás regény. „A Medúza szépsége”. *Irodalomtörténet* (99. évf.), 2018/3., 233–249.
- FRIED István (2021): Egy kópé-novella (?) kísérlete. Jókai Mór: *A véres kenyér*. *Irodalomtörténet* (102. évf.), 2021/1., 48–63.
- FRIED István (2022): Hanyatlás? Ismétlés? Szövegköziség? (Jókai regényeinek belső utalásrendszeréről). *Forrás* (54. évf.) 2022/november, 37–59.
- FRIED István (2025): A kései Jókai-regények hagyatéka. Az *A mi lengyelünk új-
ra/újraolvasása* ürügyén. *Irodalomtörténet* (106. évf.), 2025/1., 3–26.
- FÜZI Izabella – TÖRÖK Ervin (2006): *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*. HEFOP BÖLCSÉSZ Konzorcium, Budapest – Szeged.

- HAJDU Péter (2019): Jókai ázsiai utópiája *A jövő század regényében*. *Literatura* (65. évf.), 2019/3., 324–332.
- JÓKAI Mór (1963): *Szerelm bolondjai* (1869); kritikai kiadás – sajtó alá rendezte: HARSÁNYI Zoltán). Akadémiai Kiadó, Bp.
- JÓKAI Mór ([1869] 1992): *Szerelm bolondjai I–II*. Unikornis Kiadó, Bp.
- JÓKAI Mór (1971): *De kár megvénülni. Egy vén öcsémuram élményei után* (1896). Jókai Mór Összes Művei – Regények 62. (Sajtó alá rendezte: BOKOR László). Akadémiai Kiadó, Bp.
- JÓKAI Mór (1974): *A Kráó. Tégy jót* (1895). Jókai Mór Összes Művei – Kisregények 5. (Sajtó alá rendezte: GERGELY Gergely). Akadémiai Kiadó, Bp.
- JÓKAI Mór (1976): *Öreg ember nem vén ember. Képzelt regény négy részben* (1900); kritikai kiadás – sajtó alá rendezte: SZAKÁCS Béla és BOKODI Ervin). Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS A. Kriszta (2020): Jókai Mór önéletrajzi elbeszéléseinek kanonizálódása: az önéletrajzi novelláskötetek és az életrajzok kialakulása. *Irodalomtörténet* (101. évf.), 2020/4., 407–420.
- MARGÓCSY István (2022): *Előszó. Jókai Mór fogadtatástörténete*. In: Uő. (szerk.): *Jókai Mór emlékezete*. Osiris Kiadó, Bp., 9–25.
- NAGY Miklós (2000): *Az újjászületés, újjáteremtés és a sziget. Jókai két mitikus motívuma*. In: IMRE László – GÖNCZY Mónika (szerk.): *Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*. *Studia Litteraria* (XXXVIII.), Debrecen, 180–188.
- NEMESKÜRTY István (1993): *A magyar irodalom története 1000–1945, II*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PINTÉR Kitti (2022): A töredék hatalma. Jókai Mór *Egész az északi pólusig* című regényéről. *Irodalomtörténet* (103. évf.), 2022/3., 334–351.
- PONGRÁCZ Mária (1992): *Utószó*. In: JÓKAI Mór: *Szerelm bolondjai*. Unikornis Kiadó, Bp., 214–217.
- SÖTÉR István (1941): *Jókai Mór*. Franklin-Társulat, Bp.
- SZILASI László (2002): Be a kánonba! (Takáts József beszélgetése.) *Jelenkor*, (45. évf.) 2002/7–8., 799–804.
- SZILÁGYI Márton (2025): *Torlódások. Tanulmányok a 19. század második felének prózaepikájáról*. Kalligram, Bp.
- TARJÁN Tamás (1997): *A posztmodern próza*. In: SIPOS Lajos (főszerk.): *Pannon enciklopédia – Magyar nyelv és irodalom. Az ezredvég irodalma (A posztmodern: képlekeny irányzat)*. Kertek 2000 Könyvkiadó, Bp.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/az-ezredveg-irodalma-45B0/a-posztmodern-proza-tarjan-tamas-4608/a-posztmodern-keplekeny-iranyzat-460B/> (2025. 08. 16.)
- VITÉZ Ferenc (2025a): Szobakatedra: A „posztmodern” Jókai. *Magyar Hírlap*, 2025. március 16. <https://www.magyarhirlap.hu/velemeney/20250316-a-posztmodern-jokai> (2025. 08. 16.)
- VITÉZ Ferenc (2025b): Hogyan írt Jókai? *Magyar Hírlap*, 2025. július 2.
<https://www.magyarhirlap.hu/velemeney/20250701-hogyan-irt-jokai> (2025. 08. 24.)

HORVÁTH TÜNDE

A női olvasás bizonyítására tett kísérlet egy 1796-os makói boszorkányper alapján¹

Bevezetés

A kora újkori női olvasást – annak lehetőségeit, meglétének bizonyítékait – igazolni nehéz feladat, hiszen igen csekély számú forrásanyag áll rendelkezésünkre. Az olvasási szokások felvázolása előtt azonban figyelembe kell vennünk a kora újkori női nevelés helyzetét, hiszen a taníttatás alapfeltételét jelentette egy nő írni és olvasni tudásának.

A kora újkori nő – gazdagabb, főúri asszonyok – műveltségét, nem az iskolából tanulta és szerezte. A lányok oktatását a kor nem igazán szorgalmazta, ezért a főúri házban született leányok otthon tanultak meg írni és olvasni. A szegényebb rétegekben, azaz a kora újkori Magyarország jelentős társadalmi többségében, de még a nemességben is jellemző volt a női analfabetizmus. A lányok taníttatását Pázmány Péter „üdvösséges” dolognak tartotta, de nem ő volt az egyetlen, aki a nőnevelés védelmére állt. Mikes Kelemen 1719. június 18-án írott levelének 27. részében például a nényét dicséri azért, mert az franciául tanult:²

„...Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyíttatnák gyermekeket. De az olyan állapottal oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és az olvasására sem kényszerítenék a leányokat, hogyha csak azoknak nem volna arra kedvek. Azt a két dolgot

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú pályázata támogatta.

² KÉRI Katalin (2015): *Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon*. In: KÉRI Katalin (szerk.): *Női élet, leánynevelés az újkorban*. Gondolat Kiadó, Bp., 113–136.

pedig egy nemesleánynak nemcsak illik, de szükséges tudni.”³ Későbbi levelében (62.) még azt is hozzáteszi, hogy azért fontos egy lány nevelése, mert amikor belőle asszony lesz, akkor tudja helyesen nevelni saját gyermekét, ha megvan hozzá a kellő tudása és műveltsége.⁴

Már a 16. században voltak női könyvtulajdonosok, ennek legfőbb bizonyítékai a hagyatéki összeírásokból származnak. A vallásgyakorlást szolgáló könyvek mellett akadtak a napi teendők elvégzését segítő dokumentumok is. Ha egy könyv, a 17. század második feléig, egy nő tulajdonára volt írva, azt általában elhunyt édesapjától vagy férjétől örökölte. Csupán a század második felében tűnnek fel olyan könyvek, amelyek ténylegesen a nő tulajdonát képezték. Kifejezetten asszony által összeállított és használt könyvtárakról csak a 18. századtól tudunk. Olvasmányaik a vallásos könyvek mellett a különböző szakácskönyvek, és a szépirodalmi kiadványok voltak. A 16. században szórakoztató olvasmánynak számítottak az ókori írók művei, ritkábban német, olasz, vagy francia irodalmak.

Mivel a főúri és a nemes asszonyok is életük jelentős részét férjük távollétében éltek le, a birtok igazgatását és a családfő szerepét is gyakran a nők töltötték be. Ehhez azonban elengedhetetlen volt az olvasni és írni tudás. A 17. század második felére a főúri könyvtárakban szinte mindenütt megjelennek a gazdálkodással és az udvari élet szervezésével kapcsolatos írások, amik segíthették az asszonyok munkáját.⁵ A női nevelésről viszont még így is kevés forrás áll rendelkezésünkre, hiszen a kora újkorban Magyarországon és Erdélyben sem készült annyi írott mű a leányok neveléséről, mint a nyugati országokban. Ennek ellenére a nők közti levelezésekből kapunk igazán hiteles forrást a kora újkori viszonyokról, hiszen egy 1879-ben kiadott gyűjteményes kötetben 1515 és 1709 között íródott levelek találhatók, melyek reprezentálják a női nevelést, olvasást, szokásokat és az akkori életvitelt is.⁶

³ HOPP Lajos, szerk. (1966): *Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek. Mikes Kelemen összes művei 1.* Akadémiai Kiadó, Bp., 39.

⁴ KÉRI 2015, 117–118.

⁵ MONOK István (2014): *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században.* In: PAPP Júlia (szerk): *A zsolnártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből.* Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 82–87.

⁶ KÉRI 2015, 107–109.

A 18–19. századi olvasási szokások

A 18–19. század fordulóján a könyvkiadás jelentős változáson ment keresztül, ami az olvasás forradalmához vezetett. A könyvkiadók nagyobb példányszámban jelentették meg műveiket, valamint a női olvasóknak szánt írások száma is megnőtt. Néhány művet például, kifejezetten a „szépnemnek” ajánlottak – ilyen volt az 1798 és 1803 között megjelenő *Rózsa Szín Gyűjtemény* kalandos történeteket tartalmazó könyvsorozat is.

Az olvasóközönség kiszélesedésével párhuzamosan egyre több műfaj jelent meg az irodalomban. Népszerűek voltak az úgynevezett polgári regények, melyek – az alapvető szórakoztató funkción túl – szerelemmel vagy házassággal kapcsolatos pszichológiai problémákat is felvetettek, emellett életviteli és erkölcsi mintát adtak a kora újkori női olvasóknak. Az ifjúság és a gyermekek nevelését szorgalmazták a különböző természettudományi, történelmi, mitológiai és vallási ismereteket közlő tankönyv jellegű kiadványok. A honismereti irodalom is egyre népszerűbbé vált, mely a nemzettudat erősödését segítette elő. A művelt polgárság köreiben az ideális nőalak emelkedett és nemes lélek volt. Ajánlott olvasmányoknak olyan művek számítottak, melyek szereplői elsősorban a kíváncsi női erényekkel cselekedtek – ezek közé tartozott például a családcentrikusság, a hűség, a jótékonyság és a szelídség.

A korban több olyan folyóirat is megjelent, melynek célja többek között a női olvasók elérése, ez által az olvasás-népszerűsítés volt. Ilyen folyóirat volt az 1789-től Péczeli József komáromi református lelkész szerkesztésében megjelent *Mindenes Gyűjtemény* vagy a Kármán József és Pajor Gáspár által szerkesztett *Uránia* című folyóirat 1794–95-ből.⁷

⁷ PAPP Júlia (2014): „Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...”: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában. In: PAPP Júlia (szerk): *A zsoldártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 141–143.

Az alacsonyabb rétegek olvasásáról

A főúri és nemes asszonyok olvasási szokásairól többet tudunk ugyan, ám az alacsonyabb rétegbe tartozó női olvasóközönségről jóval kevesebb dokumentum maradt fenn. A rendelkezésünkre álló forrásanyagokban viszont fellelhetők bizonyító erejű adalékok.

Sz. Kristóf Ildikó *Istenes könyvek – ördögös könyvek* című tanulmányában az alsóbb népréteg írni és olvasni tudásának bizonyítékait fejti ki. Forrásanyagként a boszorkánypereket dolgozta fel, melyek többsége falvakban és mezővárosokban keletkezett. Az olvasás és akár az írni tudás képessége is a normától eltérőnek számított, így nem meglepő, hogy egy emberfeletti, ördöggel szövetkező boszorkány alakja sejlik fel, a kora újkori falvakban élő közösségek fejében egy olvasni tudó nő láttán.⁸ Az ördöggel szövetkezésnek általában négy megnyilvánulását különbözteti meg: szóban, írásban, bizonyos jelek által vagy valamilyen mágikus cselekedettel. Azonban elmondható, hogy a kora újkorban ugyanez a négy kommunikációs forma volt jelen a jogi ügyletek lebonyolításakor is. Egy kommunikációs tipológia szerint, a szimbolikus tárgyakkal jelölt, szimbolikus cselekedetek által megjelenített, írásos és szóbeli megnyilvánulások egyaránt keveredtek és voltak elfogadottak a jogi területen is.⁹

A boszorkányperek alkalmasak arra, hogy a mezővárosokban élők olvasási szokásairól (ha nem is olyan konkrét formában, mint a nemesi vagy főúri rétegekben, de) közvetett módon valamelyest képet kapjunk. Vajon vissza lehet-e vezetni egy boszorkányper alapján, hogy az adott személy milyen könyvet/könyveket olvashatott? A dolgozat alapját, egy 1796-ban Makón lejegyzett boszorkányper képezi, ami szintén a nők olvasására enged következtetni, mely a lehetséges történések felvázolására s az ennek háttérében álló olvasási kultúra rekonstruálására ad lehetőséget.

⁸ KRISTÓF Ildikó, Sz. (1995): „*Istenes könyvek–Ördögös könyvek*”: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In: *Népi kultúra–népi társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII.*, Akadémiai Kiadó, Bp., 67–72.

⁹ KRISTÓF Ildikó, Sz. (2002): A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia*, 2002/2, 13–17.

A makói boszorkányper

Az 1796. január 6-án, Makón tárgyalt boszorkánypert egy egyházlátogatás során foglalták írásba.¹⁰ Az esperesnek beadott panaszokat a presbiteri gyűlésen tárgyalták meg. Boszorkánysággal vádolták Szabó György tanítót és hitvesét, Szabó Györgynét, a panaszt pedig Szabó Ferenc segédtanító és felesége, Szabó Ferencné nyújtották be. A gyűlésen tanúként jelen volt még Orbán József, a két tanító felettese is.

Szabó Ferencné két gyermekének megrontásával vádolta Szabó Györgynét. A „megrontás” alatt feltételezhetően valamely végtag probléma érthető, mivel állítása szerint gyermekei „ép testtel és végtagokkal” születtek. A gyanúja azonban sokkal inkább azon az elmesélt történeten alapszik, amit Szabó Györgyné mondott akkor, mikor gyermeke megbetegedett. A mese, mely a gyűlésen ismét elhangzott, egy boszorkányról és annak menyecske leányairól szól, akik egy gyermeket hal formában megettek. Az elhangzottak alapján azonban a presbitérium úgy döntött, a vádak teljes mértékben alaptalanok, az ítélet szerint Szabó Ferencnek és feleségének bocsánatot kellett kérniük Szabó Györgytől és feleségétől, valamint többet nem vádolhatták meg a házaspárt, ha pedig ez mégis megtörtént volna, az ügyet világi bíróság elé terjesztették volna.

A perből mindenesetre kiemelendő részlet az elmesélt történet, mely először Szabó Györgynétől hangzott el. Vajon a furcsa elemekkel átszőtt mesét valahol olvasta a tanító felesége, mielőtt ő azt elmondta volna? Fellelhető-e írásos formában olyan hasonló történet vagy motívum, ami az 1790-es években eljuthatott egy mezővárosban élő asszonyhoz? Mindenekelőtt azonban, hogy kérdéseinkre választ kaphassunk, a környezetet, azaz Makó városának történelmét kell megvizsgálni, az elhelyezkedése, a néphagyományok, népszokások, és az ott élő reformátusok szempontjából.

¹⁰ Lásd az 1. számú mellékletet.

Makó története

Makó dél–alföldi város, a kora újkori Csanád vármegye délnyugati részén terül el. A 18–19. század fordulóján, három része volt: „Buják, a régi Makó helyén, Szent Lőrinc, az ilyen nevű régi Falu határán, és Új Város, mellyen értetik mind az a rész, mely a Várost keresztül hasító éren túl, Kelet felé esik.”¹¹ A Bujákon lakók reformátusok, a Szent Lőrinc környékén élők katolikusok voltak.¹² A per szempontjából, minket elsősorban a református egyház tagjai érdekelnek. A város egy része a hitújítás és a hódoltság korában tért át, és az 1940-es évekig népességének jelentős része kálvinista volt. A település növekedésével új városrészek alakultak ki, ahol szintén jelentős református közösségek jöttek létre. A hívőknek két templomuk volt: a 18. század végéről származó belvárosi és a később épült újvárosi. A városban két imaház is épült, amit legtöbbször a tanyákon élők vagy az idősebbek vettek igénybe. A hét-köznapiokban (főleg tavasztól ősziig) a munkák miatt a hitélet háttérbe szorult, de voltak, akik hagymaszedés közben is zsoltárokat énekeltek.¹³

Az istentiszteletek szerves részét képező zsoltárok mellett a vidék számos népköltészeti műről is ismert: a középkorra visszavezethető népi imádságok, ráolvasások, legendák és mondák sokasága gazdagítja a térség írott anyagát. A helyi népköltészet emlékeit őrzi a *Makói énekeskönyv*, melyet Küllős Imola ismertetett Tóth Ferenc *Makó néprajza* kötetében.¹⁴ Szirbik Miklós, Makó egykori prédikátora és a város első történetírója is említést tesz a paraszti verselésről. „Nagy módiban van itt a poétáskodás is, melly szerint sokan találkoznak a kevésbé tanult emberek között is olyanok, a kik minden nevezetes, víg, szomorú, vagy nevetséges történetet, a magok módjok szerint versekbe szeretnek foglalni”¹⁵ – De mi a helyzet, a csodálatos vagy éppen történelmi elemekkel átszőtt mesékkel?

¹¹ TÓTH Ferenc (1974): *Makó településtörténeti vázlata*. Makói Múzeum, Makó, 22.

¹² TÓTH 1974, 46.

¹³ TÓTH Ferenc (2008): *Makó néprajza*. Makói Múzeum, Makó, 917–923.

¹⁴ KÜLLŐS Imola (2008): *Makói énekeskönyv*. In: TÓTH Ferenc: *Makó néprajza*. Makói Múzeum, Makó, 631–657.

¹⁵ SZIRBIK Miklós (1979): *Makó városának leírása 1835–1836*. Makó város Tanácsa, Makó, 37.

A makói mesemondással kapcsolatos szokások a 19. század végéig léteztek. A hagymatermesztés munkafolyamata nem volt közösségi tevékenység, ezért a néprajzi gyűjtések során itt viszonylag kevés mese gyűlt össze, ellenében a szomszédos, dohánytermesztő községekkel.¹⁶ Azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a 18. században milyen olvasásélményei lehettek az embereknek. Mivel az alacsonyabb társadalmi rétegekben kevesen tudtak írni és olvasni, az úgynevezett közösségi olvasás vált általánossá. Ennek két fajtáját emelhetjük ki: vagy egyetlen személy olvas fel a közösség számára, vagy pedig több ember ugyanazt a könyvet olvassa, de ehhez nem gyűlnek össze. Az utóbbi leggyakoribb példája a *Biblia*, míg az előbbi inkább közelíthető a boszorkányperben említett meséléshez.

Az olvasás – mivel csak kevesek voltak e képesség birtokában – státuszszimbólumot jelentett.¹⁷ A legelterjedtebb és legismertebb mesetípus a tündérmese volt. Hőse emberfeletti erővel rendelkezik, és a mese állandó részét képezi a csodás elem, a varázslatos átváltozás.¹⁸ Az általam bemutatott makói perben elhangzott történetben éppen az átváltozás emberfeletti képessége jelenik meg, ami feltételezi, hogy az elmondott mese egy hasonló motívummal akár írott formában is megtalálható, s ezzel a kora újkori női olvasás újabb bizonyítéka tárulna elénk.

A kutatás menete

Dömötör Ákos *Magyar népmesekatalógus* 2. kötete a tündérmesék alcsoportjai közt ismerteti a „Boszorkány háztartása” típusú történeteket. A boszorkány házába csalogatja a hőst, ahol általában emberi csontok maradványai találhatók, esetleg hullákkal van tele, és állatok dolgoznak benne. A hős megmenekülése is a történet része, ez egyes változatoknál eltérhet – a Merényi László által összegyűjtött *Eredeti népmesék* című kötetben, *A boszorkány meséjében* a

¹⁶ TÓTH 2008, 517–524.

¹⁷ HEGYI ÁDÁM (2018): „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”: Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 242.

¹⁸ TÓTH 2008, 517–524.

hóst megeszik, amit a szerző a bibliai Jónás és a cethal történetével állít párhuzamba.¹⁹ Kurt Ranke *A boszorkány háztartása* mondáról állapította meg: az egész Kelet-Európában elterjedt volt, minden szláv és balti nép ismerte. A cselekménytípusnak 90 különböző nemzetiségű változata létezik, csupán a németeknél 36 eltérő történet ismert. A monda a boszorkányperekben is feltűnik; Schram Ferenc *Magyarországi boszorkányperek* gyűjteményében egy németújvári per jegyzőkönyve megemlíti: „... egy ember hal csontot is talalvan nala...”²⁰ Szintén a *Magyar népmesekatalógus*ban található az „Anyám megölt, apám megevett” mesetípus: az asszony mostohafiát öli meg, megfőzi és feltárlja az apának úgy, hogy az nem tudja, hogy a tulajdon gyermekét eszi.²¹

Milyen dokumentumtípusok voltak vajon föllelhetők egy kora újkori makói református háztartásban? Nemcsak az egykori prédikátor, Szirbik Miklós könyvtára ismert, de Kis Bálint is felsorolja az olvasmányokat. A prédikátor könyvtárának jegyzékét átnézve, abban túlnyomórészt vallásos könyvek szerepeltek, magyar, latin vagy német nyelvűek. Az imák és egyházi beszédek mellett filozófiai műveket, néhány orvoslással vagy számtannal foglalkozó kötetet, illetve természettudományi, nyelvtani és irodalmi, történelmi, földrajzi és útikönyveket tartalmazott a magánkönyvtár. Az 1845-ben összeírt katalógusban összesen 320 kötet szerepelt,²² a perhez kapcsolódó irodalmat azonban nem találtam közöttük. Ennek ellenére Szirbik Miklós említést tesz a háztartásokban lévő könyvekről:

„Makó lakosainak erköltseikről, szokásaikról átaljában, már az első Részben § 24. tétetvén említés: itt a Felekezetünkbeliek tsak buzgóságokról szólhatok. Értem ezen elsőben Templomba, és halottakhoz való szorgalmatos eljárásokat, s könyvszereteket. Alig van olyan ház, mellyben Biblia, és Keresztény Tanítások, olyan pedig egy sints, mellyben Soltár és apró Könyörgéses könyvek ne volnának. Tartanak

¹⁹ Lásd a 2. számú mellékletet.

²⁰ DÖMÖTÖR Ákos (1988): *Magyar népmesekatalógus*, 2, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 168.

²¹ DÖMÖTÖR 1988, 407.

²² TÓTH Ferenc, szerk. (1996): *Szirbik Miklós élete és munkássága*. Makói Belvárosi Református Egyházközség, Makó, 26–35.

némellyek Biblia magyarázatokat, Prédikáziókat, Históriákat és verseskönyveket.”²³

Kis Bálint részletekbe menő felsorolást tár az olvasók elé:

„Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtatik néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyveik, mineműek az Útmutatás, Hübner históriája, Kis káté, Öreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan találtatnak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízió, Hét szép világi énekek, Árgírus históriája, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriája, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapon szokták magokat mulatni.”²⁴

Lássuk viszont azokat a boszorkánypereket, melyekben hasonló motívumok találhatók, mint például a „megevés” és az „átváltozás”! A Komáromy Andor által szerkesztett *Magyarországi boszorkányperek oklevéltárában* főképp átváltozással kapcsolatos pereket találtam. Leggyakrabban valamilyen állat képébe változtak: béka, marha, farkas (kétszer), tyúk, macska (hatszor), kutya (kétszer). Hallá változást egyik boszorkányperben sem találtam, ebből arra következtettem, hogy annak speciálisabb jelentése lehet. A gyermekrontás (104 esetben), ami gyermekbetegségek vagy gyermekhalál formájában is előfordult, nem volt ritka a boszorkányperekben. Például egy Szegeden 1730-ban lejegyzett boszorkányper alapja is gyermekcsonkítás vádja volt. Sebestyén Márton hitvese a néhai Boros János özvegyét vádolta azzal, hogy varázslattal tönkretette gyermekét, mivel csontjait kiszedte.²⁵

Schram Ferenc *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 első kötetében* már jóval több példát találunk az evés motívumára. A cselekvést kétféleképpen

²³ SZIRBIK Miklós (1979): *Makó városának leírása 1835–1836*. Makó város Tanácsa, Makó, 95.

²⁴ KIS Bálint (1992): *A Békés-bánati református egyházmegye története*. [K. n.], Békéscsaba, Szeged, 215.

²⁵ KOMÁROMY Andor, szerk. (1910): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 433.

értelmezhetjük: úgynevezett étetésként (etetésként), étel okozta megbetegedésként, másrészt valamely végtag, általában láb „megevéseként”, ezáltal az adott testrész működésképtelenné tételeként. Egy 1734-ben Csongrád megyében történt esetben például egy gyermekevés naturalista leírását olvassuk: „... Sör Pecsénye kellene, melyre csak hamar által futván az uczán a tulsó Sorra egy férfi, de ki volt, nem tudgya, s hozot egy szép szopós kövér gyermeket, de nem tudgya férfi volt e, vagy leány? Szintén úgy sikoltot kezekbe, és csak hamar öszve vagdaldván, vasfazékban meg főzték és közönségesen meg ették, a Csontyait penigh öszve szedvén, Széna Murvával elegyítvén öszve rakták mondván: nó már vigyétek oda, az hol volt, a mintis el vitték, onnét meg indulván, Seregestül mentenek Szegedre ...”²⁶

A fenti osztályozás alapján húsz, étellel való etetést találtam és csupán hét boszorkányper említi a különös „emberevést”, ami a makó boszorkányperben is előfordul. Lehetséges, hogy mesékben, azaz kora újkori formájában, a ponyvákban is megtalálható lenne hasonló motívum, mely a szóban forgó boszorkányperekben is megfigyelhető?

A ponyvairodalom termékeit megemlíti Szirbik Miklós és Kis Bálint leírása is. Petrik Géza *Magyarország bibliográfiája* és Pogány Péter *A magyar ponyva tüköre* című munkája alapján konkrét példákra szűkítettem a per létrejötté, vagyis 1796-os év körül nyomtatott ponyvatermékek listáját – a 18 tétel nagy része az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható. 1738-ban, 1756-ban és 1783-ban kiadott álmoskönyveket nem leltem fel, csupán egy jóval előbb keletkezett dokumentum töredékét találtam, melyben a keresett kifejezések, motívumok nem szerepeltek (*Álom könyvetske* 1640–1645 között). A Szerencsekerék általában nem ebben a formában szerepel – *Fortuna, az az szerentsének vagy szerentsétlenségnek kereke. Melyet mostan pedig újobban, az abban mulatozóknak kedvéért, ötötyszer nyomtatásba adatott* (1790), ám itt sem találtam gyerekedésre, vagy halra utaló szöveget és illusztrációt. Ugyanígy jártam *Argírus és Tündér Ilona históriájánál*,²⁷ *Flórencnél*,²⁸ a *Tékozló fiú történeténél*,²⁹ *Vitéz*

²⁶ SCHRAM Ferenc (1970): *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, 1, Akadémiai Kiadó, Bp., 247.

²⁷ GERGEI Albert (1749): *Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról*. [K. n.], Buda.

Kádár István históriájánál (1770), *Ilosvai Toldijánál* (1790) és *Fazekas Mihály Lúdas Matyijánál*. Világi énekből ugyan összegyűlt jó néhány, de egyik sem tartalmazott éppen hét költeményt.

Királyhegyi János „*Cisio*”-ja viszont érdekes egybeesést rejtett. Az 1770 körül újra kiadott és bővített változatot Budán a Landerer nyomda adta ki. A dokumentum tartalmazza a hónapok leírását, ismertetőt közöl a bolygók-ról, például a Jupiterről vagy a Marsról. A IX. fejezet ismerteti a csillagjegyeket és hatásait. A Halak jegy bemutatásánál a szerző különös figyelmet szentel a lábnak. „Midőn a Nap ez jegyben vagyon, nedves és homályos esős idő áll. Midőn a’ Hóld benne vagyon, nem jó a’ lábat orvosolni, tselédet fogadni, tűzben tselekedni [...] fél részent jó eret vágatni, de a lábodat ne bánts-d”.³⁰ Giambattista Basile *Pentameron* című kötet *Ninillo és Nenella* meséjében szintén megjelenik a vízi állat alakja: Nenellát bekapja egy elvarázsolt hal.³¹ A mese inkább a bibliai Jónás történetére emlékeztet, de a motívum szempontjából illeszkedik a boszorkányperünkhöz.

Összegzés

A női olvasás a kora újkorban ritka jelenségnek számított, ami abból adódott, hogy a nők nem kaptak kellő iskoláztatást, így otthon kényszerültek az írás és olvasás elsajátítására. Mivel a kor nem igazán preferálta a női olvasást – úgy vélték, hogy a nők erkölcstelen könyvek birtokába is juthatnak –, szinte csak a főúri rétegekbe születettek egy része tudott olvasni és írni.

Az alsóbb rétegbe tartozó nők kora újkori olvasni tudása nehezen bizonyítható – az átnézett források sem megfelelőek, hogy azokból és az 1796-os makói boszorkányperből egyértelmű következtetéseket állapíthassunk meg.

²⁸ KÓNYI János (1794): *Ártatlan mulatság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint is Marcevilla török kis asszonynak ritka példájú története*. Landerer, Buda.

²⁹ SZENTMÁRTONI BODÓ János (1791): „*Historia, avagy igen szép példa a tékozló fiúról: Hozzáadatott vadászás dicsérete...*”. Ambró, Vác.

³⁰ KIRÁLYHEGYI János (1770 körül): „*Cisio az az: az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása*”. Landerer, Buda, 52.

³¹ BASILE, Giambattista (2014): *Pentameron: a mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*. Pesti Kalligram Kft., Bp., 470.

Az olvasás képességének státuszsimbólum voltát egy másik makói per is mutatja. Kocsis István adószedő házában Barna János bakter és Kurucz Mihály összeverekedtek, mert az utóbbi dühösen, olvasni tudását hangoztatva, káromkodva a földhöz dobálta az adószedő könyveit.³² A boszorkányperben szereplő két tanító (Szabó Ferenc és Szabó György) munkatársak voltak, és a per akár az alacsonyabb–magasabb státusz reprezentációja is lehetett. Az elmesélt történethez hasonló motívummal találkozhatott Szabó Györgyné, de nem feltétlenül olvasta azt.

Hieronymus Bosch festményeinek torzalakjai közt embert elnyelő halak is megjelennek.³³ Pieter Brueghel *A nagy hal megeszi a kis halat* című metszeten egy flamand közmondás népi formája van latinul feltűntetve. „Nézd fiam, én már régóta tudom, hogy a nagy hal megeszi a kicsit” – kifejezve, hogy az erősek ösztönösen és következetesen zsákmányolják ki a gyengéket.³⁴ Ez is a státuszból adódó viszályt támasztja alá. A kora újkorban terjedő ponyvákön sokféle illusztráció megjelent, melyek az eredeti európai képkötő stílusirányokat leegyszerűsítve követték. A késő-reneszánsztól a klasszicistáig, a lírai lantos motívumától a karikatúráig szinte minden megtalálható. A fametszetes technikát főképp az olcsó kiadásra való törekvés magyarázza.³⁵

A mesék múltjából Robert Darnton elsősorban a 18. századi francia paraszti mesemondás és népmesekultúra elemeit eleveníti fel. A pszichoanalitikusok (Erich Fromm, Bruno Bettelheim) elméleteivel ellentétben a meséket történelmi kontextusba helyezve értelmezi. A népmesék egy adott kor szokásait, kulturális hagyományait valamint mentalitását szemléltetik, és változásainak függvényében, a mesék is megváltoznak. A 18. századi francia mesemondók a valóságot, annak brutális és leplezetlen valójában mutatták meg. A mesemondás természetesen az írástudatlan paraszti körökben volt a legelterjedtebb, azonban az írástudás megjelenése, elterjedése sem szakította meg a hagyományt.³⁶ Darnton elemzését a makói perben megjelenő mesére

³² HEGYI 2018, 242–243.

³³ FRAENGER, Wilhelm (1989): *Hieronymus Bosh*. Corvina Kiadó, Verlag der Kunst, Drezda.

³⁴ 3. számú melléklet

³⁵ POGÁNY Péter (1978): *A magyar ponyva tüköre*. Magyar Helikon, Bp., 334–335.

³⁶ DARNTON, Robert (1987): *Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás*. Akadémiai Kiadó, Bp., 17–34.

is kivethetjük, hiszen az sokkal inkább mutatja az akkor élő szokásokat és a közösség hagyományait, mintsem olvasmányait. Ezek alapján az valószínűsíthető – mivel a boszorkányperben említett történet írott formában nem került elő, és a 18. században még napi gyakorlat volt az élszóban előadott mesemondás –, hogy egy szájhagyományból ismert mese hangzott el a meggyanúsított Szabó Györgynétől.

1. számú melléklet

Makói boszorkányper (1796. január 6.)³⁷

[p. 28.] 3-o. Szabó György tanítónak, Szabó Fer[enc] praeceptor és felesége ellen tiszteletes senior úrhoz adott a visitatio alkalmatosságával pedig ezen presbiteriále consistoriumhoz utasított panaszos instantziája felvételén és elolvastatván. Szabó Ferentz felesége maga önként megvallotta, hogy Szabó Györgyné felől olly vélekedéssel volt, – most is azzal van – hogy az boszorkány. Már két gyermekét, akik ép testel és tagokkal születtek, ő rontotta meg. Úgy szinté[n] Görbe Péternének is két gyermekét, de a férje Szabó Ferentz praeceptor is – amint szavaiból kitettik – hasonló vélekedésben volt, és vagyon.

Orbán József rector uram vallásából is világosságra jött, aki Szabó Ferentznek szemébe mondotta, hogy amidőn őtet dorgálta azért, hogy miért boszorkányozta meg Szabó Györgynét, azt felelte: hát miért jár a vásárra? Most is azért ment el a tanító, mert boszorkány, ottan van a boszorkányok gyűlése.

Az is ide járul, hogy midőn Szabó Ferentzné kisgyermeké sinleni³⁸ kezdett, és azt panaszolta Szabó Györg[y]nének: ez amannak valami régi meseforma mesét mondott, melly szerént a kisgyermeket v[al]amely boszorkány a maga menyetske leányával együtt pottyka képében meg ették, amely mese Szabó Ferentznében az ilyen haszontalan vétkes vélekedésekre impressive szerzett.

Elvégeztetett

³⁷ Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára. I.250.b.1. Jegyzőkönyvek. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812, p. 28. Digitalizált változata: A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között.

<https://bekref.bibl.u-szeged.hu/91/> (2024. február 14.)

³⁸szenvetni

Minthogy Szabó Ferentznek és feleségének mostani beszédg[y]ekbőlés magok viselésekből, úgy szintén Orbán József rector uram szembemondott bizonyításából, és Nagy Ferencz vallásából világosan kitettzik, hogy Szabó Ferentz és a felesége minden ok nélkül rágalmazták Szabó Györgyöt és hites társát. Ellenben pedig Szabó Györgyné által elbeszéltetett mesetörténetnek hallása sem volt alkalmas arra, hogy aztat Szabó Ferentzné gyanúságba végye és rágalmazza. Szabó György és hitvese ártatlanoknak ítéltetvén megkínáltattak, ha megelégesznek-e azzal, ha amazok megkövetik? Akik a követtséggel megelégedvén, ezt felvévén Szabó Ferentz és a felesége keményen megdorgáltattak, és nekik tudokra adatott, hogy ha ennek utánna Szabó György és felesége ellen legkisebb gyalázatot kezdenek is, a város külső fórumára adattatnak, és ottan érdemek szerint büntettetnek.

2. számú melléklet

A boszorkány

Egyszer egy szolgáló szállást kért egy vén asszonytól, ki boszorkány volt. Ez adott is neki.

Mikor le akart feküdni a boszorkány, azt mondja a leánynak, hogy mossa meg a lábát.

A leány odamegyen s mosogatni kezdi a vén asszony lábát. A mint ott mosogatja, egyszer azt találja mondani a vén banyának:

– Ejnye, be sárga ez a kend lába!

– Sárga biz az, mert sok halottat meggázolt már az!

No ez abban maradt, de kevés idő múlva, megint csak elkezdi a leány.

– Ejnye, be sárga ez a kend keze!

– Sárga biz az, mert sok halottat megszorongatott már az!

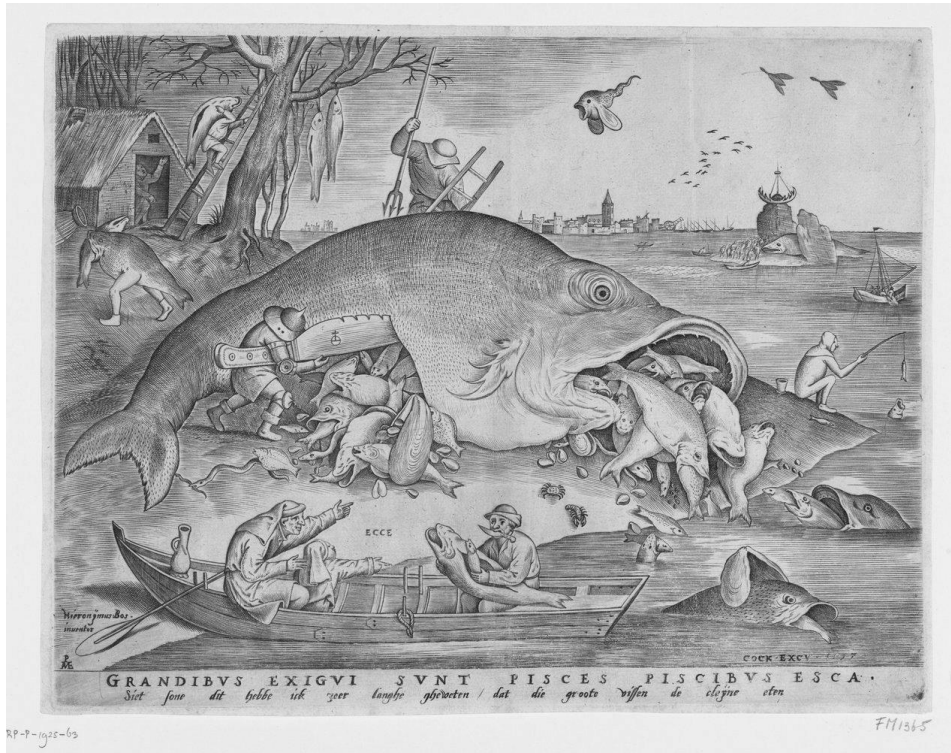
No jó, ez megint abban maradt, hanem kevés idő múlva megint csak elkezdi a leány:

– Ejnye, be sárga ez a kend foga!

– Sárga biz az! mert sok halottat megrágott már az... Hamm! téged is bekaplak!

És a boszorkány a szegény leányt minden szőröstől-bőröstől úgy a hogy volt, bekapta s elnyelte mint Jónást a czethal. (Merényi 1861)

3. számú melléklet

Pieter van der Heyden – Pieter Bruegel, id.:

A nagy hal megeszi a kis halat (ca. 1557?) Forrás:

<https://www.meisterdrucke.hu/fineart-nyomatok/Pieter-van-der-Heyden/1405137/Nagy-hal-lenyele-a-kis-halat-A-nagy-hal-megeszi-a-kis-halat.html>

IRODALOM

- Álom könyvetske, miképpen az éjjeli látásokat, jelentéseket és álmokat érteni és magyarázni kell.* (1640–1645 között), Szenci Kertész Ábrahám, Várad
- BASILE, Giambattista (2014): *Pentameron: a mesék meséje avagy a kicsik mulattatása.* Pesti Kalligram Kft., Bp.
- DARNTON, Robert (1987): *Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÖMÖTÖR Ákos (1988): *Magyar népmesekatalógus, 2,* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp.
- FAZEKAS Mihály: *Lúdas Matyi: egy eredeti magyar rege,* [K. n., é. n.].
- GERGEI Albert (1749): *Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról.* [K. n.], Buda.
- HEGYI Ádám (2018): „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”: Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen
- HOPP Lajos, szerk. (1966): *Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- ILOSVAI SELYMES Péter (1790): *A hires neves Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről és bajnokságairól való história.* [K. n., h. n.]
- KÉRI Katalin (2015): *Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon.* In: Kéri Katalin (szerk.): *Női élet, leánynevelés az újkorban.* Gondolat Kiadó, Bp., 106–136.
- KIS Bálint (1992): *A Békés-bánati református egyházmegye története.* Békéscsaba, Szeged.
- KIRÁLYHEGYI János (1770 körül): *Cisio az az: az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása.* Landerer, Buda.
- KOMÁROMY Andor, szerk. (1910): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- KÓNYI János (1794): *Ártatlan mulatság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint is Marcevilla török kis asszonynak ritka példájú története.* Landerer, Buda.
- KRISTÓF Ildikó, Sz. (2002): A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?. *Acta Papensia*, 2002/2, 3–28.
- KRISTÓF Ildikó, Sz. (1995): *Istenes könyvek-Ördögös könyvek: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.* In: *Népi kultúra–népi társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XVIII, Akadémiai Kiadó, Bp., 67–104.
- KÜLLÖS Imola (2008): *Makói énekeskönyv.* In: Tóth Ferenc: *Makó néprajza.* Makói Múzeum, Makó.
- Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára. I.250.b.1. Jegyzőkönyvek. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812, p. 28. Digitalizált változata: A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlekezeteiben 1711–1821 között.
<https://bekref.bibl.u-szeged.hu/91/> (2024. február 14.)

- MERÉNYI László, gyűjt. (1861): *Eredeti népmesék*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- MONOK István (2014): *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században*. In: PAPP Júlia (szerk): *A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 82–87.
- PAPP Júlia (2014): *„Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...”: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában*. In: PAPP Júlia (szerk): *A zsoldártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 141–143.
- POGÁNY Péter (1978): *A magyar ponyva tüköre*. Magyar Helikon, Bp.
- SCHRAM Ferenc (1970): *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, 1, Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZENTMÁRTONI BODÓ János (1791): *„Historia, avagy igen szép példa a tékozló fiúról: Hozzáadatott vadászás dicsérete...”*. Ambró nyomda, Vác.
- SZIRBIK Miklós (1979): *Makó városának leírása 1835–1836*. Makó város Tanácsa, Makó
- TÓTH Ferenc (2008): *Makó néprajza*. Makói Múzeum, Makó.
- TÓTH Ferenc (1974): *Makó településtörténeti vázlata*. Makói Múzeum, Makó
- TÓTH Ferenc, szerk. (1996): *Szirbik Miklós élete és munkássága*. Makói Belvárosi Református Egyházközség, Makó, 26–35.
- Vitéz Kádár Istvánnak historiaja, mely: *Az ő fegyver-viselésének végső részét foglalja bé, és mostan e kis formában, az új dolgoknak olvasásában gyönyörködőknek kedvéért újonnan kinyomtatott*. (1770), [H. n., k. n.]
- FRAENGER, Wilhelm (1989): *Hieronymus Bosh*, Corvina Kiadó, Verlag der Kunst, Drezda

Online forrás:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/338694>

FORGÁCS HAJNALKA

Levelezőkönyvek a Ghyczy-gyűjteményben

Bevezetés

Alább azokat a levelezőkönyveket mutatom be, amelyek Ghyczy Ignác (1799–1870) könyvgyűjtő, gazdatiszt, országgyűlési képviselő tulajdonában voltak. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy miért lehetettek relevánsak ezek a kötetek Ghyczy Ignác jószágigazgató számára, és milyen úton kerülhettek a birtokába. Ismertetem Ghyczy Ignác rövid pályaképét és a gyűjtemény történetét. A gazdatisztok műveltségét az írás- és olvasástudás korabeli szintjével, valamint a gazdatiszti ismeretek forrásaival jellemzem. Bemutatom Ghyczy Ignác irodalmi tájékozódását; röviden ismertetem a levelezőkönyvek történetét, majd a Ghyczy-gyűjteményben található levelezőkönyvekbe lapozok bele.

Ghyczy Ignác pályaképe

Ghyczy Ignác komáromi könyvgyűjtő, országgyűlési képviselő volt. A Győri Királyi Jogakadémián folytatott jogi tanulmányokat 1812–1815 között, majd 1822-ben ügyvédi vizsgát tett. Pályáját a bábolnai kincstári uradalom ügyészeként kezdte.¹ 1825-től az Esterházyak tatai uradalmi gazdatisztje,² 1827-től gróf Esterházy Miklós tatai, gesztesi és mezőlaki uradalmának prefektusa volt. A jelentős nagyságú birtokegyütteshez mintegy ötven község és puszta tartozott. Barcza Ádám igazgató lemondását követően, 1834 és 1848 között jószágigazgatói posztot töltött be.³ 1848-ban lemondott e tisztségéről. Tekin-

¹ KENYERES 1967, 595; SZINNYEI 1894a, 1200.

² MARKÓ 2001, 1011.

³ MNL OL P 185 MF 31715 X 9314 Esterházy család levéltárai, Dominium Gesztes, Ghyczy Ignác feljegyzése, 1831. fol. 106r

télyének növekedésével és anyagi jólétének megszilárdulásával egyre élénkebben kapcsolódott be a vármegyei és az országos politikai életbe.

A tatai nemzetőrök századosaként részt vett az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban, majd a schwechati csata után, 1849-től címzetes kormánytanácsosként István és József főherceg magyarországi uradalmait igazgatta.⁴ 1864-ben nyugdíjba vonult. 1865-től⁵, illetve 1869-től (1870-ben bekövetkezett haláláig) a tatai kerület országgyűlési képviselője volt. Kiemelkedő volt szakképzettsége, szakirodalmi tájékozottsága, széleskörű olvasottsága. A korabeli közélet népszerű szereplője volt.

Több életrajzi összefoglaló és nekrológ emelte ki érdemeit. *A Pallas nagy lexikona* szerint „[...] a korabeli társadalom egyik legtiszteltebb alakjai közé tartozott.”⁶ Az *Igazmondó* című lap így méltatta személyét halálhírének közlésekor: „A haza egy hű fiát, a szabad eszmék egy megedzett harczost, övéi egy gondos családapát vesztek benne.”⁷ A *Századok*ban megjelent „Gyász-hír” így búcsúzott tőle: „A magyar tudományosság egy igaz barátját, a haza egy hű és jeles fiát veszttette el benne.”⁸ A *Hazánk s Külföld* Ghyczyre mint „a legműveltebb és legjobb hazafiak egyiké”-re emlékezett, aki „Typusa egy ókori táblabírónak, de ki folyvást haladt az új műveltséggel. Szerette és nagyon olvasta az irodalom jobb termékeit.”⁹ A *Fővárosi Lapok* szintén méltatta olvasottságát: „[...] patriarchális alak, újkori műveltséggel, ki irodalmunk legmagvasabb termékeinek is mindig buzgó pártolója és olvasója volt.”¹⁰ A *Szegedi Híradó* feddhetetlen jellemét és „tisztá honfiui”¹¹ lelkiületét emelte ki.

⁴ MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz Ghyczy Ignác kinevezése, 1849. fol. 28r–v

⁵ MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz. A tatai választókerület követválasztási jegyzőkönyve, 1865. fol. 5r–34v

⁶ [BALÁS] 1894: 11.

⁷ [s. n.] 1870a: [133.]

⁸ [s. n.] 1870b: 351.

⁹ [s. n.] 1870c: 302.

¹⁰ [s. n.] 1870d: 410.

¹¹ [s. n.] 1870e: oldalszám nélkül.

Ghyczy Ignác gyűjteménye

Ghyczy Ignác halála után két évvel, 1872-ben, közel tizennégyezer kötetet számláló könyv- és hírlapgyűjteményét hat gyermeke a Képviselőházi Könyvtárnak adományozta, letéve ezzel a mai Országgyűlési Könyvtár alapjait. Gyermekei az adománylevelében mindössze annyit kértek, hogy „az átadandó könyvek kötetenként egy [...] atyjuk] nevét kitüntető bélyegnyomattal láttassanak el”.¹² A muzeális dokumentumok jelentős része Ghyczy Ignác alapító hagyatékából származik.¹³

A 18–19. századi, több nemzedéken keresztül gyarapított¹⁴ nemesi családi magánkönyvtár muzeális könyvekben és periodikumokban egyaránt gazdag. Tematikailag minden területet lefed. A gyűjtemény főként a 18. és 19. században, magyar, német, francia és latin nyelven kiadott „politikai, jogi, államtudományi, történeti, földrajzi, gazdasági, teológiai, hadtudományi, irodalomtudományi és szépirodalmi műveket tartalmaz.”¹⁵

Fülöp Géza szerint a reformkorban mind több szaktudós, gyakorlati szakember, politikus és író hozott létre saját értékes szakkönyvtárat, „munkakönyvtárat”, amely a könyvgyűjtő tudományos munkáját, gyakorlati és irodalmi tevékenységét segítette, egyszersmind szépirodalmi művek és folyóiratok is helyet kaptak benne. Példaként hozza erre a könyvtártípusra Ghyczy Ignác jószágkormányzó és Almási Balogh Pál orvos gyűjteményét.¹⁶ Ghyczy Ignác „rendszeresen továbbképezte magát, lépést tartott a hazai és külföldi agrárirodalommal. Az uradalmi kocsiikkal hetenként Pestről és gyakran Bécsből is hozatott könyvei és folyóiratai között [...] ott voltak az egykorú gazdasági irodalom termékei is”;¹⁷ „rendszeresen megvette magának a legújabb külföldi – főleg német nyelvű – szakkönyveket, előfizetett az agrártudománnyal vagy joggal foglalkozó folyóiratokra”.¹⁸

¹² CSENDES 1969, 353.

¹³ VILLÁM cop. 2024, 47.

¹⁴ STEIN 2006, 242.

¹⁵ JÓNÁS–VEREDY 1995, 165.; VILLÁM cop. 2024, 36.

¹⁶ FÜLÖP 2010, 44.

¹⁷ SZABAD 1957, 46.

¹⁸ PÁLMÁNY 1987, 634.

A Képviselőház Könyvtári Bizottságának 1873. június 30-i jelentése az alábbiakat fogalmazta meg a Ghyczy-gyűjtemény összetételével, gazdagságával kapcsolatban: „a fennevezett könyvtár ugyan számos különböző szakot illető, de mindegyikben nagybecsű munkákat tartalmaz. Kiterjed a politikai, jogi, államtudományi, történeti, földrajzi, utazási, gazdasági, hadi, theologiai és ó-classikai irodalomra; továbbá a szépirodalomra is, s gazdag, kivált a hazai történet és politikát illető könyvekben. Kiemelendők ezek közt a ritkán és nehezen teljesen megszerezhető nagy munkák”.¹⁹

A családi adományozásnak köszönhetően mintegy 14.500 kötet érkezett Pestre. A Könyvtári Bizottság döntése értelmében a kötetek először a Sándor utcai Képviselőház társalgójában, ebédlőjében²⁰ és folyosóin²¹ kaptak helyet. 1886-tól a folyamatos helyhiány miatt megkezdődött a gyűjtemény nem gyűjtőköri részének különböző intézményekbe való szétosztása. A Nógrádmegyei Múzeum Társulathoz 3.536 kötetet engedett át a Ház 1894. január 16-án.²² Az alább ismertetett kötetek közül sok ebből az intézményből került vissza a Képviselőházi Könyvtárba. A kötetek visszaszerzését Nagy Miklós könyvtárigazgató szorgalmazta a 20. század elején.

Ghyczy Ignác műveltségét és könyvtárának sokszínűségét már a korabeli sajtó is kiemelte. A *Vasárnapi Ujság* a Ghyczy Ignácról megjelentetett nekrológban 1870-ben így méltatta a gyűjtőt és könyvtárát: „A nagy olvasottságú férfiú buzgó barátja volt az irodalomnak; figyelemmel kísérte a külföldi sajtót is, mit bizonyít hátrahagyott könyvtára, mely mint a korában eső magyar és német sajtó jelesebb termékeit magában foglaló, 15.000 kötetnél többet foglal magában”.²³ Jókai Mór „szellemi kincsbánya”-ként emlékezett vissza a Ghyczy-könyvtárra 1893-ban a *Pesti Hírlap*ban megjelent tárcájában.²⁴

Fülöp Géza a következőképpen fogalmazott a gyűjteménnyel kapcsolatban: „Ghyczy Ignác gyűjteményében pedig – aki 1848 előtt a tatai Eszterházy-uradalom korszerűen gazdálkodó jószágigazgatója volt – a kor gazdasági

¹⁹ HORVÁTH–PULSZKY 1873, 26.

²⁰ REDL 2019, 123.

²¹ CIEGER 2021, 368; CIEGER 2024, 125.

²² JÓNÁS–VEREDY 1995, 165.

²³ ...y...y 1870, [241.]

²⁴ JÓKAI 1893, 2.

szakirodalma mellett helyet kaptak irodalmi, történeti és jogi művek, továbbá a tulajdonos élénk politikai és irodalmi érdeklődése folytán reformkori hírlapok és folyóiratok is.”²⁵

Ghyczy Ignác irodalmi műveltsége

Ghyczy Ignác anyai nagyanyja, báró Feuerstein Janka német műveltséget hozott a családba.²⁶ Édesanyja, Szentiványi Tekla anyai rokonainál nevelkedett, akik nagy gondot fordítottak arra, hogy elsajátítsa a németes műveltséget, mely a francia nyelv tanulását és az etikett ismeretét is magában foglalta.²⁷ Férjével, Ghyczy Ferencel²⁸ és fiával, Ghyczy Kálmánnal²⁹ német nyelven levelezett. Ghyczy Ignác apja, Ghyczy Ferenc házitánítókat fogadott fel, így a gyermekei az alapismereteket otthonukban sajátították el.³⁰

Ghyczy Ignác 1812-ben kezdte meg tanulmányait a Győri Királyi Jogakadémián. 1812–1813-ban a bölcsészeti fakultáson, 1814–1815-ben a jogi fakultáson tanult.³¹ Iskolai tanulmányai a II. Ratio Educationis ideje alá estek. Ebben az időszakban a bölcsészeti fakultáson többek között elméleti és gyakorlati bölcelettant, a jogi karon a többi tantárgy mellett tisztí írásmódot tanítottak, a magyar nyelvet pedig mindkét fakultáson oktatták.³² Az elméleti bölcelettant (logika, metafizika) a bölceleti fakultás első évfolyamán tanították. A második évfolyamon erkölcsbölceletet, rendkívüli tárgyként görög nyelvet oktattak. A jogi kar második évfolyamán tanították a kamerális tudományokat,³³ a tisztí írásmódot.³⁴ A magyar nyelv és irodalom

²⁵ FÜLÖP 1978, 183–184.

²⁶ SZIGETI 2012, 21.

²⁷ UO., 21–22.

²⁸ MNL OL P 293 1. tétel 24. doboz Szentiványi Tekla levele Ghyczy Ferenchez, 1827. fol. 7r-8v

²⁹ Szentiványi Tekla levele Ghyczy Kálmánhoz, 1827. fol. 9r-10v

³⁰ SZIGETI 2012, 23.

³¹ JUHÁSZ 2017, 248.

³² UO., 15–16.

³³ SZIGETI 2012, 23.

³⁴ BICZÓ 2011, 29.

tantárgyat minden akadémián, minden tanévben tanulták. Az 1844. július 24-i 27215. számú helytartótanácsi rendelet azt írta elő, hogy az akadémiái oktatás során „A jogi karon a magyar magánjog a tiszti írásmóddal együtt [...] az 1844–1845. iskolaév elejétől fogva magyar nyelven adandók elő.”³⁵

Az intézményes oktatás lezárultát követően a gazdatisztek, így Ghyczy Ignác számára is „tág tere nyílt a tiszti önképzésnek, harmóniában az arisztokrata munkaadók elvárásaival, akik segítettek is az önképzési törekvéseket. Van adat rá, hogy a tisztek az úr könyvtárát használják, sőt arra is, hogy külön nekik rendelnek könyveket.”³⁶

A gazdatisztek műveltsége

Monok István szerint a kis- és középnemesek között, akik közül sokan gazdatiszti posztot is betöltöttek, nagyarányú volt az analfabetizmus.³⁷ Ezt a megállapítást a 17–18. századra vonatkozóan tette, ám még a 19. század elejére is érvényes volt, hogy csupán a társadalmi-gazdasági és kulturális elit szűk rétege tudott írni-olvasni, így a levelezés, mint kommunikációs eszköz is csak e szűk réteg számára volt elérhető.

Fónagy Zoltán szerint³⁸ a 19. század folyamán, a társadalmi és gazdasági modernizációnak köszönhetően kiszélesedett az írni-olvasni tudás, így a levelezés általi kommunikáció is egyre szélesebb társadalmi rétegek számára vált elérhetővé. Az alfabetizáció terjedésének ütemét ábrázolva Fónagy a folyamat fokozatosságát hangsúlyozza. A 18. század végén a nevüket aláírni tudó bírók és esküdtek aránya még csak 15% volt a Dunántúlon. A 19. század első harmadában az írástudók aránya a kisnemesség és a városi polgárság körében már elérte a 22–54%-ot, 1848-ra pedig már a városi lakosság 67%-a tudott írni.³⁹ A regionális és társadalmi rétegbeli különbségek mellett az össznépeséget tekintve azonban az alfabetizáció kis mértékű volt.

³⁵ UO., 45.

³⁶ VÁRI 2002, 66.; vö.: VÁRI 2009, 120.

³⁷ MONOK 2012, [37.]

³⁸ FÓNAGY 2013, [619.]

³⁹ UO., 620.

Ezeket a számarányokat Fónagy az iskolázottság korabeli szintjével hozza összefüggésbe és támasztja alá. 1840 körül ugyanis az iskolaköteles korúaknak csupán a 30–40%-a járt elemi iskolába. Az iskolalátogatás, valamint ezzel összefüggésben az írni-olvasni tudók számaránya is a kiegyezés után indult robbanásszerű fejlődésnek.

Monok István szerint sem a főnemesség, sem pedig a gazdatisztjeik, nem könyvekből szerezték a gazdálkodási ismereteiket, noha egyes politikaelméleti művek, amelyek eljutottak a magyarországi nemesekhez, tartalmaztak általános gazdasági ismereteket.⁴⁰ A nemesség ezeket az ismereteiket informális, gyakorlati úton sajátította el, csakúgy, mint a politikai életben való részvétel, a kapcsolatépítés vagy a civilizált viselkedés szabályait.⁴¹

A gazdatiszti képzettség

Magyarországon a 18–19. század fordulójától megváltozott a mezőgazdaság megítélése. Surányi Béla és Kiss Zsuzsanna tanulmányában egyaránt Sporzon Pált, a Georgikon igazgatóját idézi, aki szerint a gazdatiszti pálya „most már nem olyan könnyű foglalkozás [...] mit a fiú az apától kevés fáradsággal megtanulhatott. A modern gazdaság hosszú, tudományos előkészültséget, fárasztó tanulmányozást és sokoldalú beavatást igényel mindazoktól, kik kellő sikerrel gyakorolni óhajtják”⁴², illetve „szellemi munka, mely magasabb értelmi és szakbeli képzettséget [...] igényel.”⁴³

A hazai mezőgazdasági szakképzés csupán a kiegyezés utáni évtizedek alatt nyerte el az öt megillető rangot. A korszerű gazdálkodás elsajátításában az idő előre haladtával egyre nagyobb teret nyert a széleskörű, tudományos alapokon nyugvó ismeretszerzés. Vári András szerint „a tisztai állomány a kor mércéjével műveltnek számított. Általános volt a latintudás, amit középiskolában szereztek meg.”⁴⁴ A „tisztok fele-háromnegyede legalább philoso-

⁴⁰ MONOK 2012, 23.

⁴¹ UO., 21.

⁴² SURÁNYI 2018, 83.

⁴³ KISS 2022, 271.

⁴⁴ VÁRI 2002, 66.

phiát végzett, ezek közül egy-kettő legalábbis elkezdett jogi vagy teológiai tanulmányokat is. Megjegyzendő, hogy a felsőfokú képzettséget tekintve a jogi képzettség sem lehetett ritkább, mint az agronómiai, georgikoni.”⁴⁵

A 19. században a szakképzettség nem volt feltétele a gazdatiszti állások betöltésének, de a nyelvek ismeretét elvárták. A 19. század elején agrárértelmiségről elsősorban a nagybirtokkal kapcsolatban beszélhetünk. Vári adatai az 1768–1818 között született 38 vezető agrárszakemberre vonatkoznak: „a nemesi származásúak közül csak 5-nek volt valamekkora birtokkal rendelkező apja vagy tágabb rokonsága (Horhy, Balásházy, Fényes, Ghyczy és Hajnik családok), és ezekből egyetlen család képviselője (Ghyczy) maradt birtokos, megyei és országos szereplő.”⁴⁶

A levelezőkönyvekről általában

A levélírás és fogalmazás szabályait önálló műként összefoglaló első levelezőkönyvek Itáliában jelentek meg a 11. században. A retorika keretében főként ezeket a szabályokat oktatták (ars dictaminis).⁴⁷ Előzményeik a karoling kor formuláskönyvei voltak. A 16–17. században a középkori ars dictaminist felváltotta az ókori klasszikus antik elméleti műveken alapuló humanista levélírástan. A 17–18. századból Georg Philipp Harsdörffer és Benjamin Neukirch levelezőkönyvét érdemes kiemelni. A 18. századtól az általános levelezőkönyvek helyébe a speciálisabb, egyes foglalkozások művelői (mezőgazdák, kereskedők) számára készült levelezőkönyvek léptek.⁴⁸ A középkori formuláriumban főként hivatalos jellegű tartalmi vonatkozások olvashatók, a mintaleveleken kívül általános utasításokat csak elvétve adnak, a formuláriumok utódai, a levelezőkönyvek azonban a mintaszövegeken kívül a levélírással kapcsolatos elméleti tudnivalókat is tartalmazzák.⁴⁹ A levelezőkönyvek

⁴⁵ Uo., 67.

⁴⁶ VÁRI 2002, 70–71.

⁴⁷ KECSKEMÉTI – KŐSZEGHY – LUX 2007, 10.

⁴⁸ [s.n.] 1996, 722.

⁴⁹ VIZKELETY 1969, 410.

azért is voltak rendkívül szükségesek, mert a stilisztikai konvenciók betartása – a megszólítástól a záróformuláig – elengedhetetlennek számított.⁵⁰

Az első magyar nyelvű levelezőkönyv Vályi András (1764–1801) *A' norma és a' levél író...* című műve Kassán jelent meg 1789-ben, Fűskúti Landerer Mihály nyomdájában. Szerzőjét, aki ekkor még a kassai királyi normális iskola tanítója volt, két évvel később, 1791-ben a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom professzorává nevezték ki, mely posztot 1792-től haláláig betöltötte. Műve Fónagy szerint valószínűleg megelőzte korát, hiszen visszhangtalan maradt.⁵¹ A 19. században azonban már szinte minden fővárosi és vidéki kiadó jelentetett meg levelezőkönyvet. A 19. század elején – D. Szemző Piroska szerint – főként a német-magyar és magyar-német levelező könyvekre volt a legnagyobb szükség és kereslet.⁵² E könyvek elősegítették a nyelvtanulást, és fontos szerepet töltöttek be az elmagyarosodásban és az asszimilációban.

A levélírás – Fónagy megállapítása szerint – 1830 körül lépett szélesebb körben divatba, és ekkor vált az egyre szélesedő középrétegek normaszzerű műveltségének részévé.⁵³ A 19. század második felében is fennmaradt az élénk kereslet a levelezőkönyvek iránt, ennek megfelelően a régi könyveket folyamatosan újra kiadták, és új formuláskönyvek is megjelentek. A kiegyezés után tovább szélesedett a levelezés társadalmi hatóköre. Fónagy hangsúlyeltolódást detektál ebben az időszakban: divatba jött a szerelmes levelezés, így a következő évtizedekben egyre több ilyen levélgyűjtemény jelent meg. A levelezőkönyvek közül ez a típus maradt fenn a legtovább: a II. világháborúig jelen volt a könyvpiacra. Csontos Nóra szerint a szerelmi levelezőkönyvek a 20. század közepétől a szociokulturális változások miatt átalakultak.⁵⁴

A levelezés gyakorlatának terjedésével megjelentek a speciális célközönségnek szóló levelezőkönyvek is: gyermekek, fiatalok és nők számára, illetve iskolai célra íródtak levélmintakönyvek. Magyar nyelvű levelezőkönyvek az 1920-as évek közepéig jelentek meg. Ezt követően a levelezési tanácsadók

⁵⁰ STEIN 2006, 227.

⁵¹ FÓNAGY 2013, 627.

⁵² D. SZEMZŐ 1966, 29.

⁵³ FÓNAGY 2013, 628.

⁵⁴ CSONTOS 2025, 63.

a szerelmes levélkönyvek kivételével hirtelen eltűntek a könyvpiacról. Ennek egyik okát Fónagy az oktatás általános elterjedésében látja.⁵⁵ A levelezés hanyatlásának másik oka a tömegkommunikáció fejlődésében, az információáramlás gyakoriságának és sebességének növekedésében, a sajtó terjedésében keresendő, amelynek hatására a levél megszűnt elsődleges információhordozó lenni. A levélforgalom ekkor a gazdasági tevékenységgel összefüggő levelezésre tevődött át.

A levelezőkönyvek a hivatali vagy üzleti gazdasági tárgyú levelezéshez a kezdetektől fogva kínáltak levélmintákat. Az 1860-as évektől megjelentek a kifejezetten kereskedelmi levelezést tanító könyvek. Ezek kiadása folyamatosan növekedett, a századfordulótól túl is szárnyalta az általános levelezőkönyveket.

Levelezőkönyvek a Ghyczy-gyűjteményben

Thesaurus conscribendarum...

A gyűjteményben található, legkorábbi megjelenésű levelezőkönyv Johann Buchlerus (Büchler) (1570?–1640 után) tanár, irodalomtörténész *Thesaurus conscribendarum...* című művének második, Nagyszombatban napvilágot látott kiadása⁵⁶ (Petrik I. 353). A szerző életéről viszonylag keveset tudunk. Franck szerint, noha protestáns volt, kiváló tanítási módszerei miatt meghagyták tanári állásában, ami a tisztelet és a bizalom rendkívüli jele volt a korban. Amint fennmaradt írásaiból kiderül, nagy kedvelője volt a közmondásoknak, szentenciáknak és maximáknak, valamint a régi nyelveket is éppúgy ismerte, mint az újabbakat.⁵⁷ Jöcher szerint feltehetően római katolikusként hunyt el.⁵⁸ Buchlerus műve Erasmus *De conscribendis epistolis* (Basel, 1522; Lyon, 1557), Francesco Negro *De modo epistolandi* (Leipzig, 1487–95; Venezia 1494) és Hannard van Gameren *Authoritates Ciceronis...* (Ingolstadt, 1566) című, levélírásról szóló reneszánsz értekezéséhez hasonlóan sorolja fel

⁵⁵ FÓNAGY 2013, 629.

⁵⁶ BÜCHLER 1750.

⁵⁷ FRANCK 1876, 483–484.

⁵⁸ HENDERSON 2015, [283]–284.

a levélfajtákat.⁵⁹ Buchlerus műve mint latin levelezés-formulárium Milton levelezési retorikájának egyik fő forrása volt.⁶⁰ A keszthelyi kisgimnáziumban e műből oktatták a levélírást a 18. század végén.⁶¹ A kötet egészben kötésben van. Az előzéklap rectón a Ghyczy Ignác 1872 körpecsét, a Nógrád Vármegyei Muzeum körpecsét és a Képviselőházi Könyvtár körpecsét, a címlap verzón az Országgyűlés Könyvtára pecsét található. Az előlő kötéstábla belső oldalán piros egyházi viaszpecsét látható. A címlap rectón a „Resid. Comarom S.I. 1757.” bejegyzés olvasható. Az előzéklap rectón Stephanus Fába neve szerepel fejjel lefelé írással. A név alatt az „a Line quiq aspicias” kihúzott szöveg olvasható. A hátsó előzéklap verzón, fejjel lefelé az alábbi szöveg olvasható: „Si vis mensi nomen scire aspicias in ultimus fine”. A korábbi könyvtulajdonos, Fába István (1762–1806) nagyszombati egyetemi tanulmányait követően 1788 és 1799 között Nagyszombatban városi főjegyzőként, majd tanácsosként dolgozott.⁶² Az *Oratio eucharistica...* (Tyrnaviae: Typ. Univ. Budensis, 1779) (Petrik I. 732) és az *Ad Sereniss. principem regium...* (Tyrnaviae: [s.n.], 1790) (Petrik I. 732) szerzője. Fába Mátyással együtt kiadták nagybátyjuk, Fába Simon (1731–1801) bölcséleti doktor, költő, Esztergom főegyházmegyei prépost, kanonok költeményeit *Carmina, e posthumis MSS. pietate nepotum eius Matthiae ac Stephani edita* címmel (Posonii: Typ. Belnay, 1804). A *Thesaurus conscribendarum...* mind a korábbi tulajdonos, Fába István, mind pedig Ghyczy Ignác számára retorikai és levélírást-tankönyvként szolgálhatott tanulmányaik során.

Muster von Briefen...

Franz Xaver Riedel (1738?–1773?) osztrák jezsuita szerzetes⁶³ *Muster von Briefen...* című műve fiatalok számára írt levélmintakönyv.⁶⁴ A papírkötésben lévő kötet tulajdonosi bejegyzést és margináliát nem tartalmaz. A címlap rectón található a Ghyczy Ignác 1872 körpecsét, a Nógrád Vármegyei

⁵⁹ BOSWELL 2003, 251.

⁶⁰ WRIGHT 1943, 390.

⁶¹ HOÓS 1997, 113.

⁶² SZINNYEI 1894b, [2.]

⁶³ DREVES 1889, 521.

⁶⁴ RIEDEL 1775.

Muzeum körpecsét és a Képviselőházi Könyvtár körpecsét. A Nógrád Vármegyei Muzeum körpecsét az [1.] oldalon is megtalálható. Az Országgyűlési Könyvtár pecsét a címlap verzón található. A kiadói kolligátum első kötetében kötelezettségi levelek, a második kötetben üzleti, tréfás, erkölcsi, tudós és vegyes levelek szerepelnek. A kötelezettségi levelek között szerepelnek az ajánló, kérő, baráti, ajándék-, dicsérő, köszönő, meghívó és bocsánatkérő levelek, írásbeli jókívánságok, vigasztaló írások és búcsúlevelek. Az üzleti levelek közt javaslattevő, érdeklődő, tudósító, üzleti emlékeztető, ajánló, kérő levél, írásos közbenjárás és utasítás, illetve érdeklődő, felszólító, tanácskérő, tanácsadó és figyelmeztető levél található meg. A tudós levelek között tréfás, erkölcsi és vegyes leveleket olvashatunk. A szerző a német ifjúsághoz írt előszavában kifejti, hogy Pater Burkhard halála miatt félbemaradt munkáját folytatja. Johann Siegmund Valentin Popowitsch professzor tervei alapján osztotta fel a levéltípusokat, és egészítette ki azokat. A mintalevelek szabad fordítások görög, latin, angol és francia nyelvből. Kevés német levél található közöttük, mert Christian Fürchtegott Gellert, Gottlieb Wilhelm Rabener, Johann Wilhelm Ludwig Gleim, Langen, Klose és Johann Christoph Stockhausen mintaszerű leveleit nem akarta teljes egészében átvenni, csak néhány levéllel emlékszik rájuk. A kötet célja a német ifjúság szolgálata.

Briefe zum Gebrauche der Jugend...

Jakob Mayer *Briefe zum Gebrauche der Jugend...*⁶⁵ című kötete szintén levelezőkönyv fiatalok számára. A könyv papírkötésben van. A címlap rectón található a Ghyczy Ignác 1872, a Nógrád Vármegyei Muzeum és a Képviselőházi Könyvtár körpecsétek. A címlap rectón az „1654” bejegyzés olvasható, possessorbejegyzést nem tartalmaz. A kötetet Senecától és ifjabb Pliniustól vett idézet nyitja meg. Az előszóban a szerző kifejti, hogy a tanuló ifjúság számára állította össze a kötetet. Cicero és Gellert leveleit tökéletes mintának tartja. Cicerót a magasabb iskolákban tanulóknak javasolja, Gellertet a felnőtteknek. Az anyagválasztásban az motiválta, hogy olyan leveleket mutasson be, amelyek a közös érintkezésben bevettek, amelyek a tanulók számára könnyen lefordíthatók, s amelyek már az első években kedvet csinálnak a tanulóknak ahhoz, hogy kisebb dolgokban levelezzenek egymással. A

⁶⁵ MAYER 1803.

levelek fordításában a német nyelv sajátosságait igyekezett megtartani a szerző, ezért nem mindig követte szorosan a latin szavakat. Ciceró 15. levelének fordítása, amelyet Gellert készített el, példaként szolgált a szerző számára. A tárgyban a szerző megjelöli, hogy pontos levélírási utasításokat ne várjanak tőle. A levélírás mindössze néhány szabályra korlátozódik – egy kezdő számára ez elég. Leveleket Batteurtól, Gellerttől, Stockhausentől vett át, a latinban Ernesti professzortól. Módszertani tanácsa a következő: jó levelek olvasása a leghasznosabb a fiataloknak. Ha a fiataloknak jó leveleket olvasnak fel, növekedni fog a tudásuk, ügyességük, és maguk is képessé válnak jó leveleket fogalmazni. A szerző ezen a ponton Gellertet idézi: „Nem gondolom, hogy szabályok alapján kell levelet írni, egyedül érzés szerint kell. Az érzés és a szabályok nincsenek túl jó viszonyban egymással, ha az utóbbi nem hajol meg az érzés előtt.” Gellert és Stockhausen a levélírás természetességét szorosan összekapcsolta a levélíró individuumával.⁶⁶ Jakob Mayer említi még a levélstílust és a helyesírást. A dátumozás megkönnyítéséhez magyarázó táblázatot mellékel a fiatalok számára. A táblázatot a kötetben német és latin nyelvű levélminták követik esetek szerint, majd záró formulák, baráti üdvözlő formulák, elnézést kérő formulák, rövid német-latin titulátúra-könyv.

Magyar és német levelező könyv

Kis János (1770–1846) költő, műfordító, evangélikus szuperintendens *Magyar és német levelező könyve* (Petrik II. 390) félbőr kötésben van. Possesorbejegyzést és margináliát nem tartalmaz. Az előzéklap rectón a Ghyczy Ignác 1872 és a Képviselőházi Könyvtár körpecsétek, a címlap rectón a Képviselőházi Könyvtár körpecsét található. A mű „a levelezési tanácsadók műfajának hazai meghonosítója”.⁶⁷ A könyv előbeszéde szerint a „levelezés egy a’ legszükségesebb dolgok között a közönséges életben.”⁶⁸ A kötet mintájaként két újabb német levelezőkönyv szolgált.⁶⁹ A levelezőkönyv megjelentetésének célja az volt, hogy azok számára, akik járatlanok a levélírásban, hasznos

⁶⁶ LABÁDI 2006, 129.

⁶⁷ FÓNAGY 2013, [619].

⁶⁸ KIS 1805, [4.]

⁶⁹ KISS 2010, 210.

útmutatóul szolgáljon. A másik célkitűzés arra irányult, hogy tankönyv és kézikönyv álljon rendelkezésre azon magyar alsó iskolák számára, amelyekben levélírást is tanítanak. Azért kétnyelvű a levelezőkönyv, mert „Magyarországban a’ kereskedőnek, és a’ valamire való Mesterembernek elmúlhatatlanul kell németül is levelezni tudni [...]”.⁷⁰ A német részben részint magyar szövegek fordításai, illetve a magyarhoz hasonló anyagú levelek találhatók.

Az első szakasz rövid oktatást tartalmaz arról, hogy miként kell levelet írni. Kis János itt definiálja a levél fogalmát, a stílusra vonatkozó elvárását pedig a beszédhez hasonló természetességben jelöli meg, ám a rangkülönbség miatti tiszteletet is kifejezésre kell juttatni. Ezt követően Kis János pontokban foglalja össze a levélírással kapcsolatos elvárásokat. A Kis János által megállapított levéltípusok a következők: tudósító, kérő, ajánló, emlékeztető, intő, dorgáló, neheztelő, kimentő levelek, szíves kívánások, vigasztaló, tanácskérő, búcsúzó, ajándékozó és köszönőlevelek. Kis János ismerteti az ezekre adható válaszokat is. Ezt követően a levélírási szabályait német nyelven is közli.

A második szakasz a közönséges életben előforduló esetekre alkalmazott levelek mintáit tartalmazza. Ebben a csoportban gratuláló, búcsúzó, invitáló, köszönő, kérő, intő, sajnálkozó és vigasztaló, barátságos, ajánló, emlékeztető, neheztelő és vegyes levelek találhatók. A harmadik szakasz a kereskedelmi levelek típusait és követelményeit mutatja be. A negyedik szakasz a könyörgő leveleket ismerteti, az ötödik a szerződések megírásával kapcsolatos ismereteket tartalmazza. A szerző a továbbiakban ismerteti még az adósleveleket, az ajándékozó leveleket, a bizonyágleveleket és a végrendeleteket. A kötet latin-magyar, illetve német-francia megszólításjegyzéket is tartalmaz.

Tiszti szótár...

Az 1807-ben Bécsben kiadott, Zala vármegyei *Tiszti szótár...*⁷¹ (Petrik III. 559) félbőr kötésben van. Possessorbejegyzést és margináliát nem tartalmaz, a címlap rectón található a Ghyczy Ignác 1872 és a Képviselőházi Könyvtár körpecsét. A tiszti írásmód kapcsán kezdetben ismerteti a hivatali levelezések során használatos címzéseket a levél elején, végén és borítékján az Ő Császári

⁷⁰ Kis 1805: [6.]

⁷¹ [s.n.] 1807.

és Királyi Felségétől a Számvevőszék megszólításáig. A második részben hivatali levéltípusokat mutat be, a harmadikban különféle hivatások eskü-formuláit ismerteti. A negyedik rész az egyházi és világi tisztségekről szóló latin-magyar szótár, amelyet a' köz dolgok folytatásában előforduló szavakat tartalmazó latin-magyar szótár követ. A kötet olyan latin-magyar kifejezésekkel zárul, amelyek vármegyebéli hadi és házi pénztárakra vonatkoznak.

A' tisztbéli irás...

Ottlik Dániel (1773–1815) főjegyző, Pest vármegye másodalispánja, királyi személynöki ítélőmester, a pesti evangélikus egyház főgondnoka⁷² *A' tisztbéli irás...*⁷³ című kötete (Petrik II. 232) papírkötésben van. A címlap rectón A Képviselőház Könyvtára körpecsét látható. Possessorbejegyzést és margináliát nem tartalmaz. Az első részben a hivatali levelezés során használt címeket ismerteti úgy, ahogyan azokat a levél elején, végén, a levél szövegében és a borítékon használni kell. A második rész hivatali levélmintákat tartalmaz; a harmadik esküformulákat mutat be; a negyedik a közdolgok intézése során előforduló szavak és kifejezések latin-magyar szótára. Az ötödik rész latin és magyar törvényidézeteket, jogi mondásokat tartalmaz, az utolsó rész pedig egyházi és világi tisztségek latin-magyar szótára.

Briefsteller für die elegante Welt...

A *Briefsteller für die elegante Welt...* című mű⁷⁴ célja, hogy olvasóinak olyan okos levélírási szabályokat adjon a kezébe, amelyek segítségével írásban a legnagyobb óvatossággal és finomsággal tudják kifejezni magukat. A kötet papírkötésben van. A Nógrád Vármegyei Múzeumból került vissza a Képviselőházi Könyvtárba. A Ghyczy Ignác 1872 és a Képviselőházi Könyvtár körpecsét a címlap rectón, a címlap verzón az Országgyűlés Könyvtára pecsét, az [1.] oldalon a Nógrád Vármegyei Múzeum körpecsétje található. A kötet possessorbejegyzést és margináliát nem tartalmaz, bár tintafojtók tanúskodnak arról, hogy egykor gyakran forgatták a kötetet. Az emberekkel való bánásmódra vonatkozó általános tapasztalati tanácsként azt adja az

⁷² SZINNYEI 1905, 18.

⁷³ OTTLIK 1807.

⁷⁴ [s.n.] 1812.

ismeretlen szerző, hogy megfontolt tartózkodással többre megyünk, mint a közvetlen egyenességgel. A *captatio benevolentiae*-vel megnyerjük olvasóinkat, még azokat is, akik az ellenfeleink. A stílussal kapcsolatban azt javasolja a szerző, hogy a levél formája feleljen meg a tárgynak és a címzettnek. A levélírás első szabálya az, hogy mindig tartsuk szem előtt a személyek helyzetét és tulajdonságait, és úgy viselkedjünk velük, ahogyan szóbeli kommunikáció esetén tennénk. A második szabály szerint a levél tárgyához mérten kell gondolatainkat rendezni és a levélstílust meghatározni. Az üzleti leveleket és az érdeklődő leveleket egyszerűen kell megfogalmazni. Szívélyesebben bizalmas baráthoz vagy szerelmeslevélben lehet fogalmazni. Milyen emberi kapcsolat során szükséges a levélírás? Négy esetet sorol fel válaszként: barátságban, konvencionális kapcsolatban, szerelmes viszonyban és házasságban; megjegyezve, hogy e négy fő kategóriához alkategóriák is kapcsolódnak. A levelek alfajai a következők: barátságkérő, vigasztaló, érdeklődő, biztató és ajánló levelek. E levelek célja a kölcsönös tisztelet kifejezése és a társaságkedvelés kötelességének teljesítése az emberekkel szemben. A szerző módszere tehát az, hogy rávilágít a konvencionális kapcsolat fogalmára, majd levélmintákat ad az egyes levél típusokra.

Der Wienerische Sekretär...

Franz Xaver Riedel *Der Wienerische Sekretär...* című műve⁷⁵ alcíme szerint azok számára íródott, akik a levélírás vagy a jogi írásbeli szövegalkotás terén tanítást akarnak szerezni és készséget akarnak elsajátítani. A mű 1814-ben Bécsben jelent meg, 12., átdolgozott, bővített és javított kiadása található meg a gyűjteményben. A márványozott papírkötésű könyv a Nógrád Vármegyei Múzeumól került vissza a Képviselőházi Könyvtárba. A kötet címlapjának rectóján a Ghyczy Ignác 1872, a Nógrád Vármegyei Múzeum és a Képviselőházi Könyvtár körpecsétek találhatók. Szintén a címlap rectóján szerepel egy „i 635” bejegyzés, a címlap verzőjén az Országgyűlés Könyvtára pecsét. Az előlő kötéstábla belső oldalán található „f. L. KI” bejegyzés a mű szakrendi osztályozására utal. A hátsó előzéklap rectóján kézzel írt számítások találhatók. Ez a három bejegyzés az írásképp és a tinta színe alapján három kéztől származik. A kötet tulajdonosi bejegyzést nem tartalmaz. Az egykori

⁷⁵ RIEDEL 1814.

gyakori használatról a több oldalon átütő tintafoltok, a lapok közé könyvjelzőként illesztett, kézírástöredéket tartalmazó papírdarabok tanúskodnak. Az 530–531. oldal (fuvarlevélminták) között egy kézzel írt, német nyelvű levél található.

A tiszti írás alkotásának és módjának sommás tudománya...

Huszár Károly *A tiszti írás alkotásának és módjának sommás tudománya...* című műve (Petrik II. 189) félbőr kötésben van. Tulajdonosi bejegyzést és margiáliát nem tartalmaz. A címlap rectón található a Ghyczy Ignác 1872 és a Képviselőházi Könyvtár körpecsét. Szerzője Fejér vármegyei aljegyző és Veszprém vármegyei táblabíró volt⁷⁶. Ghyczy Ignáchoz hasonlóan a Győri Királyi Jogakadémián tanult, műve pedig az ott tanító Beke Farkas professzor Sonnenfels-előadásaira támaszkodik.⁷⁷ Két Huszár Károly nevű hallgató is tanult a Győri Királyi Jogakadémián, a szerző azonban feltehetően az a Huszár Károly, aki Bogárdon (Sárbogárd) született, és 1808-ban iratkozott be az akadémiára, mivel a mű előbeszéde Bogárdon íródott.⁷⁸ Beke Farkas ebben az időben, 1808/1809-ben a politikai tudományok tanára volt a Győri Királyi Jogakadémián.⁷⁹ Huszár definíciója szerint a tiszti írás „[...] egy olly tudomány, a’ melly mind azon formákat magában foglalja, mellyek szerint a’ Tisztségek, vagy Törvényhatóságok előtt fennforgó dolgok papirosra tétetnek.”⁸⁰ Elsajátításához a formaismeret és a rendszeres gyakorlás együttesen szükséges. A tiszti írás alapvető követelményei között a szerző a nyelvi tisztaságot, az érthetőséget, a rövidéget és az emelkedettséget/illendőséget említi meg. Művében az alábbi írástípusok kötelező ismérveit tárja az olvasók elé: történelmi, kifejtő/megbontó, helybenhagyó/megmutató/meghatározó írás és kevert írás. A tiszti írások fajtáit akképpen csoportosítva sorolja fel, hogy kitől kinek íródhatnak. Az alábbi levéltípusokat ismerteti: könyörgő/ese-dező levél, javallat, jelentés, értesítés, tudósítás, tettekről való előadás, orvosi vizsgálati jelentés, hátírás, végzés, tudósítás, jegyzőkönyv, nemesi levél,

⁷⁶ SZINNYEI 1896, 1456–1457.

⁷⁷ HUSZÁR 1816, 5.

⁷⁸ JUHÁSZ 2017, 222.

⁷⁹ BICZÓ 2011, 56.

⁸⁰ HUSZÁR 1816, [11.]

diploma és szabadságlevél/privilegium, visszaírás/pátens, közlevél, törvény, meghívólevél. A mű a jogi szaknyelv fejlesztésének egyik jelentős vívmánya.⁸¹

Magyar grammatika különös tekintettel az orthographiára és levelező-könyv...

A Kassai Literatúrai Intézet által kiadott *Magyar grammatika különös tekintettel az orthographiára és levelező-könyv...*⁸² (Petrik I. 930) papírkötésben van. Possessorbejegyzést és margináliát nem tartalmaz. A címlap rectón található a Ghyczy Ignác 1872 és a Képviselőházi Könyvtár körpecsétek, a címlap verzón az Országgyűlés Könyvtára pecsét. A mű előszava szerint hiánypótló mű igyekszik lenni a magyar nyelvű, alapvető ismereteket közlő ismeretterjesztő, népszerű nyelvészeti és levelezőkönyvi irodalomban. A kötet első része a magyar nyelvtan foglalatát, a második a „Levelek” ’s egyéb írások’ foglalatására vezérlő útmutatás”-t⁸³ tartalmazza. A második rész két fő szakaszra tagolódik. Az első a helyes írásmód jellemzőit, a második a levélírásmódot ismerteti. A levélírásmódról szóló szakasz bevezető gondolata szerint „A’ levél a’ szóbeli beszélgetést pótolja.”⁸⁴ A levelek belső formalitásával kapcsolatos elvárások: a tiszta, fehér papír, a jó fekete tinta, az olvasható és nagy betűs írás; a jó minőségű levélpapír, valamint a levélpapírra történő helyes írásmód. A levelek külső formalitásához tartozik a levélpapír összehajtásának módja, a pecsételés, a boríték megcímezése és a levélküldés. Ezt követően a kötet különféle levélmintákat közöl. A következő részben tisztí levélminták és hivatali iratminták találhatók: kereskedelmi, megrendelő és esedező levél, haszonbérleti kötés (szerződés), társasági szerződés, ajándéklevél, adósságlevél, nyugtatvány, engedvény és bizonyáglevél. Az utolsó, ötödik rész tartalmazza a megszólításokat, amely négy címhasználatra vonatkozik: a levél eleji és végi címhasználatra, a levélszövegben való megszólításra és a borítékcímzésre, amelyeknek összhangban kell állniuk egymással. A mű rögzíti a titulushasználatra vonatkozó szabályokat is.

⁸¹ SZÉP 2009, 315.; SZABADFALVI 2021, 312.

⁸² [s.n.] 1834.

⁸³ [s.n.] 1834, 37–90.

⁸⁴ [s.n.] 1834, 39.

Konklúzió

Ismereteink szerint Ghyczy Ignác a Győri Királyi Jogakadémia jogi fakultásán tanult tiszti írásmódot, intézményes tanulmányai végeztével pedig önképzéssel juthatott gazdatiszti ismeretek birtokába. A családi könyvtár polcán jelen voltak a kor legrelevánsabb levelezőkönyvei, levélmintakönyvei is. A legtöbb kötet a Nógrád Megyei Múzeum Egyesülettől került vissza a Képviselőházi Könyvtárba. Joggal feltételezhetjük, hogy ezeket a köteteket gazdatiszti munkája során haszonnal forgatta.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár
P 185 Esterházy család levéltárai
Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár
P 293 Ghyczy család

IRODALOM

- BICZÓ Zalán, szerk. (2011): *A győri jogászképzés évszázadai*. Universitas–Győr Nonprofit Kft., Győr.
- BLS. [BALÁS Árpád] (1894): 'Ghyczy Ignác' szócikk. In: *A Pallas nagy lexikona*. VIII. kötet. Pallas, Bp., 10–11.
- BOSWELL, Grant (2003): Letter Writing among the Jesuits: Antonio Possevino's Advice in the "Bibliotheca Selecta" (1593). *Huntington Library Quarterly* (66.) 3–4. Studies in the Cultural History of Letter Writing. [247]–262.
- 'Briefsteller' szócikk (1996). In: Brockhaus. *Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*. Zwanzigste, überarbeitete und aktualisierte Auflage. Dritter Band. F.A. Brockhaus, Leipzig–Mannheim, 722.
- BÜCHLER, Johann (1750): *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex Variis, optimisque Authoribus desumptus*. Editio secunda. Typis Academicis S. Jesu, Tyrnaviae [Nagy-szombat.]
- CIEGER András (2021): *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. A képviselőház (1865–1918)*. (A magyar országgyűlések története) Országgház Könyvkiadó, Bp.

- CIEGER András (2024): *A népképviselési országgyűlések hivatali szervezete a dualizmus korában*. In: PELYACH István (szerk.): *A magyar országgyűlések szolgálatában. Az országgyűlések mellett működő hivatalok története*. (A magyar országgyűlések története) Országgház Könyvkiadó, Bp., [111]–147.
- CSENDES Katalin (1969): A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye. *Magyar Könyvszemle* (85.) 4. [352]–361.
- CSONTOS Nóra (2025): Levelezőkönyvek és szerelmi levelezőkönyvek a 18. század végétől a 20. század első feléig. *Jelentés és Nyelvhazsnálat* (12.) 2. [57]–69.
<https://doi.org/10.14232/JENY> (2025. 02. 05.)
- DREVES, Guido Maria (1889): 'Riedel, Franz Xaver' szócikk. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Achtundzwanzigster Band. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 521.
- D. SZEMZŐ Piroska (1966): Kiadástörténet és irodalomtörténet. *Magyar Könyvszemle* (82.) 1. [28]–38.
- FÁBA István szócikk. In: SZINNYEI József (1894): *Magyar írók élete és munkái*. III. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp. [2.]
- FÓNAGY Zoltán (2013): Levelezés a 19. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* (55.) 4. [619]–637.
- FRANCK, Jakob (1876): *Buchlerus, Johann* szócikk. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Dritter Band. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 483–485.
- FÜLÖP Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.) Akadémiai Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp.
- FÜLÖP Géza 2010: *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*. (A könyves szakképzés füzetei 17.) Hatágú Síp Alapítvány, Bp.
- Ghyczy Ignác szócikk. In: KENYERES Ágnes, főszerk. (1967): *Magyar életrajzi lexikon*. Első kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 595–596.
- Ghyczy Ignác szócikk. In: SZINNYEI József (1894): *Magyar írók élete és munkái*. III. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp., 1200–1201.
- Ghyczy Ignác szócikk. In: MARKÓ László, főszerk. (2001): *Új magyar életrajzi lexikon*. II. Magyar Könyvklub, Bp., 1011.
- HAMAR Anna (1994): Az agrárértelmség kialakulása. *Agrártörténeti Szemle = Historia rerum rusticarum* (36.) 1–4. [443]–467.
- HENDERSON, Judith Rice (2015): Hans Buchler of Gladbach's *Thesaurus conscribendarum epistolarum*: humanist epistolary rhetoric distilled for posterity. In: *Acta Conventus Neo-Latini Monasteriensis*. Brill, Leiden, [283]–292.
https://doi.org/10.1163/9789004289185_021
- HOÓS Éva (1997): *Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa*. In: SASFI Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszezen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai*. (Zalai gyűjtemény 41.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 89–113.

- HORVÁTH Mihály – PULSZKY Ágost (1873): A képviselőház könyvtári bizottságának jelentése a Ghyczy Ignác örökösei által adományozott könyvtár átvétele s a könyvtár felállítása tárgyában. In: *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. VIII. 470. sz., Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 26–27.
- HUSZÁR Károly (1816): *A tiszti írás alkotásának és módjának sommás tudománya...* Pest, Trattner János Tamás' betűivel.
- Huszár Károly szócikk. In: SZINNYEI József (1896): *Magyar írók élete és munkái*. IV. kötet. Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Bp., 1456–1457.
- JÓKAI Mór (1893): Hatvanhárom év előtti diétai referáda. A »Pesti Hírlap« eredeti tárcája. *Pesti Hírlap* 1893. május 7., 2–4.
- JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin (1995): *Az Országgyűlési Könyvtár története. 1870–1995*. Magyar Országgyűlés, Bp.
- JUHÁSZ Réka Ibolya (2017): *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13.) ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp.
- KECSKEMÉTI Gábor – KÖSZEGHY Péter – LUX Etelka: 'Levél' szócikk. In: KÖSZEGHY Péter, főszerk. (2007): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. VII. Balassi Kiadó, Bp., 10–18.
- KIS János (1805): *Magyar és német levelező könyv, vagy részszertint regulákból, részszertint példákból álló oktatás, miképpen kellessék mindenféle leveleket, 's a' közönséges életben szükséges egyéb aprólékos írásokat, úgy mint: instantziákat, contractusokat vagy egyességleveleket, kereskedésbéli leveleket, obligatziokat, kvietantziákat, testamentumokat 's a' t. készíteni = Deutscher Briefsteller für alle Fälle des gesellschaftlichen Lebens : nebst einer gründlichen Anleitung, die im gemeinen Leben nöthigen Geschäftsaufsätze, als Bittschriften, Contracte, Handlungsbriefe, Schuldverschreibungen, Testamente u. s. w. ohne Zuziehung eines Rechtsgelehrten selbst verfassen zu können. Als Seitenstück zum ungarischen Briefsteller*. N. Kiss István Könyv árosnál, Pesten [Pest.]
- KISS, Kálmán (2010): *Aus der Vergangenheit des Deutschunterrichts in Ungarn: Von den ersten Korrespondenzbüchern für Privatgebrauch zum organisierten kaufmännischen Deutschunterricht*. In: BENEDEK, Andrea – BOSZÁK, Gizella – CRIȘAN, Renata Alice (Hg.): *Begegnungsräume von Sprachen und Literaturen Studien aus dem Bereich der Germanistik Band 2 II. Internationale Germanistentagung Begegnungsräume von Sprachen und Literaturen Großwardein / Oradea / Nagyvárad 18. – 20. Februar 2009*. (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein Band 8.) Siebenbürgischer Museum-Verein / Societatea Muzeului Ardelean – Partium Verlag / Editura Partium, Klausenburg – Großwardein, 205–215.
- KISS Zsuzsanna (2022): *Gazdatisztek egy átalakuló társadalomban*. In: CZOCH Gábor – SASFI Csaba – TÓTH Árpád (szerk.): *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Korall, Bp., [267]–281.
- LABÁDI Gergely (2006): Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban. *Erdélyi Múzeum* (67.) 1–2., 126–132.

- MAYER, Jakob (1803): *Jakob Mayers Briefe zum Gebrauche der Jugend in deutscher und lateinischer Sprache, sammt einem kleinen Titularbuche*. – 6. neu umgearb. Aufl. Martin Veith- und Michael Rieger'schen Buchhandlung, Augsburg.
- MONOK István (2012): *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. (Kulturális örökség) Kossuth–EKF, Budapest–Eger.
- OTTLIK Dániel (1807): *A' tisztbéli írás módjának saját szavai: úgymint: Hivatalbéli Levelezéseknek Tzímeik; Hiteles Kiadások; Esküvéseknek Formáik; a' köz Dolgok folytatásokban elő forduló Szavak és Kifejezések; a' Törvény Regulái; nem különben, némelly Egyházi és Világi Tisztségek' Nevezeteik*. – Meg-igazított, meg-bővített és újonnan kiadattatott. – Nyomtatott Trattner Mátyás' betűivel, Pesthen [Pest.]
- Ottlik Dániel szócikk. In: SZINNYEI József (1905): *Magyar írók élete és munkái*. X. kötet. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp., 18–19.
- PÁLMÁNY Béla (1987): *Ghyczy Ignác (1799–1870)*. In: FÜR Lajos – PINTÉR János (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok*. A-H., M. Mezőgazd. Múz., Bp., 633–636.
- PETRIK Géza (1888-2017): *Magyarország bibliographiája, 1712–1860: könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, I–IX*. Dobrowsky Ákos, Bp.
- REDL Károly (2019): 150 éves az Országgyűlési Könyvtár. *Parlamenti Szemle* (4.) 1., 121–126.
- RIEDEL, Franz Xaver (1775): *Muster von Briefen: zween Bände*. Gebrüderm Veith, Augsburg.
- RIEDEL, Franz Xaver (1814): *Der Wienerische Sekretär auf alltägliche Fälle für das gemeine Leben: zum Gebrauche für jeden, der im Briefschreiben und in schriftlich-rechtlichen Aufsätzen Unterricht und Fertigkeit erhalten will*. Verlegt und gedruckt bey Carl Gerold, Wien.
- [s.n.] 1807: *Tiszti szótár, mellyet N. Zala vármegyének ezen tárgyra nézve kirendelt deputatiója készített és 1807dik esztendőben Boldog Aszszony havának 26dikán tartott közgyülekezete jóvá hagyott*. Nyomtatott Pichler Antal betűivel, Bétsben [Bécs.]
- [s.n.] 1812: *Briefsteller für die elegante Welt oder: Briefschule für Menschen vom guten Ton in allerley Verhältnissen, mit Rücksicht auf konventionelle Etikette, Gefälligkeit und Klugheit: ein Beytrag zur Veredlung des gegenseitigen Umgangs*. – [s.n.], Leipzig.
- [s.n.] 1834: *Magyar grammatika különös tekintettel az orthographiára és levelező-könyv: rövid oktatás a' helyes és hibátlan írásra 's a' köz életben szükséges levelek' és egyéb tiszti irományok' foglalására levél- és egyéb íráspéldányokkal*. Literatúrai Intézet, Kassa.
- [s.n.] 1870: [Gyászjelentés]. *Igazmondó* 1870. május 8., [133.]
- [s.n.] 1870: Gyász hír. *Századok* (4.) 5., 350–351.
- [s.n.] 1870: Egy hét története (Május 9.). *Hazánk s a Külföld* (VI.) 19., 301–303.
- [s.n.] 1870: Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1870. május 6., 409–410.
- [s.n.] 1870: A haza egy becsületben öszült polgárát veszté. *Szegedi Híradó* (12.) 55. Melléklet a „Szegedi Híradó” 55-ik számához. Oldalszám nélkül.
- STEIN, Peter (2006): *Schriftkultur. Eine Geschichte des Schreibens und Lesens*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

- SURÁNYI Béla (2018): A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium* (9.) 1., [81]–115. doi: 10.29116/gerundium/2018/1/5
- SZABAD György (1957): *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZABADFALVI József (2021): A „lingua Latiná”-tól a Magyar Jogi Lexikon megjelenéséig. A magyar nyelvű jogi terminológia kialakulásának története. *Forvm. Acta Juridica et Politica* (11.) 4., [293]–322.
- SZÉP Beáta (2009): Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* (133.) 3., 310–322.
- SZIGETI István (2012): *„Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”. Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Gondolat Kiadó, Bp.
- VÁRI András (2002): Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. *Szociológiai Szemle* (12.) 2., [59]–76.
- VÁRI András (2009): *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821-1898*. Argumentum Kiadó, Bp.
- VILLÁM Judit cop. (2024): *Az Országgyűlési Könyvtár. (Országközi séták) Országköz Könyvkiadó, Bp.*
- VIZKELETY András (1969): *A szép levél*. In: DEZSÉNYI Béla (felelős szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. 1967. Bp., 409–434.
- WRIGHT, Natalia 1943: Milton's use of Latin formularies. *Studies in Philology* (40.) 3., 390–398.
- ...y...y 1870: Ghyczy Ignác (1799–1870.). *Vasárnapi Ujság* 1870. május 15., [241]–242.

SZILÁGYI EDIT – PUSZTAI GABRIELLA

Magyarországi Kolping iskolák és nevelési filozófiájuk

Bevezetés

Az 1800-as években, Németországban élő plébános, Adolf Kolping szellemisége ma is él, köszönhetően főként annak, hogy közösségépítő és jótékony munkássága mentén a világ 64 országában jöttek létre mozgalmak, programok, közösségek és intézmények. Hazánkban a 19. század közepétől a 20. század közepéig sikerrel működtek a legény- és leányegyletek, majd a történelem viharai és a rendszerváltozás után a római katolikus egyház támogatásával életben tartott Kolping családok kezdték újra megszervezni és kiszélesíteni Adolf Kolping társadalmi programját. Elsőként a szociális, majd az oktatási feladatok ellátásának érdekében újjították meg a mozgalmat, aminek eredményeként ma számos Kolping-intézmény működik Magyarországon.

A Kolping iskolákról és az azokban alkalmazott módszerekről kevés nemzetközi kutatás született, aminek oka az, hogy minden államban más-más igény mentén alapítottak intézményeket, hiszen mindenhol más jellegű beavatkozásra van szükség. Magyarországon a hátrányos helyzetű családokból származó gyerekek és fiatalok esélyeinek növelése érdekében, közösségi igényt követve jöttek létre az oktatási intézmények – és működnek ma is. A Kolping Oktatási és Szociális Intézményfenntartó Szervezet (KOSZISZ) sajátos pedagógiai módszerekkel, Adolf Kolping szellemiségét követve vállalja a hátrányos helyzetű fiatalok szakképzésének biztosítását, munkaerőpiaci esélyeinek növelését és társadalmi integrációjának előmozdítását. Hazánkban 15 olyan bölcsőde, óvoda, általános iskola, gyermekotthon, gimnázium, szakiskola, szakközépiskola, technikum és művészeti iskola működik, melyekben a négy pillér mentén megvalósuló Kolpingi szellemiségre épül a nevelésközpontú pedagógia. A négy pillér szerint az iskolai közösség ösztön-

zésével megvalósul a gyermekek és a fiatalok teljes személyiségfejlesztése, s a cél az, hogy jó családapák és családanyák, jó keresztények, jó közösségi szereplők és jó szakemberek váljanak belőlük.

A Kolping intézmények „az utolsó utáni esély” iskolájának nevezik magukat, s a tanulási, beilleszkedési nehézségekkel küzdő, különleges bánásmódot igénylő tanulóknak, valamint a tehetséges diákoknak egyaránt alternatívát nyújtanak (Bánhidy 2022). Az egyházak egyik legfontosabb társadalmi küldetése az, hogy a társadalom periferiájára szorult egyének felé forduljanak, különösen, ha ezek gyermekek, akiket az ebben a helyzetben megnövekedett kockázatoktól védve, értelmet, jövőbe vetett hitet kínálnak számukra, valamint irányt mutatnak nekik egy biztonságos jövő felé. (Ez lehet az egyházi oktatási intézmények egyik küldetése.)

Tanulmányunk célja, hogy csatlakozzunk azokhoz a kutatásokhoz, melyek az egyházi oktatás felzárkóztató, integráló és célra orientáló szerepére irányítják a figyelmet, mint például Pusztai (2004), Gereben-Lukács (2013) és Pusztai-Inántszy (2016) munkái.

Történeti áttekintés: az ipari forradalom társadalmi hatásai

Az első ipari forradalom Angliában az 1750-es években (a fonógépek feltalálásával) kezdődött, Európa más államaiban az 1800-as évek közepére tehető. A technológiai találmányok, a gazdaság ugrásszerű fejlődése és az új erőforrások sokak számára kedvező változást hoztak, a legtöbben azonban nem profitáltak a lehetőségekből, mert nem tudtak lépést tartani a modernizációval, a nagytőkések által diktált irammal. A technológiai találmányok és a könnyűipar robbanásszerű fejlődésével a társadalmi rétegződés erőteljesebbé vált, a kispolgárság felemelkedési esélyei tovább csökkentek, a mezőgazdaságból élők pedig – tőke hiányában – még inkább kiszorultak a versenyből (Rürup 1992).

1860-tól az ipari forradalom második szakasza, a szabadversenyes kapitalizmus, a tömegtermelés kialakulása szintén kedvezőtlenül hatott a gazdaságilag elmaradottabb térségekben élők számára. A szegényebb, birtokkal és tőkével nem rendelkezők egy része a mezőgazdaságban maradt, de gépek

hiányában nem tudtak lépést tartani a nagybirtokos, vagyonos gazdákkal. Az iparosok közül voltak, akik továbbra is céhekbe tömörülve igyekeztek boldogulni, s voltak, akiket a nagyiparban alkalmaztak. A céhek felbomlása, a gyárak létrejövetele azonban ismeretlen körülményeket szült, amely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi bizonytalanságot is okozott.

A technológiai forradalom egyik fontos következménye a demográfiai robbanás volt, amely hozzájárult ahhoz, hogy a falusi és városi lakosság aránya változni kezdett. Míg az 1770-es években Európában még a lakosság 80%-a élt vidéken, addig az 1850-es évek végére már a lakosság fele a városokban kezdett új életet. Berlin lakossága az 1815-ös 191.500-ról 1947-re 403 és fél ezerre nőtt (Holborn 1982). Az iparosok is a nagyobb városokban kezdtek tanulni, új ismereteket és eszközöket megismerni és a nagyobb kereslethez alkalmazkodni (Hanke 2000). A gazdaság, a társadalom és az ideológiák megújulása, átalakulása kezdődött el, amely magával hozta a hagyományos és az új értékrend viaskodását (Dukai 1996).

A céhek és az iparos tanoncok

Az ipar kialakulása és a gyárak megnyitása előtt az iparos társadalom céhekbe tömörülve végezte a tevékenységét. A céhek a 10. század körül alakultak ki, s egészen a 19. századig biztosították az ipar színvonalát, az iparosok érdekvédelmét, az országon belüli és az azon kívüli kapcsolatokat, az oktatást, a gyakorlati tudás megszerzését, valamint közösségi rendezvényeket és programokat is szerveztek. Az egy adott településen működő céh tagjai zárt közösséget alkottak, hierarchikus működésük szigorúan szabályozott volt. Élükön a szakképzett céhmester állt, aki nemcsak gazdasági irányítást végzett, de döntött a céhtanoncok sorsáról is. A 13-14 éves korban kézművesnek vagy iparosnak álló fiatalokra a felvételi díj megfizetése után több éves tanulás várt. Kosztot és kvártélyt ugyan kaptak, de legtöbbször ez jelentette munkabérüket is, nem szólva arról, hogy sokan vándorolni, azaz más városba, más mesterhez költözni kényszerültek, annak műhelyébe elszegődve. Távol szereteteiktől, elszigetelten, a céhmester és családjának felügyelete mellett, nekik kiszolgáltatva éltek. „Lehrjahre sind keine Herrenjahre” (Grießinger és Reith 1989, 149) – azaz a tanonccévek nem úri esztendő

– így szólt a mondás a megfeszített munka, a kemény és erősen hierarchizált körülmények miatt. A tanoncok többsége sokat nélkülözött, mire önállóvá vált. Az iparos legények életét igazságtalanság jellemezte, s csak kevesen tudtak a tanuló évek után önálló egzisztenciát teremteni. Amikor a tanoncokból iparos legények lettek, több műhelyben is ki kellett próbálniuk magukat, új technikákat elsajátítva. A vándoridő letelte (1-3 év) után mester-vizsgát tettek, amellyel teljes jogú taggá váltak a céhben.¹

Az ipari forradalom egyik hatásaként a céhes keretek is megváltoztak. Az új lehetőségek kezdetben az iparosokat is előnyös helyzetbe hozta, a céhmesterek letelepedtek a nagyvárosokban és saját üzletet alapítottak. Több iparágban azonban a nagyüzemi termelés átvette az iparosok helyét, akik munka nélkül maradtak. A céhek egyre szegényebbé váltak, meggyengültek, majd feloszlottak vagy feloszlatták őket (Brauer 1998; Haupt 2011). Magyarországon 1851-től nem alapíthattak céhet az iparosok, 1882-ben teljesen felszámolták azokat, helyettük ipartársulatokat, ipartestületeket alakítottak. Németországban sem alkottak már olyan szoros szövetséget, mint korábban. A gyárak száma 1815 után lassú ütemben gyarapodott, s a tehetősebb céhmesterek többsége is eladósodott a tömegtermelés miatt, amely olcsóbb és több árut kínált a vásárlóknak (Holborn 1986).

Az átalakulás időszaka nemcsak az alacsony sorban élőknek jelentett nehézséget, hanem a kitörni vágyó iparos legények számára is. Ők ugyanis, hiába voltak szakmájuk (és céhlevelük) birtokában, kiszolgáltatott helyzetbe kerültek az érvényben lévő céhes keretek miatt, majd a gyárakban zajló tömegtermelés miatt.

A 19. század második felére már érzékelhető volt a társadalmi és erkölcsi keretek lazulása, ekkor jelent meg az egyesület, mint a szociális szervezetek fontos formája, amelyhez a csatlakozás nem származástól vagy tisztségtől, azaz társadalmi hovatartozástól függött, hanem az egyéni elhatározástól. Az egyesület tagjait közös érdekek és szándékok fűzték össze, egymással és egymásért tevékenykedtek. Már a századelőn több száz egyesület működött Németországban: olvasóköri, kórusok, lovas klubok, mezőgazdasági, sport- és egyéb szervezetek. Felismerve befolyásuk csökkenését, illetve az igényt a

¹ Pallas Nagy Lexikona/Céh. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/c-4B61/ceh-51B8/> (2023. 06. 26.)

nagyobb társadalmi szerepvállalásra, az egyházak is alakítottak egyesületeket, melyek elsősorban vallási normákat közvetítettek a templom falain kívül.

A keresztényszocializmus megjelenése

A modern világ kialakulásával az ipar fejlesztésére összpontosító városokban társadalmi rétegződés alakult ki. Az iparosok között két markánsan különböző társadalmi csoport jelent meg: a gazdasági tőkével rendelkező kereskedők, gyártulajdonosok, bankárok és értelmiségiek, valamint az üzemekben dolgozó munkások. Az addig hagyományosnak számító értékek – mint a hit, a haza és a család – hangsúlya csökkent, emelkedett a bűnözés aránya (Pukánszky és Németh 1996).

A társadalmi tanítást mint katolikus egyházi törekvést 1891-ben Leó pápa foglalta össze *Rerum Novarum* körlevelében, amely később minden egyházfő munkásságának egyik alappillére lett. A „szociális kérdéssel” azonban már hamarabb foglalkozni kezdtek a kisközösségekben élő, a társadalom peremén élőkkel személyesen is találkozó papok. Az 1900-as években kezdődött a keresztényszocializmus megszületése, mely a keresztény egyház és híveinek szociális feladatait helyezte középpontba. Egyéni és közösségi feladatvállalást hirdetett, amellyel csökkenthető a társadalmi egyenlőtlenség.

A 19. század közepétől, a lakossági problémákat felismerve, magánemberek és egyházi szervezetek fogtak össze, hogy támogassák a rászorulókat. Voltak, akik a fiatalok megsegítését tekintették feladatuknak, s a szociális gondoskodás mellett oktatási feladatokat is elláttak. A korszak egyik leghíresebb alakja Giovanni Bosco katolikus pap volt, aki iskolát alapított, s létrehozta a ma is működő Szalézi Társaságot. Don Bosco iskoláiban főként árva gyerekeket fogadtak, akik az ifjúsági-egyházi társulatokban azt is megtanulták, hogyan segíthetik egymást (Pukánszky és Németh 1996).

Szintén ismert Johann Hinrich Wichern evangélikus lelkész. Hamburgban alapította meg iskoláját, amit adományokból és a tanítványok munkájából finanszíroztak a magára hagyott gyermekek számára. A családias intézményekben mind az oktatás, mind a háztartási teendők feladatmegosztással működtek a „Bruder” (az atya vagy egy mesterlegény) vezetésével, amellyel a családi életre is felkészítették a fiatalokat (Pukánszky és Németh 1996).

Az 1800-as évek második felének harmadik meghatározó alakja Adolf Kolping volt, aki a vallási nevelést tartotta a társadalmi felzárkóztatás kulcsának. A katolikus szervezetek közül az egyik legismertebb és korának egyik legsikeresebb egyesülete a Kolping Mozgalom, vagy más néven Kolping Művek. A következő fejezetben a 19. századi európai civil élet meghatározó alakja, Adolf Kolping életútjának főbb állomásait foglaljuk össze.

Az első legényegyletek és a Kolping Művek

Adolf Kolping 1813-ban született a németországi Észak-Rajna-Vesztfália tartományban. Apja gazdálkodóként kemény munkával próbálta eltartani ötgyermekes családját, de nagy szegénységben éltek. Ennek ellenére gyermekeire szeretettel és boldogan emlékezett vissza Kolping, aki – elmondása szerint – az élethez szükséges legfontosabb alapelveket otthon, a szüleitől tanulta meg. Ezek az alábbiak: a magától értődő hit, a kemény fizikai munka és a tanulás, s a tanulni vágyás képessége. Mély vallásosságát édesanyjától örökölte, munkabírást pedig édesapjától. Egész életében erős hite adott neki erőt a legfájdalmasabb helyzetekben is. Szabadidejében a szentek életét tanulmányozta, sok időt töltött a természetben, a falusi élethez felnőtt éveiben is ragaszkodott, visszajárt szülőföldjére, Kerpenbe (Schaeffer 2006).

A jó képességű, rendkívül olvasott fiú a család anyagi helyzete miatt az elemi iskola után nem folytathatta a tanulmányait, 13 éves korában egy kerpeni cipésmester inasa lett. Ezt követően különböző műhelyekben vállalt munkát. Néhány évig vándorolt, s az iparos tanoncok keserű kenyeré után elnyert egy helyet Köln legnevesebb műhelyében, ahová sokan hiába pályáztak. Kolping naplóbejegyzései szerint – bár tudta, hogy a szakmájában most érhet el nagyobb sikereket, mégis szakított addigi hivatásával. Ekkor érkezett ugyanis a hívás Istentől, hogy pap legyen. Szülőföldje, Kerpen katolikus papja támogatta elhatározásában, így Kolping beiratkozhatott gimnáziumba, majd Münchenben, Bonnban és újra Kölnben folytatott teológiai tanulmányokat. Megtanult latinul, osztályait kiváló eredménnyel végezte, pedig közben – pénz hiányában – magának kellett megkeresnie a betevőre valót is. 1845-ben tett papi esküt és Wuppertal-Elberfeldbe került hitoktatónak, ahol a térség erősen protestáns jellege és az iparosodás teremtette társadalmi

problémák újabb kihívások elé állították. Mindeközben számos veszteség érte, édesanyját húszévesen elvesztette, majd egyik nővére is meghalt. Apja pappá szentelésének előestéjén hunyta le örök álmra a szemét. A pappá szentelés után hazatért, ahol előbb eltemette apját, majd elvégezte az első szentmiséjét (Schaeffer 2006).

A kisközösségek működésére kíváncsi, a fiatalok szociális és vallásos életét aggodalommal teli figyelemmel kísérő Kolping a legényegylet sajátosságai-val Wuppertal-Elberfeldben ismerkedett meg (Conzemius 1991). Akkor vett részt az ottani tanára és mentora, Johann Gregor Breuer által alapított legényegylet munkájában és tevékenyen segítette az inasokat, emlékezve saját sorára, tanoncéveinek nehézségeire. Emlékezett arra is, hogy nemcsak az inasok anyagi helyzete borzasztotta el tanuló éveiben, hanem az az erkölcsi hanyatlás, amit ott megtapasztalt. A fiatal emberek többsége ivással és játékkal töltötte a szabadidejét, igénytelen viselkedést tanúsított (trágár beszéd, istenkáromlás) (Schaeffer 2006). Ez sarkalta cselekvésre később, ezért tartotta fontosnak az oktatást, a fiatalok képességeinek a kibontakoztatását és a vallásos nevelést. Elberfeldben Breuer és Kolping megteremtette az inasok második otthonát és egyetértésben, munkamegosztással igyekeztek ellátni a feladataikat: Kolping szakmai tanácsokat adott nekik és bevezette őket a vallás, a hit rejtelmeibe, Breuer pedig számtant, írást és olvasást tanított (Schaeffer 2006).

1847-ben már másodprézesként vezette az egyletet, amelyről egyre több írása született (a sokoldalú Kolping íróként és újságíróként is tevékenykedett). 1849-ben kérte, hogy újra Kölnben szolgálhasson, mert tudta, ahhoz, hogy hatékonyan járjon közbe a fiatal szakmunkások fejlődéséért, ott kell egyletet alapítania, ahol a legtöbb gonddal találja magát szembe. Köln később az európai és észak-amerikai katolikus legényegyletek központjává vált (Seligsprechung, 1991). A fiatal pap az iparostársadalom felemelését tartotta feladatának, ezért összegyűjtötte az iparosokat, megszüntetve magukra utaltságukat azzal, hogy bevezette őket új családjukba, a legényegyletbe (Herbert 1951).

Érdekes egybeesés, hogy Marx és Kolping ugyanazon a napon, 1849. május 6-án tartott gyűlést Kölnben. Marx egy impozáns helyen több száz emberrel, Kolping egy osztályteremben mindössze hét fiatal társaságában. Marx megalapította a kölni szociáldemokrata szervezetet, Kolping a Katolikus Legényegyletet (Mike 2010). Kolping kontinenseket átszelő utazások alkal-

mával népszerűsítette a vallási alapon szerveződő közösségek tevékenységét, amely – bárhol megjelent – mindenütt sikert aratott. Kolping gyenge fizikuma miatt egész életében betegeskedett, a halál is viszonylag fiatalon, 52 éves korában érte 1865-ben. Hagyatéka: egyedülálló szellemisége, az emberbe vetett hite ma is él – vallják a hittudósok (Seligsprechung 1991). II. János Pál pápa 1991-ben avatta boldoggá, a szertartás során elhangzott: „A mai egyháznak olyan példaképekre van szükség, mint Kolping volt” (II. János Pál pápa Adolf Kolping boldoggá avatásakor, 3) Szentté avatásának kérelme elbírálás alatt van.

A Kolping-szellemiség terjedése, azaz a Kolping-Művek kiépülése nem váratott magára, néhány éven belül már Európa több államaiban is tevékenykedett az egylet, később pedig Ázsiába, Latin- és Észak-Amerikába, valamint Afrikába is eljutott a Mozgalom.

A Kolping Mozgalom magyarországi története a feloszlatásig

Adolf Kolping és a Mozgalom híre eljutott elsőként Ausztriába, majd Magyarországra is. A római katolikus papok közül többen jó lehetőségnek találták a legényegyletek megszervezését, amellyel az iparos közösség összefogására irányuló céljuk is megvalósulhat. Kolping 1853-ban – magyar hívásra – érkezett hazánkba, amely fordulópontot jelentett a hazai Kolping Mozgalom kialakításában. Szinte azonnal terjedni kezdett Kolping szellemisége, köszönhetően a kölni pap karizmatikus jellemének, aki a tanítás és az élet összhangjának volt a példaképe. 1856-ban Pesten alapították az első legényegyletet. Ezt követően nem sokkal már Kolping Család és Szervezet is működött hazánkban.

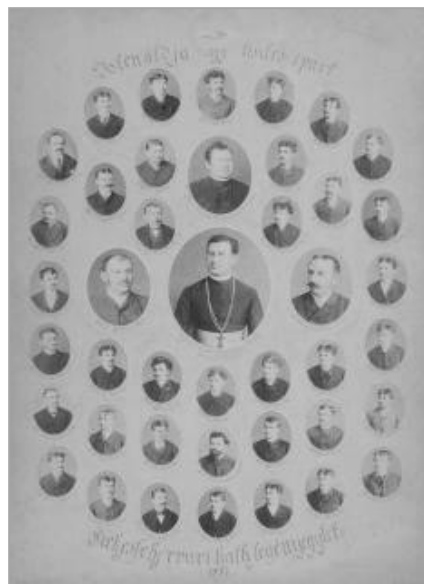
A munka megkezdődött, német mintára kezdtek szerveződni a Kolping-családok, valamint a legényegyletek. A Kolping-családok közös érdekek és értékek mentén, egyházmegyéenként alakultak Kolping legfontosabb nézete alapján, miszerint a közösség alapeleme a család, annak kiegyensúlyozott és harmonikus működése lehet a társadalom helyes működésének a záloga. A Kolping-családok az egyéni és közösségi készségek fejlesztésén túl több társadalmi programot szerveztek, egyebek mellett kulturális esteket, sportrendezvényeket és egyházi ünnepeken is fontos szerepet töltöttek be. A világ-

szerte létrejövő családok és egyletek automatikusan a Kolping Szövetség részévé váltak, amely még a háborúk és a diktatúrák idején, ha csak formálisan is, de fennmaradt.

Magyarországon az iparos társadalom többsége a 19. század első kétharmadában nemzetiségi volt, így a Kolping Mozgalom feladata a magyar iparosság felállítása volt. A katolikus egyletek vezetői toborzó körutakat szerveztek és igyekeztek a magyar fiatalokat meggyőzni arról, hogy iparos mesterséget tanuljanak. Céljuk egy szakmai és erkölcsi tudásban is gazdag iparos-értelmiség kialakítása, amely a társadalmi stabilitás elősegítője mellett a gazdasági-politikai szféra meghatározó szereplőjévé is válhat.

1. ábra: Székesfehérvári Katolikus Legényegylet (1886)

Forrás: Magyar Nemzeti Digitális Archívum,
https://mandadb.hu/tetel/198316/Katolikus_Legienyegylet

Magyarországon a két világháború között élte virágkorát a Kolping Mozgalom, amely abban az időben számlálta a legtöbb tagot, akik a folyamatos szellemi és lelki töltődés mellett társadalmi elismerést és anyagi függetlenséget is kívántak maguknak. Tagjai képzett, tájékozott és bátor fiatalok voltak, akiknek a „kolpingos” jellemvonásokat kellett birtokolniuk. A nyolc „kolpingos” jellemvonás közé tartozott: a vallásosság és az önbizalom, a megfontoltság és az életöröm, a felelősségtudat és a segítőkészség, a hagyománytisztelet és a fejlődésre törekvés (Hanke 2000).

A Horthy-korszakban (1920–1944) a központi politikai szándék új iránya a nemzeti és keresztény értékrend megerősítése volt, ami kedvezett a Kolping Szövetség törekvéseinek. Hazánkban 1922-ben alapították meg az első hivatalos Magyar Kolping Szövetséget 56 egyesülettel, a tanuló iparosinasokat tömörítve. 1933-ban már 162, 1946-ra pedig több mint 200 helyi szervezet tevékenykedett a keretén belül. 1926-ban megalakult az első leányegylet is, amelyet Napsugár-lányok névre kereszteltek. A legényegyletekhez hasonló eszmék alapján működtek, a fiatal lányok támogatásának céljából vallás- és etikai oktatást tartottak, s az otthon-, valamint a családtervezéshez nyújtottak számukra segítséget.

A két világháború között a hazai Kolping Szövetség leginkább az oktatásban vállalt szerepet, iskolát működtetett, a munka, a család és a katolikus szolidaritás fontosságát hangsúlyozva. A II. világháborúban sok fiatal (korábbi tag) vett részt, akik közül a harcok során sokan elesetek és sosem tértek vissza szülőföldjükre. A Kolping Szövetség kérése az volt, hogy mindenki saját képességeinek megfelelően igyekezzen az ország újjáépítésén fáradozni. Az erős és egészséges férfiak ezért a frontra mentek, akik pedig otthon maradtak, szakértelmükkel és erejükkel álltak helyt.

2. ábra: Kolping Iparos Legényegyleti tagok Jászfényszarun (1938)

Forrás: <https://jaszfenykonyvtar.hu/?s=kolping%20leg%C3%A9nyegylet&jsearch>

A II. világháború után (1946 és 1949 közt) betiltották az egyesületi tevékenységeket, az egyházi, vallási alapon működő szervezeteket, így a Kolping Szövetséget és tagszervezeteit is. A Szövetség több vezetője kivándorolt az országból. A szervezetek életben tartását néhány idős ember vállalta el, és a Kolping Családok is csak látszólag oszlottak fel (Mike 2020). A kommunista diktatúra ideje alatt sem szűnt meg tehát teljesen a Mozgalom, bár az egyletek megszűntek és a családok érdemi munkát nem végezhettek. Az egyházmegegékben nyilvánosan nem találkozhattak ugyan, de sok „családtag” között megmaradt a kapcsolat, és a külföldre menekülő kolpingos papok és értelmiségiek is igyekeztek életben tartani a Mozgalmat. Ez kiderül a fennmaradt levélváltásokból és a még élő családtagok elbeszéléseiből (Mike 2020).

A rendszerváltás után, amikor az egyházak újra lehetőséghez jutottak, a Kolping családok teljes erővel megkezdték a Kolping Mozgalom újjászervezését. Az akkori első magyarországi szervezetet 1991-ben alapították a Miskolchoz tartozó Diósgyőrön. A Kolping Családi Egyesületet Miskolcon később három másik követett. Minden egyesület ugyanazon elvek mentén működött: családszerűek voltak, de tagjai már nemcsak kézművesek és iparosok voltak, a cél egyre inkább a társadalmi rétegek egymáshoz közelítése, a hátrányos helyzetben lévők felkarolása lett. A családok folytatták kulturális rendezvényeiket, iskolaszerű és felvilágosító képzéseiket, jótékonyági akcióikat és ezek mellett új, helyszín-specifikus programokat is indítottak a felmerülő közösségi igények mentén.

A magyarországi Kolping intézményrendszer a rendszerváltás után

Az 1980-as években elindult a meglévő hazai és nemzetközi tagok mozgósítása, melyben a legaktívabb szerepet Pécsi Géza, a korábbi Kolping-kötélékben Pécssett tevékenykedő zenetanár vállalta. Akkor még illegalitásban fogta össze a megmaradt és cselekedni vágyó tagokat. Ám a tényleges intézményalapítás az 1990-es évekig váratott magára, akkor kezdődött a szociális otthonok és iskolák átvétele. Ebben nagy segítséget jelentett a Németországban, Augsburgban működő Kolping Szövetség, amellyel személyes kapcsolatok által került közvetlen együttműködésbe a magyar szervezet. Az Augsburgi Szövetség azóta is a magyar kolpingosok legkomolyabb partnere, amellyel több

szociális és oktatási projektet is megvalósítottak.² A szakképzést illetően fontos megjegyezni, hogy az Augsburgi Kolping Akadémia a legnagyobb és legnevesebb Kolping szakképző centrum, ahol képzési és továbbképzési programokat tartanak számos szakterületen. Céljuk, hogy a fiatalok munkaerőpiaci esélyeit növeljék, társadalmi integrációjukat biztosítsák és – menekültek esetében – segítsék őket megtalálni helyüket az új hazájukban: az állam nyelvét megtanulják, közügyeiket elintézhessék és állást találjanak.

A rendszerváltozást követően a Magyar Kolping Szövetség azon fáradozott, hogy a meglévő alapokkal olyan intézményfenntartó rendszert hozzon létre, amely az aktuális társadalmi problémák kezelésében segíthet. A szociális ellátás mellett az oktatási feladatokra koncentrált, ezen belül az alapfokú és középfokú oktatásban vállalt szerepet. Az ellátó helyek és az iskolák át vételének célja az volt, hogy a társadalom perifériájára sodródott emberek számára teremtsenek lehetőségeket, felkarolják azokat, akiknek egyébként nem lehet esélyük sem az iskolapadokban, sem később a munkaerőpiacon, vagy nem képesek önálló életvitelre (Csimá 2009).

Adolf Kolping az egyén fejlődését tekintette a legfontosabb célnak, a gondoskodás középpontjába az individuális fejlesztést helyezte a hit és a közösségi létből fakadó előnyök felhasználásával. Ehhez társul a szakma tisztességes kitanulása és a tudás alkalmazásának becsületes, szorgalmas és hasznos módja (Dukai 1996).

A Magyar Kolping Szövetség első intézménye 1903-ban nyílt meg. Ez volt az úgy nevezett Kolping Ház/Kolping Otthon, amely a család nélkül maradt fiataloknak jelentett esélyt. Szállás és ellátás mellett oktatást és vallási nevelést biztosított. Mintájára hazánk egyéb településein is nyíltak hasonló otthonok. A Kolping Szövetség tevékenységét 1946-ban tiltotta be az állam, ez után titokban működtek tovább a családok és az egyletek.

A kétezres években kiderült, hogy a gazdasági, pénzügyi anomáliák elkerülésének érdekében, valamint az állami normatíva jogszerű felhasználásának a céljából önálló szervezetbe kell delegálni a meglévő hazai intézményeket. 2007-ben megalakult ezért a KOSZISZ, azaz a Kolping Oktatási és Szociális Intézményfenntartó Szervezet, amelyhez ma már az alábbi intézmények tartoznak:

² www.kolping.net (2023. 06. 26.)

Szociális intézmények:

- *Kolping Támogató Szolgálat* Budapesten, Érsekvadkerten, Gyulán, Kaposváron, Keszthelyen, Lentiben, Pécsen, Sárváron, Szekszárdon, Szigetváron, Vaskúton, Vecsésen, Zalaegerszegen
- *Kolping Gondozó Otthon* Lentiben, Letenyén, Tordason, Túrje-Zalaszentgróton
- *Vakok Boldog Batthyány-Strattmann László katolikus Szociális Intézmény*

Oktatási intézmények:

- *Vakok Boldog Batthyány-Strattmann László Katolikus Óvoda, Általános Iskola és Különleges Gyermekotthon* Budapesten
- *KOSZISZ Timaffy Endre Általános Iskola, Tündérkert Óvoda, Bölcsőde* Dunaszigeten
- *Nagykőrösi Kolping Katolikus Általános Iskola*
- *KOSZISZ Királyfalvi Miklós Általános Iskola és Óvoda* Pócspeleken
- *Kolping Katolikus Általános Iskola* Szászbereken
- *KOSZISZ Szent István Gimnázium* Újfehértón
- *Kolping Nagyváthy János Technikum, Szakgimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium* Csurgón
- *Esztergomi Kolping Katolikus Szakképző Iskola*
- *Kolping Katolikus Szakképző Iskola és Szakiskola* Gyöngyösön
- *Terplán Zénó Kolping Technikum, Gimnázium és Szakképző Iskola* Jászberényben
- *Kolping Katolikus Technikum, Szakképző Iskola és Szakgimnázium* Miskolcon
- *Kolping Katolikus Szakképző Iskola, Szakiskola, Általános Iskola és Kollégium* Pétfürdőn
- *Kolping Katolikus Szakképző Iskola, Gimnázium és Alapfokú Művészeti Iskola* Szekszárdon³

A KOSZISZ keretein kívül működő Kolping intézmény:

- *Kolping Katolikus Óvoda, Általános Iskola és Sportgimnázium, Budapest*

³ www.kolping.net (2025. 03. 05.)

Nemzetközi jelenlét

Barátai és követői szerint Adolf Kolping azért tudott világméretű mozgalmat kiépíteni, mert hiteles volt. A kölni egyet 1849-es alapítása után Kolping keverte azokat az egyházi vezetőket, akikkel tovább építheti a mozgalmat, így több német nagyvárosban is létrejöttek a szervezetek, elsőként a szomszédos régiókban: többek között Bonnban, Düsseldorfban és Mainzban. Alig néhány hónappal később Ausztriában, dr. Anton Gruscha bécsi érsek közreműködésével, aki pedig Magyarországra és Erdélybe is elvitte az egyletek és a családok hírért. Később Svájcban is megalakult a szövetség; 1856-tól Európa más államaiban, majd 1863 után Észak-Amerikában is alapítottak legényegyleteket. Kifinomult eszközökkel terjesztették Adolf Kolping eszméjét: a személyes invitációk mellett újságokban is beszámoltak a működésről.

A 20. században a Kolping Mozgalom megvetette a lábát Afrikában és Ázsiában, összesen több mint hatvan államban talált támogatókra Adolf Kolping szellemisége (lásd 3. ábra), a katolikus vallási nézetek és a társadalmi egyensúly fontosságát hirdető közösségi tevékenység.⁴ A Nemzetközi Kolping Szövetség központja az alapítás székhelyén maradt, Kölnben. Irányítását Christoph Huber főprézes, Marcus Demele főtitkár és Karin Wollgarten gazdasági igazgató tartja a kezében (2025). A kontinenseket egy-egy szakterítés képviseli, emellett külön főosztály kezeli a nemzetközi adományokat, a pénzügyi adminisztrációt, az oktatást, a belső ellenőrzést, a projekteket, a média megjelenést és működik fordítóiroda is a Szövetségben.

Annak ellenére, hogy határok választják el az egyesületeket, erős a közöttük lévő összetartás, együttműködés. Az egyletek bár közös irányvonalak mentén működnek, szem előtt tartják a földrajzi és történelmi adottságokat, amely eltérő feladatellátást eredményez.⁵ – A Kolping intézményrendszer jelenleg (2025) ellátott feladatai nagy vonalakban a következők:

- Afrika 13 országában mezőgazdasági fejlesztéseket hajtanak végre, az ehhez illeszkedő oktatást biztosítják, amelyet hitelkonstrukciókkal erősítenek, hogy a fiatal munkavállalókat támogassák.

⁴ www.kolping.net (2023. 06. 26.)

⁵ https://kolpingmagazin.de/fileadmin/ausgaben/print/2016_03.pdf (2023. 06. 26.)

- Ázsiában nyolc államban van jelen a Kolping Mozgalom. A képzési centrumok felállítása mellett olyan képzéseket indítanak, amelyek a hátrányos helyzetű térségek gyermekeinek és fiataljainak jelentenek esélyt. Mikrohitelkkel segítik a fiatal munkavállalókat, szakmai tanácsadást is nyújtanak a számukra. Indiában és Vietnámban egészségügyi fejlesztéseket is végrehajtanak, hogy egészséges ivóvízhez juthassanak a szegényebb lakókörnyezetben élők.
- Latin-Amerika 16 országában működik Kolping intézmény, elsősorban a szakképzés területén. A középiskolások munkaerőpiaci lehetőségét azzal növelik, hogy hiányszakmákban indítanak képzéseket a hagyományos szakmák mellett informatikai oktatást biztosítanak.
- Észak-Amerikát tekintve a Kolping Szövetség Kanadában és az Egyesült Államokban végez közösségépítő munkát, elsősorban a hátrányos szociális helyzetben lévő lakosok körében.
- Európában alakult ki a legnagyobb Kolping-hálózat, a 2023-as adatok szerint a kontinens 21 államában tartanak fenn és működtetnek intézményeket: iskolákat, szakképző centrumokat, szociális ellátó helyeket, idősotthonokat. Kolping irányelveit követve elsősorban a fiatalokra építenek, akiket a szakmai felkészítés mellett a családtervezésben és az életvezetésben is segítenek.⁶

3. ábra: A Nemzetközi Kolping Szövetség jelenléte a világban

Forrás:
A Nemzetközi Kolping Szövetség
weboldala (www.kolping.net)

⁶ www.kolping.net/ueber-uns/verband (2025. 03. 05.)

„Az egyesületben olyan dolgokkal foglalkozunk, melyek valóban hasznára válnak a fiatal embereknek.” (Lang 1997, 53) – Adolf Kolping így jellemezte a közösségi munkát, amely nem csak a jövőalakítás miatt volt fontos, de a mindennapi élet alapvető feltétele. Kiváltképpen fontos olyan fiatalok számára, akik nem rendelkeznek stabil családi háttérrel vagy aluliskolázottak, s nehezen találják meg a helyüket a társadalomban. A megfelelő oktatás azonban pótolhatatlan esélyeket teremthet a számukra és nagyban meghatározhatja jövőbeni sikerüket és az egész sorsukat.

A Nemzetközi Kolping Szövetség nyitott, felekezetre való tekintet nélkül folyamatosan hirdet tagfelvételt, a római katolikus kolpingos egyházi vezetők delegálásával. Az érdeklődők választhatnak egyéni tagságot vagy beléphetnek egy Kolping Családba. A hivatalos dokumentumok kitöltését követően egy rövid képzésen kell részt venni, amelyen megismerhető és elsajátítható Adolf Kolping munkássága és szellemisége. Majd egy vizsga következik, és annak sikeres elvégzése esetén esküt kell tenniük az újonnan belépőknek, amellyel a Kolping Szövetség egyenjogú tagjává válnak.⁷

A Kolping Mozgalom sajátosságai – Adolf Kolping szellemi hagyatéka

Az 1813-ban született német plébános, Adolf Kolping testközelből ismerte a periférián élő csoportok fáradtságos, kilátástalan helyzetét, hiszen maga is szegény családból származó szakmunkás fiatalként kereste a kenyerét és a helyét a társadalomban. Később papként sem felejtette el szomorú sorsú társait: önsegítő egyletet hozott létre a támogatásukra, amely nem csak vallási és etikai kérdésekben adott választ a számukra, hanem szakmai és életvezetési útmutatást is nyújtott. Közvetett célja az iparos mesterek összefogása és hivatásuk fontosságának hangsúlyozása volt, valamint annak elérése, hogy olyan tudással és elszántsággal vértessze fel őket, amellyel részt vállalhatnak a közügyek irányításában is.

Kolping szellemisége a 19. század végén bejárta a világot, nagy népszerűsége tett szert. Az ideológia máig életben maradt annak ellenére, hogy a

⁷ www.kolping.net (2025. 03. 05.)

világháborúk és a diktatúrák ideje alatt nem működhettek az érdekvédelmi csoportok. A 21. században azonban újraéledtek és tovább terjedtek. A Kolping Mozgalom időszerűségét fokozza, hogy az országok belső problémái mellett egyre több nemzetközi esemény miatt van szükség a szociális érzékenység javítására. Jelenleg a háború miatt menekülni kényszerülő emberek számára igyekeznek otthont és esélyt teremteni, a harmadik világban mezőgazdasági és ipari programokat próbálnak indítani, míg Európában az oktatásra fókuszálnak. A Nemzetközi Kolping Mozgalom célja, hogy ott segítsen, ahol tud, minden államban, a helyben aktuális probléma megoldásában. Az együtt gondolkodás és együttműködés legkisebb eleme a Kolping család, amely római katolikus egyházközösségekben jön létre, s térségenként kapcsolódik egy nagyobb egyházmegyei szervezetbe. Az egy-egy államban működő egyházmegyei egyesületeket az országos központ fogja össze, a világszerte tevékenykedő szervezeteket pedig a legnagyobb, a kölni központ.

Európában, Afrikában, Ázsiában és Amerikában összesen mintegy 9 ezer Kolping család működik. A szervezet 400 ezer tagot számlál, akik aktívan részt vesznek egyházi, társadalmi és politikai ügyekben. Hazánkban 1990-ben alapították a rendszerváltás után újonnan megalakuló Kolping Szövetséget, amelybe jelenleg 39 Kolping család tartozik, és csaknem 1300 tagja van. A fiatalok és a családok támogatása mellett az oktatást érintő gondok felszámolását tartják kiemelt célnak, amely leginkább a megfelelő munkaerő képzését jelenti.⁸ A működésben – miként más országokban is - voltak hullámhegyek és hullámvölgyek, de minden alkalommal igyekeztek a szervezetek továbblépni, köszönhetően a kitartó pedagógusoknak. A nemzetközi szervezet 167, a Magyar Kolping Szövetség 33 éve tevékenykedik újra, a KOSZISZ pedig tavaly ünnepelte a 15. jubileumát.

A Kolping Mozgalom tagjai büszkéek voltak arra, hogy megvan bennük az erő a társadalom megváltoztatására, mert saját bőrükön tapasztalták és érezték a szociális igazságosság mozgó-erejét. Azt hirdették, hogy az emberek *in* és *out* típusait egyaránt a megfelelő lehetőségekhez kell juttatni. Az *in* típusba tartozók eredményesek, az *out* jelenti a társadalmi kegyesztettséget. Az *out*-ok lehetnek hajléktalanok, cigányok, büntetett előítéletűek, vendégmunkások, fogyatékkal élők.

⁸ www.kolping.net (2025. 03. 05.)

Adolf Kolping az egyházat testvéri közösségként értelmezte, az egyház küldetése szerint. Nemcsak szavakkal, de tettekkel és egész jellemével példát mutatott: „Hivatala iránt való igaz szeretet, sokoldalú képzettség, józan ítélő képesség, lankadatlan türelem és mély vallásosság jellemezték őt, mint tanítót” (Schaeffer 2006, 3). II. János Pál pápa Adolf Kolping boldoggá avatásának ünnepén azt mondta: a mozgalom alapjául „a szociális igazságosság állt a munka és a tőke kölcsönhatásában”, az igazi keresztény-küldetés során a család, egyház, hivatás és a politika áll a középpontban (Hanke 2000, 30).

Adolf Kolping eszméje, a tevékeny kereszténység hirdetése és a társadalmi szintéren való felelősségvállalás a szociális ellátásban és az oktatásban is megjelenik, amely rövid- és hosszú távon is kedvező eredményekkel járhat. Az egyházi vezetők és az intézmények dolgozói azt hangsúlyozzák, hogy a 19. században kezdődött mozgalom bizonyítja a Kolping szellemiség örökérvényű jellegét, hiszen ma is igény és szükség van rá. Az ellátásban, legyen szó akár idősekről, fogyatékkal élőkéről vagy gazdasági és kulturális tőkével nem rendelkező gyerekekről, fiatalokról és idősebbekről, a Kolping intézmények abban segítenek, hogy a számukra is nyújtsanak alternatívát.

Kolping pedagógia a magyarországi iskolai gyakorlatban

A rendszerváltozást követően a Magyar Kolping Szövetség azon fáradozott, hogy a meglévő alapokkal olyan intézményfenntartó rendszert hozzon létre, amely az aktuális társadalmi problémák kezelésében segíthet. A szociális ellátás mellett az oktatási feladatokra koncentrált, ezen belül az alapfokú és középfokú oktatásban vállalt szerepet. Az iskolák átvételének célja az volt, hogy a hátrányos helyzetű diákok számára teremtsenek lehetőségeket, azaz azokat a tanulókat is felkarolják, akiknek egyébként nem lehet esélyük sem az iskolapadokban, sem később a munkaerőpiacon. A felekezeti intézmények pedagógusai felé kimondatlan elvárásként támasztották a nyitottságot, a türelmes, szeretetteljes nevelést, valamint az empátiát, amellyel megismerhető a diák személyisége, hozzáállása, valamint megérthetők döntései és cselekedetei (Csimá 2009; Pusztai 2014; Bogomilova 2010).

Adolf Kolping szerint az oktatás középpontjába az individuális fejlesztést kell helyezni, felhasználva a hit és a közösségi létből fakadó előnyöket (Dukai

1996; Walter 1999; Marozsán 2014). A kolpingi pedagógia ma is azt az üzenetet hordozza, hogy mindenki számára helyet kell biztosítani az oktatásban, s azoknak is lehetőséget kell adni az iskolai sikerekhez jutásra, akiknek mindezt családi háttérük nem képes támogatni, vagy egyéni adottságaik miatt nagyobb odafigyelést igényelnek.

Az esélylehetőség és a megküzdés iskolája – így jellemzik az Adolf Kolping szellemisége nyomán indított és fenntartott oktatási intézményeket, melyekből 15 működik hazánkban. Céljukként a leghátrányosabb helyzetben lévő gyerekek és fiatalok támogatását fogalmazták meg. A tanítás és a szakmai felkészítés mellett nagy hangsúlyt fektetnek a vallási nevelésre, fontosnak tartják a hit beépítését a mindennapi életvezetésbe, a családalapításba, a munkába és a közösségi szerepvállalásba. Hasonlóképp az iskolavezetés, a tanárok és szakmai segítők kiválasztását, amely a nemzetközi kutatások szerint is döntő tényezőt jelent az iskolai rendszer sikerében.

A hátrányos helyzetű tanulók esetében legtöbbször nemcsak a gazdasági, hanem a szociális tőke is hiányzik, ami nem teszi lehetővé társadalmi integrációjukat. Az iskola azonban, mint a gyermek és a fiatal második otthona, képes a hiányosságokat részben vagy akár teljes egészében pótolni. Meghatározó szerepe van ebben az intézményi profilnak, az iskola fenntartójának és vezetésének, a tantestületnek, a segítő szakembereknek, az iskolai- és az osztályközösségnek.

A középfokú oktatás sajátosságai közül az egyik legszembevetőbb a szülői bevonódás lazulása. Ennek oka, hogy a szülők nagyobb szabadságot adnak a gyermekeiknek, akik igyekeznek minél több önálló döntést hozni. A pedagógusok ennek ellenére azzal szembesülnek, hogy a 14-18 éves kor közötti fiatalok is igénylik az útmutatást, a törődést és az odafigyelést. A hátrányos helyzetű diákok esetében a szülő helyét és feladatát részben a tanárok veszik át, ami nemcsak a tanulmányi eredményességet, hanem a későbbi életvezetést és pályaválasztást is befolyásolja. Sajátos pedagógiai program és iskolakultúra, közösségteremtő és építő alkalmak rendszeres lebonyolítása, erős és következetes pedagógusok, megbízható szakértelemmel – ezek jellemzik a Kolping intézményeket, ahogyan a legtöbb felekezeti iskolát, amelyek népszerűsége töretlen napjainkban is (Pusztai 2020).

IRODALOM

- BÁNHIDY Vajk (2022): KOSZISZ 15: A Kolping Oktatási és Szociális Intézményfenntartó Szervezet jubileumi évkönyve 2007–2022. Bp., 80.
- BOGOMILOVA, Nonka (October 17, 2010): Prepodavaneto po religiya v grazhdanskite uchilishta: Aktsenti v savremenniya evropeyski debat [Teaching religion in civic schools: Accents in contemporary European debate]. *Electronic journal LiterNet*, 10 (131). Retrieved April 1, 2020, from <https://litenet.bg/publish25/n-bogomilova/religiia.htm> (In Bulgarian).
- BRAUER, Helmut (1998): Verarmungsprozesse im mitteleuropäischen Handwerk während der frühen Neuzeit. In: SZENDE K. & KÜCSÁN, J.: „Isten áldja a tisztességes ipart.” *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. A Soproni Múzeum kiadványai. Hillebrand Nyomda Kft. Sopron, 7–18.
- CONZEMIUS, Victor (1991): Artikel „Liberaler Katholizismus “. *Theologische Realenzyklopädie*, 21, 68–73.
- CSIMA Ágota (2009): A Kolping szakiskolák szerepe a szakképzés becsületének helyreállításában. *Mester és Tanítvány*. Vol. 23., 95–97.
- CSÚRI Ákos (2020): Trianon 100. Határtalan Hangok Közhasznú Alapítvány. <https://www.trianoncentenarium.hu/cikkek/> (2023. 05. 07.)
- DUKAI Károly (1996): A Kolping-iskola mozgalom: Kolping munkássága. *Iskolakultúra* Vol. 6/3., 104–109.
- DUNKER, Hermann (1997): *Religiöser Sozialismus*. *Theologische Realenzyklopädie*, Pürstinger – Religionsphilosophie. Band 28. Berlin, 504.
- GEREBEN Ferenc – LUKÁCS Ágnes (2013): *Fogom a kezét és együtt emelkedünk*. Agóra, Bp.
- GRIEBINGER, Andreas – REITH, Reinhold (1986): Lehrlinge im Deutschen Handwerk des Ausgehenden 18. Jahrhunderts: Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte. *Zeitschrift für historische Forschung*. Vol. 13, No.2., 149–199.
- HANKE, Michael (2000): *Kolping Adolf. Életrajzi vázlatok*. Magyar Kolping Szövetség. Kucsák Könyvkötészet és Nyomda, Bp.
- HAUPT, Heinz-Gerhard (2011): *Ende der Zünfte. Ein Europäischer Vergleich*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Band 151. Vandenhoeck & Ruprecht. E-book. Göttingen. https://pocketbook.de/de_de/downloadable/download/sample/sample_id/3807812/ (2025. 09. 01.)
- HERBERT, Beda (1951): The Kolping Society and its founder. *The Irish Monthly*, 79(940), 443–445.
- HOLBRON, Hajo (1982): *A History of Modern Germany. 1840–1945*. Princeton University Press.
- LANG György (1997): *Ne tétlenkedjünk! Kolping pedagógiája művei alapján*. A Magyar Kolping Szövetség. Kucsák Könyvkötészet és Nyomda, Vác.

- MAROSZÁN Zsolt (2014). Isten áldja a tisztességes ipart! A Miskolci Katolikus Legényegylet Története (1933–1946). *Történelem és Muzeológia – Internetes folyóirat Miskolcon 1*.
<https://docplayer.hu/2191904-Isten-aldja-a-tisztessseges-ipart-a-miskolci-katolikus-legenyegylet-tortenete-1933-1946-marozsan-zsolt.html> (2023. 05. 07.)
- Mesterségek emlékezete. A céh. Országos Széchényi Könyvtár.
https://web.archive.org/web/20181112021318/http://www.oszk.hu/sites/default/files/virtualis_kiallitasok/mestersegek_emlekezete_cehek/cehek.html
- MIKE Valéria (2010): Mike (Mádl) János és kora. 1905–1981. A Magyar Kolping Mozgalom és további törekvések a szabadság szolgálatában. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség és a Historica Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. Sigillum 2000 Bt., Szeged.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1996): *Neveléstörténet. VIII. Iskoláztatás és pedagógia a XIX. században. Keresztény szociális népnevelési törekvések*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/08.htm>
- PUSZTAI Gabriella (2014). Felekezeti oktatás új szerepekben. *Educatio*, 23(1), 50–66.
- PUSZTAI Gabriella (2004). Kapcsolat a jövő felé. Közösségi erőforrások szerepe roma/cigány diplomások iskolai pályafutásának alakulásában. *Valóság*, 47(5), 69–84.
- PUSZTAI Gabriella – INÁNTSY-PAP Ágnes (2016): An Underground Church-run School During the Communist Rule in Hungary. *Historia y Memoria de la Education*, 2(4) 177–213.
- RÜRUP, Reinhard (1992): *Deutschland im 19. Jahrhundert. 1815–1871*. (VIII.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- SCHAEFFER Sebestyén (2006): *Kolping Adolf életrajza*. A Magyar kolping Szövetség kiadványa a Magyar Katolikus Legényegylet 150 éves jubileumára. Kucsák Könyvkötészet és Nyomda, Vác.
- Seligspredung des Deiners Gottes. Adolf Kolping* (1991). Tipographia Poliglotta. Cappella Papale. Unter dem Vorsitz des Heiligen Vaters Johannes Paul II.
- WALTER Henrik (1999): *Cselekvő hit. Szakiskolások hittankönyve*. Magyar Kolping Szövetség. Kucsák Könyvkötészet és Nyomda, Vác.

A képek forrása:

1. ábra:
https://mandadb.hu/tetel/198316/Katolikus_Legenyegylet
2. ábra:
<https://jaszfenykonyvtar.hu/?s=kolping%20leg%C3%A9nyegylet&jsearch>
3. ábra:
<https://kolping-dietfurt.de/historie>

ADORJÁNI ORSOLYA – JOÓ ANIKÓ

A szülői bevonódás dimenziói az intézményes nevelésben – Lehetőség vagy felelősség?

Pusztai Gabriella (szerk.): *A család-iskola partnerség szülői nézőpontból – Vizsgálatok három országban*

Oktatóskutatók Könyvtára, 22. kötet, Debreceni Egyetem, CHERD-Hungary, Debrecen, 2025, 252 old.

A 21. század több kihívást tartogat az iskola–szülő–pedagógus közös céljának eléréséhez, amiben az iskola vállal nagyobb szerepet. Több célt szolgál annak a közegnek a létrehozása, melyben az iskola és család közötti kapcsolat nem csupán formális, hanem valódi partneri együttműködésen alapul. A szülői bevonódás a tanulói eredményességet növeli, valamint befolyásolja a tanulók jövőorientációját, iskolai motivációját is.

Mindezek ellenére a hazai pedagógiai kutatásokban marginális szerepet tölt be a szülő és iskola kapcsolatának feltárása, különös tekintettel a szülők felőli megközelítésre. Ezt a hiányt kívánja pótolni *A család-iskola partnerség szülői nézőpontból – Vizsgálatok három országban* című 22. kötet, mely az MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport és a CHERD-Hungary együttműködésében készült, szerkesztője Pusztai Gabriella volt.

A szerzők elméleti modellekre alapozva, kiemelve az Epstein-féle dimenziókat, nagymintás kérdőíves vizsgálattal térképezték fel a szülői részvétel formáit, lehetőségeit és akadályait a család-iskola együttműködésében, három ország magyar anyanyelvű szülőinek bevonásával. A kötet célja: megszólítani az oktatás minden szereplőjét, ezzel is hangsúlyozva az iskola-család közti partnerség fontosságát.

Az első fejezet a kutatás előzményeit, a mérőeszközfejlesztést, a mintát és a kutatási módszereket mutatja be. A szerzők abból a feltételezésből indultak ki, hogy azok a pedagógusok, akik társadalmilag peremhelyzetű szülők gyermekeit oktatják, és képesek eredményeket elérni, munkájuk során meg

tudják teremteni a szülőkkel való szükséges együttműködést. Ahhoz, hogy a szülők támogatni tudják gyermekeiket tanulmányaikban, motivációban és a szabadidős tevékenységek minőségében, együtt kell működni a pedagógussal. Ezt igazolja Pusztai és Engler (2020) tanulmánya, mely szerint a szülők fele segítséget igényelne gyermeke támogatásában és otthoni fejlesztésében.

A kutatás megalapozásához a szerzők szisztematikus szakirodalmi elemzéseket és kvalitatív interjú vizsgálatot végeztek 2021–2024 között. A kutatócsoport magyarországi és határon túli pedagógusokkal készített interjút. Az eredmények azt mutatják, hogy a pedagógusok nem érzik feladatuknak az otthoni tanulás támogatását, illetve a pedagógus-szülő kapcsolat kimerül a tájékoztatást szolgáló kommunikációban.

A szakirodalom-elemzést követően jógyakorlatokat gyűjtöttek össze, és a terepmunka során értékes összefüggéseket tártak fel. Az eredményes család-iskola együttműködést elősegítő jógyakorlatok pozitív eredményeket mutatnak a speciális igényű tanulók, a mélyszegénységben élők, a bevándorló és a kisebbségi hátránnyal küzdő diákok szülei és pedagógusai között.

A jógyakorlatok feltárása mellett a szülői tevékenységek és tapasztalatok összegyűjtését tűzték ki célul. A kapott adatok elősegíthetik az iskolai eredmények fejlesztését és előrehaladását, illetve cél volt a szülők véleményének feltárása saját részvételükről a gyermekük otthoni és iskolai előmenetelében. Az elérhető mérőeszközök kevésnek bizonyultak, ezért – a nemzetközi kutatásokban bevált módszerek adaptálásával – olyan komplex kérdőívet fejlesztettek, amely alkalmas a szülői bevonódás mérésére. A szerzők három angol és egy magyar nyelvű kérdőív itemjeit találták megfelelőnek, azokat kiegészítették, kis mintás pilot-mérésben tesztelték, így megbizonyosodtak arról, hogy a végleges mérőeszköz minden releváns tartalmi területet lefed. A kutatás megbízhatóságát és szakmai értékét növeli a mérőeszköz konzisztenciája, mivel magas Cronbach's Alpha értékeket kaptak. A kérdéssorokat a család-iskola partnersége és a szülők gyermekeik tanulmányi karrierjében való részvétele szerint állították fel – ezek többdimenziós jelenségek. A célcsoportot az 5-12. évfolyamon tanuló diákok szülei alkották. A szerzők pontosan meghatározták, mit értenek a szülő fogalmán, hiszen a cél azoknak a szülőknek, nevelőszülőknek, gyámoknak az elérése volt, akik a legtöbb információ birtokában vannak gyermeikkel kapcsolatban. (A többgyermekes családoknál csak az egyik gyermekükre vonatkozóan kellett kitölteni a kérdőívet.)

A kutatás azokat a területeket fedte le mindhárom országban, ahol több egymás mellett lévő magyarlakta megyében magas arányban megfigyelhető a hátrányos helyzetű, illetve kisebbségi tanulók aránya. Magyarországról és Romániából négy-négy, Ukrajnából két megyéből kerültek szülők a mintába. Az adatbázisban szereplő szülők 62,2%-a magyarországi, 25,3%-a romániai és 12,5%-a ukrainai. A minta lekérdezése is jól körülhatárolt és megbízható: a kutatócsoport oktatói képezték ki az adatfelvételt végző kérdezőbiztosokat. Az adatfelvétel – papír alapú, személyes vagy online részvétellel és hangfelvétellel, majd a minta bővítése végett online kérdőíves lekérdezéssel – zajlott. Mivel a minta az országok csak egyes megyéit érinti, a kapott eredmények nem általánosíthatók a három ország teljes szülőitársadalmára.

A második fejezet a kötet egyik kulcsfontosságú része, amelyben Pusztai Gabriella a szülői részvétel iskola falain kívüli dimenzióját vizsgálja, építve Coleman (1988) társadalmi tőke-elméletére és Becker (1981) emberi tőke modelljére. Pusztai az otthoni szülői tevékenység témakörét a családon belüli társadalmi tőke egyik legfontosabb dimenziójaként kutatja, mely összekapcsolható a humán tőkével (Coleman 1998); s ide tartozik az emberi tőke elmélete is, mely szerint a szülő, mikor gyermekével tölti az idejét, befektetési döntést hoz, a gyermek emberi tőkéjébe fektet be (Becker 1981). Így a szülői gondoskodás nevelésszociológiai és társadalomtudományi dimenzióban is értelmezhető, hangsúlyozva az időtöltés és az odafigyelés értékét a gyermek emberi tőkéjének alakulásában.

A szülői figyelem mérésére a kutatócsoport 12 itemből álló kérdéssort alkalmazott. Kiderült, hogy a szülők a tanulmányokról és az iskolában történt dolgokról beszélgetnek leggyakrabban gyermekükkel, viszont a lelki témákról, közéleti és jövőbeli tervekről jóval ritkábban. Az elemzés több háttérváltozóra is kitér. Kiemelkedő eredmény, hogy a lányok több figyelmet kapnak, az alacsony státusú szülők gyakrabban beszélgetnek gyermekeikkel a továbbtanulásról, illetve a közéleti és politikai beszélgetések a magasabb státusú családokra jellemzők. A lelki témák, a közös szabadidős programok tekintetében az általános iskolás gyermekek családjában erőteljesebb, a középiskolás diákoknál szűkül a bevonódás aránya.

Az otthoni tanulástámogatás nem egységesen van jelen a családokban, az eltérések jelentős mértékben összefüggnek a szülők iskolázottságával és az iskolához való viszonyulással. A tanulástámogatás jellemzőbb az általános

iskolások szüleire, akik több szülői segítséget igényelnek, mint középiskolás társaik. Tehát az otthoni nevelés nemcsak az erőforrásoktól függ, hanem a szülők nevelési attitűdjétől és iskolával kapcsolatos tapasztalataiktól is.

Fontos kérdéskör, hogy az iskola milyen mértékben, milyen módon képes támogatni a szülőket a gyermeknevelési feladatokban, illetve hogyan erősíthető meg az otthoni és az iskolai nevelés közötti kapcsolat. A szerző mindezt szülői nézőpontból közelíti meg, mivel a fejezet központi kérdése, hogyan érzékelik a szülők az iskola részéről érkező nevelési segítséget, iránymutatást, kommunikációt, illetve azok hatását saját nevelési gyakorlatukra.

Az iskolák által nyújtott támogatás függ az intézmény szociális környezetétől, fenntartójától és az iskolatípustól is. Az eredmények alapján a legnagyobb támogatást az egyházi iskolákban tanuló gyermekek szülei kapják színvonalas szabadidős tevékenységek és szülői képzések keretében, továbbá az intézmény pedagógusai évente küldenek tájékoztatást a tanuló elérendő céljairól és az ennek eléréséhez szükséges támogató feladatokról. Mellettük az általános iskolás gyermekek és a szakképzésben tanulók szülei érzékelik az iskola támogatását. Pusztai hangsúlyozza: az iskolai támogatás nemcsak az információközlésen múlik, de a pedagógusok kommunikációs képességein is. Azok a szülők, akik úgy látják, hogy a pedagógus átlag fölötti képességűnek tartja gyermeküket, szignifikánsan nagyobb támogatást éreznek az iskola részéről. A státusbeli különbségeket figyelve, a vidéki, alacsonyan iskolázott szülők nagyobb mértékben tapasztalják az iskola által nyújtott támogatást az otthoni nevelési feladatokban.

A harmadik fejezet szorosan összefügg a korábban elemzett jelenségekkel, mivel az iskola és szülő közötti kapcsolat eredményessége a kommunikáció gyakoriságától és minőségétől függ. A kutatók mindkét oldal kommunikációs folyamatait és hatékonyságát mérték 12–12 item segítségével, amelyek a jelenség különböző aspektusait vizsgálták: a szülői aktivitást, tájékozottságot, információmegosztást, annak közösségi és egyéni formáit, illetve az iskola kommunikációs erőfeszítéseit. A kutatás megbízhatóságának növelése érdekében a szerzők – Pusztai Gabriella és Rusznák Anett – a Kruskal–Wallis teszt értékeit is feltüntették. A háttérváltozók alapján megfigyelték, hogy a házasságban élő szülők bátrabbak a segítségkérésben, illetve a magas státusú családok érzékelnek jó kommunikációs kapcsolatot az iskolával. Az alacsony státusú szülők gyakrabban érzik azt, hogy az iskola figyel az elvárásaikra.

Az iskolatípus szerint: az általános iskolák jobban kommunikálnak a szülőkkel, illetve a szülők is elégedettebbek, több információt kapnak gyermekeik teljesítményéről és az iskolai programokról. A szakképző iskolák diákjainak szülei gyakrabban kapnak tájékoztatást gyermekük fejlődéséről. Az is kiderült: ha a szülő azt érzi, hogy a pedagógus szerint gyermeke jó képességű, szívesebben tartja a kapcsolatot az iskolával; illetve ezek a szülők vesznek részt több iskolai programban, megbeszélésen, több interakciójuk van az iskolával, és számukra megfelelő a digitális csatornán folyó kommunikáció.

Markos Valéria és Kocsis Zsófia a negyedik fejezetben az iskolai közösségi életbe való szülői bekapcsolódást, az önkéntes tevékenységekben és az iskolai eseményekben való részvételt vizsgálja. Arra voltak kíváncsiak, hogy a szülők milyen mértékben és formában vállalnak szerepet az iskolai közösségi életben, és melyek a bevonódásra ható tényezők. Az adományozás tekintetében a házasságban élő szülők nagyobb késztetést éreznek gyermekük iskolájának segítésére, és többször vállalnak önkéntes munkát, mint az egyedülállók. A vidéki, alacsony iskolázottságú szülőkre és a kevésbé eredményes diákok szüeleire kevésbé jellemző az adományozási hajlandóság. Intézménytípus szerint: iskolai önkéntesség az általános iskola felső tagozatos tanulóinak szüeleire jellemző, illetve ők többet adományoznak, mint a gimnáziumban vagy szakképzésben tanulók szülei. Fizikai munkában és délutáni tevékenységben főként az átlag feletti eredményességű fiúgyermekek szülei vállalnak önkéntességet; továbbá ezek a szülők érzik azt, hogy az iskola több önkéntes lehetőséget kínál számukra. A hatékony önkéntes munkavégzést illetően nem jellemző, hogy a szülők különösebb felkészítést is kapnának.

Az ötödik fejezetben Tódor Imre az iskola és szülő közti döntéshozatalt, a partnerséget, a közös célok és cselekvések folyamatát tárja fel, kutatását Epstein döntéshozatali modelljére alapozva. A 12 itemes kérdőív eredményei alapján elemzi a szülők iskolatanácsban és bizottságokban, gyermekeik tanulmányi programjaiban, a tanévi események, az iskolafejlesztés, a tanárok értékelésével kapcsolatos döntéshozatalban való szerepvállalását. Az iskola helyi döntéshozatali szervezetekben való szerepvállalást tekintve a 2022-es PISA eredményei szerint Románia átlagon felüli, Magyarország átlag alatti értéket mutatott föl. Az ukrainai eredmény a romániaihoz közelíti, de az orosz-ukrán háború miatt, ott csak korlátozottan valósult meg az adatfelvétel.

Az iskolatípus szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy az általános iskola felső tagozatos tanulóinak szülei magasabb arányban vesznek részt az iskolai döntéshozatalban. A családszerkezetet tekintve inkább a házasságban élők vesznek részt a döntéshozatalban, ami azzal magyarázható, hogy a házastársak el tudják osztani egymás közt a családi, munkahelyi és gyermeknevelési feladatokat. Továbbá az átlag feletti tanulmányi eredményű tanulók szülei magasabb arányban vesznek részt iskolai döntéshozó bizottságokban, ami Epstein szerint pozitív hatással van a gyermekek tanulmányi teljesítményére és a szülő-iskola közti kommunikációra. Az iskolafejlesztés döntéshozatalába főként az egyházi és alapítványi iskolába járó gyermekek szülei kapcsolódnak be – s ezek az intézmények magasabb autonómiával rendelkeznek, mint az állami iskolák. A bizottságokban való szerepvállalás eredményéhez hasonlóan az iskolafejlesztés döntéshozatalában is magasabb arányban vesznek részt a jobb tanulmányi eredményű diákok szülei.

A szerző arra is kíváncsi volt, hogyan tudja befolyásolni az iskolafenntartó típusa a szülők iskolai döntéshozatalban való részvételét. Hangsúlyozza, hogy ez önmagában nem tudja meghatározni a szülői bevonódást, inkább az intézményi szemléletmód hat arra, hogy a szülő mennyire érzi magát partnerként a döntéshozatalban. Az elemzés kimutatta: a gimnáziumba és szakképzésbe járó diákok szülei magasabb arányban érzik magukat kellemetlenül, ha az iskola igazgatójával kell beszélgetniük. Hasonló a helyzet a kisvárosi szakmunkás és vidéki, alacsonyan iskolázott szülőknél, amit befolyásolhatnak az eltérő nyelvi kódok is (Bernstein 1996). Ugyanakkor az igazgató-szülő közötti partnerség és kommunikáció megfelelő, hiszen az iskola vezetősége azonnal reagál a szülők kérdéseire és a felvetett problémákra.

Bacsikai Katinka a hatodik fejezetben hasonlítja össze az iskolai bevonódást a 2022-es PISA-felmérés eredményeivel. A szülői önkéntesség és döntéshozatal témakörében a szülők több kérdésre válaszoltak igennel, mint a PISA-felmérés magyarországi adataiban. Az átlag feletti eredményességű diákok szülei nagyobb arányban kapcsolódnak be az iskolai önkéntességbe és döntéshozásba; a bevonódás aránya főként az önkormányzati szektorokban alacsony; a pedagógus által kezdeményezett kommunikáció nem mutatott szignifikáns különbségeket a csoportok között.

A következő részben Miklódi-Simon Zsófia az iskolai rendezvényeken való részvételt tárgyalja, különös tekintettel a művészeti programokra. Az

ilyen rendezvényeken az egyházi iskolába járó diákok szülei és a vidéki, alacsony iskolázottságú szülők vesznek részt nagyobb arányban, amit a szerző azzal magyaráz, hogy az egyházi és alapítványi iskolák gyakrabban szerveznek művészeti eseményeket. Ide kapcsolódik a Kovács-Nagy Klára által vizsgált sportrendezvényeken való részvétel, melyeken szintén gyakrabban vesznek részt az egyházi, alapítványi és szakképzésben tanulók szülei, illetve a kisvárosi szakmunkás szülők. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a magas státusú szülők gyermekei valószínűleg iskolán kívül sportolnak többet; de az átlag feletti eredményességet mutató tanulók szülei is aktívabbak ezen a területen, mint az átlagos vagy átlag alatti tanulók szülei.

A nyolcadik fejezetben Demeter-Karászi Zsuzsanna a szülői közösségről, a közösségépítésről számol be, ami az iskola nem kötelező tevékenységei közé tartozik. Itt is megfigyelhető, hogy azok a szülők járnak közösségépítő iskolai rendezvényekre, akik gyermekei egyházi vagy alapítványi iskolában tanulnak, illetve a vidéki, alacsonyan iskolázott csoportba tartoznak. Ilyen típusú rendezvényeket főként az általános iskola felső tagozatán, az egyházi vagy alapítványi intézményekben szerveznek, illetve azokban az iskolában, ahova átlag feletti eredményt mutató tanulók járnak. S itt volt magasabb az intézmény részéről érkező kezdeményezés, meghívás, szülői támogatás is. Nagyobb arányban vesznek részt továbbá a közösségépítő eseményeken az általános iskola felső tagozatán tanulók szülei, a városi homogén diplomás státusúak és a házastársi kapcsolatban élők. A szülő-szülő kommunikáció – nevelési-oktatási kérdésekről – erősebb a szakképzésben tanulók és a vidéki heterogén diplomás-középfokú státusú szülők között.

Hrabéczy Anett és Bacskai Katinka azt vizsgálta: milyen okok állhatnak a szülői bevonódás hiányának hátterében. A cél az akadályok és a hátráltató tényezők mérése volt 11 itemes skálával. A szülői bevonódás függ – elősegíti vagy akadályozza azt – a társadalmi státustól és iskolai végzettségtől. Főként a szakközépiskolások szüleinek és a vidéki, alacsonyan iskolázott szülőknek okozott ez a legtöbb nehézséget.

A tizedik fejezetben Fényes Hajnalka, Csák Zsolt és Ceglédi Tímea az iskolai életben aránytalanul kevésbé aktív szereplőket – mint például az apákat, a hátrányos helyzetű vagy roma családokat – helyezte előtérbe; a Hrabéczy Anett és Sávai-Átyn Regina szerzőpáros pedig a sajátos nevelési igényű tanulók szüleinek szerepét is vizsgálta. Az iskolai bevonódásban nagyobb

szerepet játszanak az anyák; az információkat az anya közvetíti, viszont az informális események jobban érdeklik az apákat, szívesebben elmennek a sportrendezvényekre, nyílt óralátogatásokra. A kultúraazonos pedagógiával kapcsolatban a szerzők a kulturális különbségekre (Bailey 2017) hívják fel a figyelmet. Az iskolának be- és elfogadó környezetet kell biztosítani ahhoz, hogy egészséges család-iskola kapcsolat jöjjön létre. Az eredmények alapján – magas arányban – az egyházi és alapítványi iskoláknál figyelhető meg az összhangban levő család-iskola kapcsolat. Az iskolatípust illetően a gimnáziumba járó gyermekek szülei szerint nevelési elveik illeszkednek az osztálytársak szüleiéhez, ellentétben a szakképzésben tanuló szülők véleményével. A roma családok pedig távolságot érzékelnek az osztályközösség és a tanárok részéről, számukra így a család-iskola kapcsolat is jelentősen sérül.

A kutatási eredmények alátámasztják a sajátos nevelési igényű tanulók és a pedagógusok közötti kommunikáció és együttműködés szükségességét is. A speciális bánásmódot igénylő gyermekek aránya magasabb az egyedülálló szülőknél; az állami fenntartású intézményekben több SNI-s gyermek tanul. A szülői bevonódást tekintve az SNI-s és autizmus spektrumzavarral élő gyermekek szülei nagyobb arányban vesznek részt az iskolai életben, mint a más problémákkal küzdő, gyengébb eredményeket nyújtó gyerekek szülei. A pedagógus-szülő kommunikáció során az autizmus spektrumzavarral élő gyermekek szülei érzik kellemetlenül magukat, ha a pedagógussal kell beszélgetni, viszont ezek a szülők vesznek részt nagyobb arányban az önkéntes tevékenységekben.

A tanulmányok zárásaként vizsgálja Csók Cintia a segítő szakemberek szerepét a szülők iskolai bevonódásában. Az iskolapszichológusi tájékoztatón főként az egyházi és alapítványi tanulók szülei jelentek meg. A gyengébb tanulmányi eredményű tanulók szülei nem vesznek részt ilyen alkalmon. A további, segítő célú tevékenységek közé tartozik a korrepetálás, a mentorálás, a táboroztatás, a pályaválasztási tanácsadás – ezeket nagyobb mértékben az általános iskola felső tagozatos tanulóinak szülei veszik igénybe. Az iskolai szociális segítőkkal való kapcsolattartás az egyházi és alapítványi intézményekben a leggyakoribb; s az is megfigyelhető volt, hogy elsősorban a hátrányos helyzetű, ám eredményes diákok szülei veszik fel a kapcsolatot a segítőkkal.

A kötetzáró részben a szerkesztő Pusztai Gabriella összegzi a kutatás tapasztalatait. Az otthoni és iskolai bevonódást tekintve minél magasabb iskolázottságú és kedvezőbb anyagi háttérűek a szülők, annál aktívabbak. S minél jobban érzékelik, hogy az iskola törekszik a közösségteremtésre, illetve önkéntes alkalmakat teremt, s a szülők személyre szóló pedagógiai tanácsokat is kapnak a pedagógustól, annál jobban fognak bevonódni az iskolai tevékenységekbe. A szülői bevonódás hozzájárul a tanuló eredményességéhez, illetve növeli a szülő oktatás-nevelés iránti elkötelezettségét.

A kutatás nagymértékben hozzájárul a hatékonyabb család-iskola kapcsolat kialakításához a kutatók, a tanárképzők, az iskolavezetők, a pedagógusok és szülők számára egyaránt. A kötet fontos és hiánypótló vállalkozás a hazai és határon túli neveléstudományi kutatások körében. Bár a szülői bevonódás kérdésköre jelen van a nemzetközi szakirodalomban, a szülők tapasztalataira épülő, empirikusan megalapozott hazai kutatás ritkán jelenik meg ilyen átfogó formában.

A tanulmányok szerzői elméleti megalapozottsággal, komplex mérőeszközzel, szisztematikus irodalomelemzést végezve vizsgálták a szülők iskolai részvételének különböző dimenzióit az Epstein-modell alapján. A vizsgálat során elemezték az otthoni nevelést, az iskolai kommunikációt, az önkéntességet, a döntéshozatalban való részvételt, illetve a bevonódást akadályozó tényezőket. A társadalmi háttér, az iskolafenntartók és iskolatípusok szerinti bontás különösen értékesé teszi a kutatást.

A kötet a szülőket nem passzív, hanem aktív szereplőkként mutatja be, figyelve az alulreprezentált szülőkre is. S nem csupán tudományos ismereteket közvetít, hanem hozzájárul ahhoz, hogy a család-iskola partnerség valóban megvalósuljon, különösen azokban a társadalmi rétegekben, ahol erre a legnagyobb szükség van.

IRODALOM

- BAILEY, Tyler (2017): *The Impact of Parental Involvement on Student Success: School and Family Partnership From The Perspective of Students*. Doctor of Education in Teacher Leadership Dissertations. 22.
http://digitalcommons.kennesaw.edu/teachleaddoc_etd/22
- BECKER, Gary S. (1993): *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge.
- BERNSTEIN, Basil (1996): *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. In: MELEG Csilla (szerk.): *Iskola és társadalom I*. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, Pécs, 129–150.
- COLEMAN, James S. (1988): Social Capital in the Creation of the Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(1), 95–120.
- EPSTEIN, Joyce L. (2010): School/Family/Community Partnerships: Caring for the Children We Share. *Phi Delta Kappa*, 92(3), 81–96.
<https://doi.org/10.1177/003172171009200326>
- PUSZTAI Gabriella – ENGLER Ágnes (2020): Értékteremtő gyermeknevelés a családban és az oktatásban. *Kapocs*, 3(2), 5–12.

VITÉZ FERENC

Megalkotás – kalandozás – megérkezés

Fodor Éva Irén (szerk.): Emlékek és emlékezések. Munkácsy Mihály Krisztus-képei.

Válogatott írások Munkácsy Mihály Trilógiájának keletkezés- és sikertörténetéről, utóéletéről (Krisztus Pilátus előtt, Golgota, Ecce homo).

Sz. Kürti Katalin, András Edit, Szentkirályi Miklós tanulmányai

Déri Múzeum, Debrecen, 2025, 112 old.

Fodor Éva Irén, az albummá nőtt tanulmánykötet szerkesztője, a Déri Múzeum művészettörténésze, s elődje, Sz. Kürti Katalin felelősségteli örökségét folytatja. Ennek az örökségnek része a Munkácsy-trilógia gondozása is, ideértve a világhírű festmények népszerűsítését (például a rendhagyó tárlatvezetéseket) és tudományos, művészettörténeti apparátus összefogását, illetve az új eredmények közzé tételét is. A szerkesztői előszó rögzíti a megjelenés apropóját: Munkácsy Mihály születésének (2024-es) 180. – halálának (2025-ös) 125. – évfordulója volt/van, a trilógiát pedig harminc évvel ezelőtt, 1995. augusztus 25-én láthatta először együtt a közönség. Megadatott hát nekünk az, ami Munkácsynak soha, viszont ez volt a vágya. A három Krisztus-kép közül a legkésőbbi, az 1896-ban készült *Ecce homo* már 95 éve, Déri Frigyes gyűjteményének állandó darabjaként, 1930. május 25. óta látható a múzeumban (ez is egy szinte kerek forduló). Déri ezt a képet 1916-ban vásárolta meg, de a trilógia másik két darabjának, a *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgota* című, 1881-ben és 1884-ben befejezett festménynek valódi „kálváriája” volt.

Több, az albumból származó idézet kíváncszna az ismertető élére, mikor arra a (nekem is gyakran feltett) kérdésre keresnénk a választ, hogy vajon mi a haszna az irodalom- és művészettörténetnek. Egy időben lelkesen magyarázni kezdtem, mostanában csak azt felelem, hogy önmagában semmi. Egy vers, regény, egy zenemű vagy festmény által kínált élményhez a keletkezési körülmények ismerete nem elengedhetetlenül szükséges, noha ezek az ada-

tok is tovább rétegezhetik az élmény melletti értelmezést. A távolninak tűnő párhuzammal: a bináris számrendszernek sem vesszük hasznát egy nyakkendő megkötésekor, ha viszont oktatófilm segítségével szorulunk a youtube-on, a számítógépek és elektronikus eszközök 0-k és 1-esek nélkül nem tudnák az utasításokat kódolni, és mi rosszul kötjük meg a nyakkendőt...

Tovább sántító hasonlattal élve: efféle helyzetben vagyunk a művészet-történettel. Hogy egy képet ki, mikor és hogyan festett, sőt, milyen kálváriát járt be a műalkotás, az esztétikai önértékéhez nem tesz hozzá semmit. Ám a körülmények és a történetek tudatában változik viszonyunk az alkotáshoz. A jelentése is árnyaltabb lehet, és a mű közbenjárásával kicsit többet megtudhatunk a világról, mely végső soron mindig módosítja az önmagunkról való tudás állapotát is. Ezért választottam idézetként az amerikai fogadtatást vizsgáló András Edit tanulmányából a gyűjtő és a képek amerikai otthonául szolgáló áruházlánc-tulajdonos John Wanamaker egyik feljegyzését, amit a festővel tett séta után tett – a Wanamaker-életrajzíró H. A. Gibbons cédulái közt ez az 1921. novemberi találkozás a „Munkácsy iránti elismerés” címszó alatt szerepel. A festői tanítás esztétikai, sőt alkotás-lélektani szempontokra is figyelmeztet: „... amit az ember lát, attól függ, ami benne van. Nem egyedül a szeme és a füle az, aminek révén tájékozódik a világban. Munkácsy a természetet és a körülötte zajló történeteket nemcsak a szemével, de a lelkével is látta. Ez azt jelenti, hogy vannak, akik a természettel többféleképpen kommunikálnak, nemcsak szemmel, ami pusztán a virágok és levelek színét és formáját érzékeli, de semmit nem mond azok melódiájáról és harmóniájáról...” (63–64. o.).

A kép jelentése tehát a művészettörténet által feltárt adatok és az így kialakuló narratíva tükrében tovább árnyalódik. Amit az ember lát vagy hall, „attól függ, ami benne van”? Nemcsak a szeme és a füle (meg a többi érzékszerv) által tájékozódik a világban, hanem a lelkével is? – Tudjuk ezt persze, de Munkácsynak tulajdonítva a szélesebb értelemben vett ars poetica részét képező kijelentést, a művész belső történeteit önkéntelenül is rávetítjük az általa alakított képekre. Sőt, az értelmezés kiterjed a nézői attitűdre is: nem csupán a képen látott alak, esemény vagy jelenség teremti meg a jelentést, de a nézői reflexió is szerepet játszik abban. A klasszikus osztályozás szerint a művészettudomány lehet elméleti, történeti és összehasonlító vagy kritikai! A művészetelmélet az esztétikai (szükségképp morális és filozófiai), az össze-

hasonlító szemlélet a szélesebb társadalmi és kulturális, a kritikai a reflektív vagy lélektani-szociológiai aspektusokat erősíti föl, a művészettörténet pedig közvetlen kapcsolatot teremt a mű és az alkotó, a korszak és a kor embere, a hétköznapi viselkedés és gondolkodás között. A művészettörténet közbenjárásával nemcsak az alkotói viselkedés ismerhető meg, de egy korszak (sőt a recepció révén az utókorok) mentalitása is! Mi is elkezdünk gondolkodni róla, nekünk is vannak asszociációink, mindannyian egyéni viszonyt alakítunk ki a művel és annak történetével, ami beágyazódik saját történetünkbe.

Johan Huizinga a kultúra játékelemeinek meghatározására tett kísérlete eredményeként 1938-ban írta meg *Homo ludens* című könyvét. Előtte nálunk Kosztolányi és Babits révén a figyelem a *homo moralis* és a *homo aestheticus* látszólagos ellentéte felé fordult (hiszen szükségszerű egymáshoz tartozásról van szó – sőt, Kosztolányi inkább a *homo eticus* és *homo moralis* közé ékelődő ellentétet kívánta érzékeltetni). Ettől kezdve nemcsak az alkotói, de az általános emberi viselkedést is ilyen attitűdök szerint próbáltuk tipologizálni. Így lett érthető – hogy csak néhány példát idézzünk föl – a reneszánsz *homo universalis*, a teljességre törekvő *homo totus*, a hősi és abszurd *homo heroicus*, valamint a többi közt a *homo narrans*. – Mert az ember: mesélő lény, történetmondó alany. A túlélését gyakran, szimbolikus értelemben mindig – tudjuk az „ezeregyéjszakából” – a történetmondás képessége garantálja. Visszatérve tárgyunkhoz: ahogy a történelem az ember történeteiből alkot folyamatszerű egységet, s ahogy az irodalomnak sem feltétlenül története van, hanem művei és alkotói, azoknak vannak története, a művészettörténet is sok-sok mű és alkotó történeteiből áll – ennek részleteit néha filológiai aprómunkával kell kideríteni, máskor a művek mellett konkrét emlékek-émlékezések állnak.

Az *Emlékek és emlékezések* című, reprezentatív albumba szerkesztett három tanulmány ezt a fenti folyamatot modellezi. Fodor Éva Irén az *Előszóban* az album írásainak új kontextusát és aktualitását hangsúlyozza. A *Trilógia* keletkezéstörténetéről a 2022-ben elhunyt Sz. Kürti Katalin 1989-ben írt könyvet (ezt változatlanul közölték, természetesen az 1989-es adatokkal). A restaurálást végző-irányító, 2021 tavaszán szintén elhunyt Szentkirályi Miklós 2012-ben zárta le a kéziratát, s azt 2020 nyarán adta át a Déri Múzeum számára. Az András Edit által a philadelphiai levéltárban összegyűjtött forrásanyagból itt azokat az izgalmas vonatkozásokat dolgozta fel a 2020 őszen lezárt tanulmányában, melyek Munkácsy Mihály és John Wanamaker kapcsolatát világítják

meg, illetve a *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgota* – mely műveknek Wanamaker volt a tulajdonosa – philadelphiai kiállításának és a képek amerikai vándorútjának a történetét dolgozza föl. Az albumot reprodukciók, műrészletek, dokumentumok és dokumentumfotók gazdagítják, köztük az 1890-es évek elején a párizsi műteremben készült felvételektől és millenniumi fotóktól az 1990-es években kezdődött restaurálási folyamatot megörökítő fényképekig.

A megjelenés közvetlen aktualitása tehát az volt, hogy a Krisztus-trióját egy nagyobb tematikus programsorozat keretében – 2025. május 23-án – újra együtt láthatta a nagyközönség. Az előzményekből itt csupán annyit villantunk föl – kiegészítve a bevezetőben említetteket –, hogy a *Krisztus Pilátus előtt* Párizsban is ki volt állítva, a *Golgotával* együtt, bemutatták a régi Műcsarnokban, Budapesten, majd Európából Amerikába került – New Yorkban 1887-ben, John Wanamaker milliomos tulajdonába. Száz év után aztán eladták a Wanamaker áruházat, az örökösök a két Munkácsy-képet is árverésre bocsátották, s 1988-ban egy magyar származású és egy kanadai gyűjtő vette meg őket. A *Golgota* 1991 őszén érkezett újra Budapestre, és a következő két évben Szentkirályi Miklós és restaurátor-művész társai állították helyre – 1993-tól látható az *Ecce homo* mellett. 2015-ben a *Magyar Értéktárprogram* keretéből sikerült megvásárolni a *Krisztus Pilátus előtt* című képet. A *Golgota* sorsának rendeződésére 2019. elejéig vártunk, ekkor zárultak sikerrel a mű tulajdonosával folytatott tárgyalások! Szentkirályi Miklós élete végéig, 2021 tavaszáig részt vett a monumentális képek restaurálásában.

Mint fentebb utaltunk rá: a régi műveknek is mindig van valamilyen új kontextusa. Nem pusztán azért, mert a Szépművészeti Múzeumból, ahol a jubileumok alkalmából rendezett „Egy világsiker története” című kiállításról, a 2024. novemberi újabb utazásáról, most tért vissza ismét a *Golgota*, az *Ecce homo* terembe. Sokan láthattuk már ugyanígy, akár sokszor is együtt ezt a három festményt. Ám ebből csak annyi igaz, hogy „akár sokszor is együtt” – viszont nem ugyanígy. Az elrendezés persze ugyanaz, de mi, nézők nem vagyunk ugyanazok. Noha a szenvedő emberben megjelenő örök-isteni nem változik, a róla alkotott képünk és a saját élethelyzetünk igen. Ugyanarra a képre tehát ugyanaz az ember ugyanúgy soha nem tekinthet. Ha lecsupaszítjuk a művel való találkozás pillanatát két szereplőre, a festményre és a nézőjére, a festmény jelentése, avagy értelmezése a nézői státusz, az élethelyzet és a sors, a világlkép és a hangulat szerint is változik.

Ez befogadás-szociológiai és hermeneutikai tényező. Mint az is, hogy a magányos szemlélődés, a vezetett kiállítás és a rendhagyó tárlatvezetés élménye is eltér egymástól, akár ugyanazon nézőnél is. Továbbá az önállóan megszerzett vagy a bemutatóhely által kínált háttér-információk is árnyalják az élményt. Egy műalkotás ugyanúgy relációkban létezik, mint bármi a világon – s tudjuk ezt a kvantummechanika alapvető relációs összefüggéseiből is. Ezt a relációs viszonyt segíti az album, ezért beszéltem az állandó műveknél is folyton változó kontextusról.

Az Sz. Kürti Katalin művészettörténeti örökségét folytató Fodor Éva Irén lényegre törően foglalta össze a három tanulmány szerzőjének szerepét a Munkácsy-trilógia gondozásában, népszerűsítésében, értelmezésében. Sz. Kürti Katalin elsőként vállalkozott a Krisztus-képek történetének bemutatására *Ecce homo* című kötetében – embert próbáló feladat volt, hiszen 1989-ben a *Golgota* és a *Krisztus Pilátus előtt* még Amerikában volt. Nagyrészt a művészettörténeti adatokra támaszkodhatott, ismertette a keletkezés- és recepció-történetet. Az együttes bemutató után az esztétikai vizsgálat vagy a bibliai értelmezés is nagyobb szerepet kapott. Ilyen volt Gaál Botond tanulmánya Hapák József reprodukcióival vagy Várhelyi Ilona tárlatvezetési tapasztalatok birtokában is megírt könyve: *Bibliával Munkácsy Krisztus-trilógiája előtt*.¹ (Utóbbiban fogalmazódott meg, hogy a bibliai vagy allegorikus értelmezés lehetőségeire nemcsak az evangéliumokat kevésbé ismerőknek, de a keresztényeknek is szükségük van.) András Edit művészettörténész a Krisztus-képek Amerikába került két festményével foglalkozott részletesebben. Helyszíni kutatásokat végzett, számtalan dokumentumot tárt föl, s eredményeiből közöl válogatást a kiadvány. Szentkirályi Miklós 1991-től három évtizeden keresztül vállalt főszerepet a Munkácsy-művek restaurálásában és gondozásában, illetve minden, szállításra, kiállításra, állagmegóvásra, javításra vonatkozó feladatban. A trilógiához kapcsolódó restaurátor-művészi viszo-

¹ GAÁL Botond (1995): *Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia*. A Munkácsy Mihály születésének 150. évfordulójára rendezett nemzetközi tudományos emlékülésen (Debrecen, Déri Múzeum, 1994. március 8–9., Munkács, 1994. március 10.) elhangzott előadás szerkesztett változata. In: SZ. BODNÁR Éva (terv.): *Munkácsy-trilógia: Krisztus Pilátus előtt, Ecce homo, Golgota*. HAPÁK József műtárgyfotóival. Blende Bt. – Nova Invest Kft., Debrecen–Békéscsaba. VÁRHELYI Ilona (2009): *Bibliával Munkácsy Krisztus-trilógiája előtt*. LUKÁCS Tihamér fotóival. Déri Múzeum, Debrecen.

nyáról szóló tanulmányának-esszéjének 2012-ben lezárt kéziratát 2020-ban kapta meg a Déri Múzeum. – Itt nem a tanulmányokat kívánom részletesen ismertetni, hanem azt igyekszem röviden összefoglalni, hogy mit tanulhatunk vagy mire figyelhetünk fel újdonságként az albumot olvasva-lapozva.

A restaurátori munkáról az jutott eszembe, hogy a mester bizonyos tekintetben hasonlít a klasszikus plasztikai sebészhez. Nem vállalkozik mellnagyobbításra és orrkisebbitésre vagy zsírleszívásra (nem akarja megváltoztatni és az eredetihez képest megszépíteni a művet), hanem akár egy baleset után: eltünteti a sérülés nyomait, vagy az öregedéssel járó változásokat igyekezve többé-kevésbé megszüntetni, visszaállítja az eredeti karaktert, illetve az ahhoz legközelebbi lehetséges kinézetet. Ebben a vonatkozásban – térjünk vissza a fent említett *homo ludens* attitűdre – a munka során magával a művésszel kell azonosulnia. Egyszerre próteuszi, de a belső lényeg megértése miatt orpheuszi szerepjátékot is kell folytatnia. Amikor Próteuszból Orpheusszá válik, látva például, hogy a *Golgotán* korábban olyan mestermunkát végeztek, mely ugyan Munkácsy stílusát is jól utánozta, az alakok és színek mögött azonban nem látszott a belső harmónia, s az átfestéseket eltávolítva döbben rá Munkácsy nagyságára, festői nyelvezetének hihetetlen gazdagságára (vö.: 89. o.).

Szentkirályi Miklós kezdi a három képet külön-külön is vizsgáló írását az alábbi dilemma megfogalmazásával. „Mikor kell vajon megálljt parancsolni a Munkácsy-képek utaztatásának? Azonnal! – válaszolja a restaurátor, aki mindhárom kép legapróbb részletét, így sebezhetőségüket is ismeri, és tisztában van azzal, hogy bármiféle gondos konzerválás csak ideiglenesen oldja meg a műtárgyvédelem követelményeit. Az anyagok fáradását, öregedését megállítani nem tudja, a sok szállítással járó veszélyeztetés kockázata is egyre nő. [S az elmúlt évek – *Trilógiát* érintő – eseményeit követve tudjuk, hogy nemcsak a *Golgota* utazott sokat legújabb kori történetében, letéti műként is, míg 2019-ben a Magyar Kormány meg nem vásárolta, de a *Krisztus Pilátus* előtt szintén ingázott egy időben Kanada és Debrecen között, míg 2015-ben a Magyar Értéktár-program tulajdonába került; mind a három járt továbbá Pécsen és a Magyar Nemzeti Galériában is.] Európa, de a világ műgyűjtés-történetében is egyedülálló Munkácsy *Trilógiájának* örökös vándorlása – folytatja Szentkirályi –, és szinte csodával határos, hogy a képek ennyi megpróbáltatást, fel- és letekerést, utazást egyáltalán kibírtak. Talán Munkácsy

sem gondolta, hogy három óriási festménye (amelynek felülete összesen csaknem 90 négyzetméter) száz év alatt bejárja Európa és Amerika nagyvárosait, hol külön-külön, hol együtt.” (84. o.)

Restaurátor-művészi hitvallás fogalmazódik meg az írásból. A mű történetiségét elfogadó szigorúan restaurátori módszerek mutatnak a mesterségre. A kellő magatartás, a rugalmasság és a hit az alkalmazható eljárások megtalálásában – ez már az alakváltoztató Próteusz, ez a művész attitűdje. Majd a vélt vagy valós hibák, a merész beavatkozás, ha az Munkácsy festői nyelvezetének vagy a bibliai események jobb megértését szolgálja – ezért is küzdött például Lukács evangéliumával kezében a restaurátor a képek életben tartásáért –, ez Orpheusz barangolása a művészi teremtés mennyet és poklot bejáró belvilágában. S újabb tanulság, hogy a *Krisztus Pilátus előtt* restaurálásával az „európai festészet egyik fontos alkotásának viszontagságos életútját is sikerült feltárni” (96. o.). – A mű értelmezéséhez tehát hozzátartozik a mű története is: az idő rétegei mellett a festmény rétegvizsgálatai a művészi alakítás és gondolkodás stációit is föltárják; az „idegen anyagok” vagy a sérülések pedig már a történelem rétegei mögé engednek bepillantást – az *Ecce homo* tisztításakor például az 1930-as évekig mentek vissza.

András Edit tanulmányánál (*Munkácsy Amerikában. A Munkácsy-trilógia és a Wanamaker Áruház*) szintén a művészi tényezők tengerentúli művészetszociológiai relációkba helyezése kínált izgalmas kontextust, áttételesen szólva egyfajta amerikai mentalitásról, hovatovább Munkácsy-kultuszról is. Ilyen forrásidézetek ragadhatják meg figyelmünket a John Wanamaker által 1887. februárban (*Krisztus Pilátus előtt*) és 1888. áprilisban (*Golgota*) Charles Sedelmeyer francia műkereskedőtől megvásárolt művek fogadtatásával és elismerésével kapcsolatban.

„Ha Magyarországot [Munkácsy] szülőföldjének tekintjük, Franciaországot pedig művészi otthonának, egyre inkább Amerika lesz alkotásainak maradandó otthona.” (63. o.) Wanamaker a *Krisztus Pilátus előtt* festményt – annak „vallásos hatása miatt” – templomi vándorkiállításokra küldte szerte az Államokban, ahol milliók látták. A család 1911-től 1986-ig nemcsak rendszeresen kiállította hűsvétonként nagyáruházában a két, mindig nagy tömegeket vonzó festményt, de katalógusokban is megörökítették azokat. 1926-ban például – Wanamaker életrajzírója szerint – „valószínűleg a legismertebb két kép volt az Egyesült Államokban”. (63. o.)

Számos feljegyzés maradt a Munkácsyval kialakított viszonyról (főntebb idéztünk egyet 1921 őszéről), de – bár nem elsősorban művészi szempontból – elgondolkodtató az alábbi megjegyzés: „A világ megváltozásának legláthatóbb jele az áruház volt” (67. o.) – s az amerikai üzletember a múzeumi zsúfoltság kiváltása, a nagy művek többi nagy mű melletti „hangsúlytalansága” miatt gondolt arra, hogy philadelphiai áruházában két nagy mű, még ha „meglehetősen teátrális módon” mutatva is be, sokkal jobban érvényesülhet. A jelenséget (a vallási ünnep és a vásár összekapcsolását) a történelemből is ismerjük, Roland Barthes is érinti a legújabb kori *Mitológiák* esszéi közt: a bevásárlóközpont a fogyasztói társadalom „temploma”. S talán az sem lehet véletlen, hogy András Edit tanulmánya arányaiban szintén hangsúlyozza a Munkácsy-képek amerikai befogadásának ezt a (ma ugyan már nem szokatlan) kontextusát.

Végül a nyitótanulmányról kínálok rövid összegzést. Sz. Kürti Katalin kiválóan egyensúlyozott a biográfiai és filológiai adatolás, a keletkezéstörténet, az életút, a dokumentum-feltárás és analízis, az elbeszélés és értelmezés, a kortársi recepció és az utóélet, az egyéni egzisztencia és a társadalmi környezet bemutatása között. S mindezt a belső mozgásokat és relációkat megőrző szintézisben, az élet és a művek útját összekapcsoló történetként – a gazdag fotódokumentációnak köszönhetően pedig szinte lapozható „dokumentumfilmként” – állította elénk.

A művészet és a társadalom, a közélet és az irodalom, a nemzeti érzés és a vallásos gondolat, az általános művészeti és ízlésvilág, valamint a belső alkotói igény és a külső elvárás disszonanciája, ezek referenciális egybefonódása egységes művelődési (művészeti-társadalmi) korszövetet hoz létre. Munkácsy Krisztus-képeinek révén megismerjük Munkácsyt, a festő által magát a korszakot, a korszakkal annak gondolkodásmódját, s a mentalitás reflexióival pedig ismét másképp fogunk a *Krisztus-trilógiára* nézni. Mert a három festmény ismét együtt van, de a kontextus mindig új. Ugyanazt soha nem látjuk ugyanúgy, mert az Ecce homo tereméből kilépve egy kicsit mindig változunk mi is.

(A Déri Múzeumban 2025. május 23-án tartott albumbemutató szövegének szerkesztett és kiegészített változata.)

Útmutató a Mediárium folyóirat hivatkozási rendszeréhez

A közlésre leadott tanulmányokban, cikkekben és ismertetőkben javasolt a szövegközi hivatkozások használata. Ennek formája: (Szerző neve Megjelenés éve, oldalszám). Pl.: (Nemes Nagy 1992, 45–47)

Kérjük, hogy a tanulmányhoz **irodalomjegyzéket** csatoljanak, melyben a hivatkozott művek szerzői betűrendben követik egymást. A művek adatainak formázására lásd a lábjegyzetes hivatkozásoknál leírtakat, annyi változtatással, hogy a tanulmányban hivatkozott oldalszámok helyett a közlemény teljes terjedelmét kell megadni.

A hivatkozásnál minden esetben ez első és az utolsó oldalszám közé a kötőjelnél (-) nagyjából kétszer hosszabb nagykötőjel vagy félkvírtmínusz kerül: – (Alt+0150).

Ahol a tudományterület (pl. irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet) hagyományai megkövetelik a lábjegyzetek alkalmazását, az alábbiak szerint kérjük formázni:

1. Az idézett gondolatra, mondatra vagy bekezdésre vonatkozó lábjegyzet index-száma mindig az idézetet vagy a mondatot záró írásjelet követi. Pl.: „irodalmi grammatika”.¹⁷

2. **Monográfiák:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Monográfia címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 78.

3. **Szerkesztett kötetek:** SZERKESZTŐ(K) neve, szerk. (A megjelenés éve): *Cím: alcím*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: HELTAI János – GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 178–179.

4. **Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Tanulmány címe: alcíme*. In: A KÖTETET SZERKESZTŐ(K) neve (szerk.): *A tanulmánykötet címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.):

Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

5. Folyóiratban közölt tanulmányok és cikkek: SZERZŐ neve (Megjelenés éve): A közlemény címe. *Folyóirat neve*, Évfolyamszám., Megjelenés éve/Szám., oldalszám. Pl.: BÓDIS Zoltán (2004): Mese és szakralitás. *Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

6. Internetes hivatkozások: SZERZŐ neve: *A közlemény címe*. Internetes cím (letöltés ideje) Pl.: DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok (Hommage à Propp)*.

Palimpszeszt, 2005/június http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)

A hosszabb internetes hivatkozások címeit webcímrövidítő alkalmazásokkal rövidíthetjük le (pl: tinyURL).

Az internetes hivatkozások címét szövegközi hivatkozásokban és lábjegyzetben nem, csak az irodalomjegyzékben kell megadni.

7. Visszaulalások. Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művére hivatkozunk, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kiskapitálissal szedett Uő rövidítést használjuk a lábjegyzetben. Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk. Ha korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk újra: SZERZŐ VEZETÉKNEVE, Megjelenés éve, oldalszám. Pl.: SZABÓ 1984, 24. Ha ugyanazon szerző ugyanazon évben megjelent több művét is idéztük korábban, a megjelenés évét kiegészítjük az ábécé kisbetűjével: SZABÓ 1984a, 19.

Ha a tanulmány táblázatot tartalmaz, azt a MS Word táblázatszerkesztőjével készítjük, ha ábrát vagy diagramot, azt szürkeárnyaltos JPG-formátumban (a képfájl nevében az ábra vagy diagram sorszámát feltüntetve) külön is csatolják a kézirat mellé (lehetőleg jól elkülöníthető árnyalatokat használva). Ha a közlemény fotómellékletet tartalmaz, azt szintén szürkeárnyaltos JPG-fájlként, nyomdai minőségű felbontásban csatolják.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

ADORJÁNI ORSOLYA

doktoranda (Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola)

FORGÁCS HAJNALKA

doktoranda (Szegei Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola)

HORVÁTH TÜNDE

informatikus–könyvtáros hallgató (Szegei Tudományegyetem)

JOÓ ANIKÓ

neveléskutató (DRHE)

PUSZTAI GABRIELLA

nevelésszociológus (Debreceni Egyetem)

SZILÁGYI EDIT

doktoranda (Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola)

TÁMBA RENÁTÓ

*gyermekkortörténész, magyartanár
(BMSZC Wesselényi Miklós Műszaki Technikum)*

VITÉZ FERENC

irodalomtörténész, kultúrakutató (DRHE)